

НОСТАЛ КЕНЖАЛИЕВ

ҚҰРМАНҒАЗЫ

ҚОС ІШЕК

ХАМИТ ДӘРБАЗЕВ

ТАТТИМБЕТ

ИСАТАЙ КЕНЖАЛИЕВ

ҚҰРМАНҒАЗЫ

ҚОС ІШЕК

ХАМИТ ДӘРІБАЕВ

ТӘТТІМБЕТ

Алматы «Өнер» 1990

ББК 85.315.3
Қ 67

Д $\frac{4702250201-42}{409(05)-89}$ 50-30

ISBN 5-89840-130-X

© «Өнер» баспасы, 1990

ИСАТАЙ КЕНЖАЛИЕВ

ҚҰРМАНҒАЗЫ

ДЕРЕКТІ ТАЛДАУЛАР

КІРІСПЕ

Ән-күйдің халықтың рухани өмірінде ежелден берік орын алғаны барша жұртқа мәлім. Халық өмірінде музыка құдіретті күрес құралы ретінде дамыды. Ғасырдан ғасырға жалғаса келе оны орындаушы күйшілер, әншілер зор құрметке бөленді. Ілтипатқа ие болған сондай өнер иелерінің бірі — Құрманғазы Сағырбайұлы.

Академик Ахмет Жұбанов «Қазақтың XIX ғасырдағы аса көрнекті композиторларының бірі Құрманғазы Сағырбаев» деп оған тиісті бағасын берген. Қазақ музыка әлемінде Құрманғазының орны ерекше екендігін музыка зерттеушілері А. В. Затаевич, А. Жұбанов, Е. Брусиловский, П. В. Аравин, Т. Мерғалиев, Б. Ғизатовтар да айтып, Құрманғазы күйлерінің эмоциялық қуатын өте жоғары бағалаған. «Құрманғазы күйлері, — деп жазды академик Жұбанов, — өмірдің ең көкейтесті құбылыстарын паш етеді. Күй музыкасы айқын да әуенді келеді, күй программасы нақты, қалың көпшілікке түсінікті болады, тыңдаушысын бай сазымен, әсіресе, кербез нақышымен билеп алады»¹. Затаевич Құрманғазыны «аса көрнекті виртуоз»² десе, Аравин оны «жаңашыл»³ деп көрсеткен. Осындай пікірлер мен тұжырымға сүйенген академик Ахмет Жұбанов Құрманғазыны «ұлы күйші, дарынды композитор»⁴ деген.

Құрманғазының қай шығармасы болса да ол өмір сүрген заманның, ел тірлігінің әлеуметтік айнасы іспетті. Бала жасынан халық арасында жүріп, халықпен бірге қайнасып өскен ол қалың бұқараның мұң-зары мен мұқтажына әбден қанық болады.

Өзі өмір сүрген дәуірі, өскен ортасы, өнер жолы, күресі, жан-жақты жеңіс-жеңілістері әлі толық зерттеліп болған жоқ. Зерттеушілердің ұлы композитордың өмір сүрген ортаға және оның қызметіне байланысты тарихи деректерді әр түрлі себептермен күні бүгінге дейін ат үсті зерттеп келгенін, сондай-ақ архив материалдарын жинау, оларды пайдалану ісінің де тиісті деңгейде емес екендігі анық. Әрі Құрманғазы өмір сүрген кезеңге байланысты тарихи деректер аз болғандықтан, оның өмірбаянын ғылыми негіздеп жазуда біраз қиындықтар да ұшырасады.

Осы тұрғыдан алып қарағанда бірден-бір құнды материал публицист Н. Ф. Савичевтің Құрманғазы туралы мақаласы болып есептеледі. Оның «Қазақ музыка мәдениеті» деген мақалалар жинағында Құрманғазыны өз көзімен көріп, құлағымен тындап, тілдескен адамдардың айтқандары мен облыстық газетте жарияланған мақаласы тек үзінді ретінде ғана беріледі.

Құрманғазы Бөкей хандығында туып, сол аймақтың барлығын кезген. Оның көптеген күйлерінің шығу тарихы осы өлкенің өмірімен тығыз байланысты. Сондықтан Кіші жүздің сол уақыттағы экономикалық, әлеуметтік және рухани жағдайын баяндайтын әдебиеттерді қысқаша болса да шолып өтпей болмайды. Бұл жағына келгенде революцияға дейін өмір сүрген авторлар А. И. Левшиннің, И. Қазанцевтің, М. А. Терентьевтің еңбектері бізге біраз мағлұмат бере алады⁵. Аталған авторлардың көбі:— Патша өкіметінің отарлық саясатын дәріптеп, оны қазақ жерінде дамытуға зор әсер еттік,— деп мақтанды. Бұл — мәселенің бір жағы.

Екіншіден, оларда Құрманғазыға қатысты мәліметтер, кейбір деректер мен фактілер, цифрлар бар. Құрманғазы өмір сүрген Бөкей хандығы өңірінің тарихы, еңбекшілердің өмірі, тұрмысы, тіпті оқу ісі туралы да мәліметтер табылады. Әсіресе, Бөкейлік Мұхаммет-Салық Бабажановтың еңбектерінде сол кездегі қазақ шаруаларының өмірі мен оқу-ағарту істерінің мәселелері баяндалады. Бірақ оның бұл жазғандарының бәріне сын көзбен қарау керек⁶.

Совет заманында Кіші жүз, дәлірек айтсақ, Бөкей аймағының тарихы ғылыми тұрғыдан жан-жақты зерттеле бастады. Бұл жөнінде А. Рязанов пен В. Шахматовтың және академик С. Зимановтың ұзақ жылдар бойы бұл өлкенің экономикалық және саяси құрылысын зерттеген монографиялары жарыққа шықты⁷.

Әсіресе, Бөкей хандығы жөнінде С. Зиманов көптеген тарихи деректер мен әдебиет, архив материалдарына сүйеніп, жақсы ғылыми талдау жасады.

Дегенмен, бұл автордың Бөкей хандығы жөніндегі кітабында ойландыратын дүдәмал тұстар мен кемшіліктер де жоқ емес. Мәселен, оның еңбектерінің кейбір тарауларында қазақ шаруаларының егіншілікпен айналысуы, пішен шабуы, оғырықшылануы секілді тұрмыс әрекеттері бұл өлкеде жаңадан пайда болған құбылыс деген пікір туғызады. Осы тектес өмірге қажетті істерге зиян жасаушы патша өкіметінің кертартпа саясаты батыл және жеткілікті түрде әшкерелене бермейді. Сонымен қатар Бөкей аймағы тұрғындарының рухани өмірі, ағарту ісі толық қамтылмайды.

Біздің ойымызша, әдеби деректердің ішіндегі ең құндысы — орыс, қазақ әскер қызметкері Никита Федорович Савичевтің 1868 жылдың октябрінде жергілікті газетте жарияланған «От Карманского форпоста до Глинянского» деп аталатын мақаласы⁸. Бұл мақалада автор өзінің Құрманғазымен қалай кездескенін жаза-

ды. Н. Савичев Құрманғазының өнерпаздығына таң қалып, оның шеберлігіне жоғары баға береді.

Құрманғазының музыкалық мұрасына тек Совет өкіметі тұсында ғана көңіл бөлініп, зерттеле бастағаны баршаға аян. Құрманғазы мұрасы ауызға алынса, тұңғыш қазақ музыкасын жинап, нотаға түсірген белгілі музыка зерттеушісі А. В. Затаевич еске түседі. А. В. Затаевич — қазақтың халық музыкасын бүкіл дүние жүзіне тұңғыш танытқан адам. Ол құрастырған ән-күй жинағына Құрманғазының 6—7 күйі енген. Құрманғазының күйшілік дарынын жоғары бағалаған да сол адам⁹.

Қазақ халқының музыка байлығын жинауда республика көлемінде өткізілген домбырашы-күйшілер мен ақындардың жиындары көп көмегін тигізеді. Соның нәтижесінде 1920—1936 жылдары көптеген дарындылар өнер сахнасына шықты. Осы кезде халық таланттары арасында Махамбеттің, Құрманғазы мен Дәулеткерей, Баламайсандардың күй-мұралары кеңінен тарала бастады. Белгілі музыка зерттеушісі Ахмет Жұбанов деректі мәліметтер жинап, күйшілердің өмірі мен творчествосы жайлы мерзімді баспасөз беттерінде мақалалар жариялады. Соның бірі 1936 жылы жарық көрген Құрманғазы туралы кітапша¹⁰. Сосын көп ұзамай «Қазақ композиторлары» деген тағы бір кітабы жарық көрді. Осы кітапта Ақан: «Негізі ауызша деректер болғанымен, ол еңбек те Құрманғазының кім екендігі жөнінде тырнақ алды мәлімет, күйшінің өмірі мен творчестволық жолын зерттеудің басы болды», — деген¹¹.

Бұл — Құрманғазының өмірі мен қызметі туралы қазақ тіліндегі тұңғыш кітап. Мұнда Ақанның өзі жазғанындай, ұлы композитор-күйшіге қатысты құнды дерек, мәліметтер жинақталған. Құрманғазының күйлерін Төлеген Аршанов, Охаб Қабиғожин, Қали Жантілеуов, Дина Нұрпейісовалардың ауыздарынан жазып

алып, нотаға түсірген. Жаңадан жиған материалдарының негізінде 1960 жылы Ақаңның «Құрманғазы» атты жеке кітабы жарық көрді. Оған композитордың 51 күйінің нотасы енді. Бұл, әрине, үлкен табыс. Алайда, автор Құрманғазының өмірбаянын жазғанда архив деректерін толық пайдаланбаған. Мәселен, Құрманғазының Орда абақтасынан қашқаны тым қысқа қайырылады, оның қай жерде, қашан жерленгені жайында ғана баяндалады. Бір жақсы жері күйшінің күйлерін кімдер, қашан әкеліп тапсырды, қай күйді кімдер қалай орындайды — кітапта бұл жағы қатты ескерілген. Сонымен қатар Құрманғазының домбыра мектебінің үздік өкілдерінің есімдері аталған. Тек бір өкініштісі, көбісінің аттары аталғанымен фамилиялары, туған жылдары, туып, өскен мекен-жайлары аталмайды. Мәмен, Көкбала, Сүгірәлі, Менетай, Тоғайбай, Шора, Меңқара деп кете береді. Олардың қайсысын қай жақтан іздейтінімізді білмей, ұзақ уақыт дағдарған жайымыз бар.

Бұл кітаптың тағы бір құнды жағы — Құрманғазы күйлерінің құрылымдық ерекшеліктері толық зерттеліп, оның жаңашылдығы өте-мөте жоғары бағаланған. Академик ұзақ жылдар бойы қазақ композиторлары жайында көптеген мәліметтер жинап, олардың шығармаларын жариялап, өмірі мен творчествосын үзбей жазып келгені белгілі. Бірақ ол мәліметтер тек ел аузындағы әңгімелер негізінде жазылған. Ауызекі әңгімелердің аты, әрине, ауызекі әңгіме: көбісі кейде уақыт өте келе өзгерістерге ұшырайды, кейде бірнеше вариантты болып келеді. Оларды архив материалдарымен салыстырып, тексеріп, бір жүйеге келтірген абзал. Сол себепті де Құрманғазының өмір тарихы жайында жазылған материалдар мен кітаптарда оның өмірінің негізгі кезеңдері, күйлерінің шығу себептері, әлеуметтік мәні толық анықталмаған.

Академик Жұбанов осындай реттерді мойындай отырып, «Қолдағы бар әңгімені жариялауды мақұл деп танғық»,— дейді¹². Демек, Ақанның өзі мұның — ұлы композитордың өмірі мен творчествосын зерттеу жөніндегі алғашқы еңбек екенін айтқан деп түсіну керек. Көбірек композитордың барлық күйлері нотаға түсіріліп, толық жинақ болып шықты¹³. Бұл жинақта да Құрманғазының өмірі мен творчествосына қысқаша ғана түсініктемелер берілген. Ол түсініктемелер күйші өмірбаянын зерттеушілерге де көп пайдасын тигізеді. Академик А. Жұбанов «Ғасырлар пернесі» атты келесі бір еңбегінде халық композиторларының өмірі мен творчествосы туралы қосымша мәліметтер береді¹⁴. Бірақ академиктің бұл еңбегінде де Лавочкин, Әубәкір Ақбаев немесе Көтібардың 1838 жылғы Исатай көтерілісіне қосылуы секілді жаңсақ мәліметтер кездеседі. Мысалы, Көтібар ол кезде өлген, ал Әубәкір әлі бала.

Құрманғазының өмірі мен творчествосына А. Жұбанов «Ән-күй сапары» атты жинағында қайтып оралады¹⁵. Бұнда да архивтік мәліметтермен салыстырып анықтай түсетін тұстар жоқ емес.

Сондай-ақ, Т. Мерғалиев Құрманғазының күйлерін ел аузынан жазып алып, жинаққа енгізіп, түсініктеме берген¹⁶. П. В. Аравин де Құрманғазы жайында архив материалдарын тауып, мақалалар жариялады. Бірақ ол кісінің мақаласында да түсініксіздеу, бір-біріне қайшы тұстар кездеседі. Мәселен, ол сол алғашқы мақаласында Құрманғазыға тарихи баға берген профессор Ахмет Жұбановпен келісе алмайтынын айта келіп: «Характерной чертой творческого облика Курмангазы была необычайно широкое мироощущение, умение быстро схватывать явления жизни, постигать их сущность и изображать их в своем музыкальном творчестве»,— деп жазған. Сөйтіп, ол Құрманғазының өмірі мен творчествосын жете зерттеп білген Жұбановтың тұжырымына

қарсы пікір айтады. Бірақ онысы көңілге қонбайды. Соның ізін ала «Құрманғазы күйлерінің, ең алдымен, нақтылығы сонда, ол нақты фактілер мен оқиғаларға терең философиялық-эстетикалық тұжырым береді»,— дейді¹⁷. Сонда оның пікірінің профессор А. Жұбановтың пікірінен айырмасы қайсы?

П. В. Аравин «Степные созвездия» деген кітабында Құрманғазы, Дәулеткерей творчествосын зерттеуге біршама еңбек сіңіріп, олардың күйлерін нотаға түсірді. Соның нәтижесінде Құрманғазының 1857 және 1864 жылдары абақтыда болғаны жайында шағын материалдар жариялап, сол кезеңге байланысты басқа да мәліметтерге сүйеніп, Құрманғазы өмір сүрген уақыттың басты оқиғаларына және сол кездің саяси жағдайларына қысқаша шолу жасап, кейбір адамдардың саяси бағытын түсіндірді. Бұл, әрине, құптарлық іс. Бірақ, бір өкініштісі, өз пікірлерін таратып жазады да, тарихи деректерге көп тоқталмайды. Сондықтан ол көрсеткен архив істері қайта анықтауды қажет етеді. Бұл кітапта Құрманғазының 1857 және 1864 жылдары абақтыға қамалып, қуғындалуы жайында әңгіме болады. Алайда, материалдар тым қысқа, сондықтан күйшінің өмірі мен қызметі жайында ауыз толтырып айтарлық мәлімет жоқтың қасы. Әсіресе, автор нақты деректерден ауытқып кетеді. Мысалы, 1857 және 1864 жылы Құрманғазының жазадан босатылғанын айтады да, бірақ кімнің қашап босатқаны жайында документті көрсетіп жазбайды.

Құрманғазының өмірі мен творчествосы жайында мерзімді баспасөз бетінде біраз мақалалар жарияланды. Бірақ бұлардың көбі бұрынғы кітаптардағы белгілі мәліметтер болатын.

Құрманғазының өмір тарихымен айналысқан тағы бір адам бөкейлік Хайдар Ирмұратов. Оның «Чарадей» деген кітабының біраз жері Құрманғазыға арналған¹⁸.

Бұдан шығар қорытынды: жоғарыда аттары аталған авторлар Құрманғазының өмірі мен творчествосын зерттеу барысында әрқайсысы өзінше үлес қосып, еңбек етті. Бірақ күні бүгінге шейін олар жинақтаған мәліметтер сұрыпталып, ғылыми жүйеге түскен жоқ.

Құрманғазы — өз заманының үлкен азаматы, қайсар қайраткері, артына мол музыкалық мұра қалдырған адам, ұлы композитор. Оның күйлері советтік дәуірде өзінің көзі тірісіндегі кезден әлдеқайда кең тарап, бағы жанды. Солай десек те, жекелеген музыка мамандары болмаса, оның есімімен өзіміздің елдің көптеген халықтары әлі де жете таныс емес. Таныстыру үшін әуелі оның ғылыми өмірбаяны керек. Ал бұл шаруа екі бастан көптің күшімен жасалмақ. Сондықтан музыка тарихын зерттеушілердің алдында тұрған келелі міндеттің бірі — қазақ күйшілері шығармаларының әлеуметтік мәнін ашып, маңыздылығын анықтау керек. Ол үшін олардың өмір сүрген ортасы мен қызметіне нақты деректемелік база қажет. Ондай база жоқ емес, бірақ жеткіліксіз. Олқылықтың орнын толтыру үшін біз біраз қалалардың архивтеріне бардық. Атап айтқанда, ұлы күйшінің өмірі мен творчествосына байланысты материал жинау үшін Ленинград, Алматы, Орынбор, Астрахань, Орал, Саратов архивтерін аралап шықтық. Архив материалдарының сақталуы әр кезде әр түрлі қиынатқа ұшырапты. Оған біздің сол сапарымыздың барысында көзіміз жетті. Мысалы, Құрманғазы 1864 жылы ұсталып, Жәңгір ханның ордасындағы абақтыға жабылғанда, тергеу нәтижесі жөніндегі іс Теке (қазіргі Орал) қаласындағы әскер сотына жіберілген. Міне, осы тергеу ісі жөніндегі қағаз архивтен табылмады. Сол секілді 1857 жылы оның абақтыға жабылып, тергелуі жайындағы іс қағаздары да бірде-бір архивтен көзімізге түспеді. Біз әсіресе, Ленинград, Алматы, Аст-

рахань, Орынбор, Орал қалаларының архивтеріне көп үміттенген едік.

Алматыдағы Қазақ ССР Орталық мемлекеттік архивтің № 78 қорында жинақталған «Ішкі немесе Бөкей ордасын басқаратын Уақытша Советтің документтері» деп аталатын іс қағаздарын да көп ақтардық. Бұл документтердің арасында XIX ғасырдың I—II жартысында Бөкей аймағының шаруашылығын, саяси, рухани өмірін суреттейтін үзік-үзік болса да, құнды материалдар бар екен. Мысалы, шаруалардың әлеуметтік хал-жағдайын, патша чиновниктері мен қазақ үстем тап өкілдерінің еңбекшілерді аяусыз қанап, оларға қысым көрсетіп, зорлық-зомбылық жасап, көнбегендерін қуғын-сүргінге ұшыратқаны туралы мәліметтерге көзіміз түсті. Езгіге, қуғын-сүргінге шыдамай үстем тапқа қарсы бас көтеріп, наразылық білдірген шаруалар қозғалыстарын айғақтайтын материалдар жағы да баршылық. Бұл материалдар, сөз жоқ, Құрманғазы Сағырбайұлының өмір сүрген ортасын, сол бір тарихи кезенді аша түсуге септігін тигізген болар еді.

Сондай-ақ, Құрманғазы мен оның кейбір серіктері жайында жазылған қысқаша мәліметтерде, басқаша айтсақ, күйшінің 1829 жылы Орал әскері офицерінің малын баққаны, 1864 жылы абақтыға қамалғаны туралы материалды да ұшырастырдық. Қазақ ССР Орталық мемлекеттік архивінің № 4 қорында Кіші жүз жайынан біршама мағлұмат беретін Орынбор шекара комиссиясының документтері жинақталған. Онда Маңғыстаудағы Адай елінің саяси және шаруашылық хал-күйі, тарихи адамдары туралы шағын материалдар кездеседі. Сондай-ақ, патша әкімшілігінің отарлық саясатын әшкерелейтін документтер де бар.

Орынбор облыстық мемлекеттік архивінде Орынбор әскери губернаторы кеңсесінің документтері бар екен. Олар Кіші жүздің шаруашылығын, саяси өмірін, мо-

райлық тұрмыс жағдайын біржақты көрсетеді. Айта-лық, патша чиновниктері қазақтың шаруашылығына, оның мүмкіндігі мен мұқтажына зейін сала қараған жоқ. Оған Кіші жүздің сол кездегі саяси экономикалық жағдайын, шаруалардың мүшкіл халін суреттейтін документтер айғақ. Архив материалдарының арасынан кейде патша өкіметінің отарлық саясатын, озбырлығын, елді қанау істерін көрсететін мәліметтер сирек болса да бой көрсетіп қалады. Олардан патша әкімшілігінің жазалаушылық істерін, бөгде ойдағыларды (иномыслящих), патша тәртібіне мойынсұнбаушыларды қудалап, жазалауы да байқалады. Мысалы, Құрманғазының қудаланып, абақтыда жатқаны туралы қамалғандар тізімі де (в списке арестантов) бар. Бірақ бұл мәліметтер тым қысқа, үзік-үзік болғандықтан, сол кезеңдегі оқиғалар туралы толық тарихи мағлұмат бере алмайды.

Астрахань облыстық мемлекеттік архивінен де Бөкейліктің әлеуметтік жағдайы туралы хабардар ететін шағын материалдар кездестірдік. Солардың арасында Құрманғазының 1882 жылы абақтыда жатқаны, сондай-ақ 1886 жылы тағы да сот қудалауында болғаны туралы мәліметтер бар.

Өкінішке орай, осы архивтерден кездескен мәліметтер тым қысқа әрі үзік-үзік. Сондықтан да ұлы күйшінің басынан кешкен оқиғалардың қалай басталып, немен аяқталғаны жайлы толық тұжырымға келу қиын-ақ. П. В. Аравин өзінің жоғарыда аталған кітабында Құрманғазы жөнінде «кең, мол тарихи документтер бар» деген. Біз ондай молшылықты автордың өз кітабынан да, архив документтерінен де көре алмадық. Дегенмен, сол там-тұмдап табылған мәліметтер негізінде және әдеби басқа да деректерде (литературные источники) кездесетін мәліметтерді салыстыра отырып, ұлы күйшінің өмірі мен басынан кешкендері туралы қысқаша ба-

яндауға талаптанып отырмыз. Біздің ойымызша, Құрманғазының ғылыми өмірбаяны осылай жасалуы тиіс.

Күйшінің өмірбаяны мен творчествосына байланысты мәліметтер жинастырғанда, ел аузындағы көп тараған түрлі тарихи ауызекі әңгімелердің де үлкен маңызы бар. Олардың көбі ақиқат, шындық негізінде туындаған. Ел ішіндегі әңгімелерге мән беріп зерттеудің тағы бір тиімді жері — кейбір адамдарда жазбалы шежіре, тарихи, әдеби әңгімелер, өлең, жырлар, айтыстар кездесіп қалады. Осындай материалды сақтаушылар бар, оны ел аралап жинаушылар да кездеседі.

Құрманғазы туралы осындай мәліметтер іздеп біз Ақтөбе, Астрахань, Гурьев, Маңғыстау, Орал, Саратов облыстарында болып, ел аралап, сұрау салдық дедік. Өкініштісі, ұлы күйші туралы материал жинау үшін бұл облыстарда бірде-бір ғылыми экспедиция болмағанын ренішпен айтады. Біз ел аузындағы әңгімеден көп жайды анықтап, түсінігімізді кеңітіп, қосымша мәліметтер алдық. Олардың бірқатарын осы еңбектерімізде пайдаландық.

XVIII—XIX ғасырдағы саяси-әкімшілік жіктелуде патша өкіметі Қазақстанда ескі рулық бөлінуді сақтаған. Архив документтерінде «Құрманғазы — Қызылқұрт руының Ерші бөлімі» деп жазылған, ал басқа территориялық әкімшілік атау (мысалы, бөлік, дистанция, қоныс атауы) т. б. өте сирек қолданылған. Сондықтан біз де бар деректерге сүйеніп, амалсыз ру мен ата, бөлім атауларын қолданамыз.

Екіншіден, географиялық атаулар көбі қате жазылған немесе екі-үш түрлі болып жазылғаны да бар. Мысалы, патша чиновниктерді Дендер тауын «Индяр», «Индер» деп, Қара өзенді «Большой», Сары өзенді «Малый узень», Нарын құмын «Рын песка» деп қате жазған. Біз жергілікті ел атауын алдық. Немесе қазір

«Хан базарды» (Орданы бір кезде солай деп атаған дейді. Таловканы ертеде форт Таловая, Таловский, Киргизская Таловка деген — И. Қ.) «Талап ауданы» деп қысқартып жазған¹⁹.

Ұлы күйшінің өлмес мұрасы мен өмірін халыққа ғылыми негізде жеткізу абзал міндет. Құрманғазының өмірі мен шығармасы туралы болмашы мәлімет болашақ үшін қажет-ақ. Біз академик А. Жұбановтың бұл бағыттағы еңбегін толықтырып, анықтап, ұлы күйші туралы мәліметтер мен түсініктемелерді байыта түсуіміз керек. Құрманғазының творчестволық өмірбаянында белгісіз жайлар, күмәнды фактілер әлі көп. Көптеген шығармаларының қашан, қандай жағдайда шыққаны белгісіз. Әр шығармаға мүмкіндігінше деректі түсініктеме беру қажет, ал ол әлі жетіспей жатыр. Бізге әлі ұлы күйшінің творчестволық ой-өрісінің қалыптасуы, оның әр кезеңде қандай әлеуметтік себептермен дамығаны белгісіз. Біз бұл еңбекте архивтің және бізден бұрынғы зерттеушілердің деректерін пайдаланып, әдеби әрі ел аузындағы тарихи мәліметтер негізінде ұлы күйшінің өмірі мен қызметі туралы материалдарды бірізге салып, жүйелеп, баяндауға тырыспақпыз. Осы күнге дейін Құрманғазы творчасы туралы еңбектердің ғылыми нұсқасы болмағаны да айдан анық.

Болашақта ұлы күйшінің өмірбаянын жазу үшін және оның шығармаларының әлеуметтік маңызы мен ерекшелігін анықтап толықтыра түсу үшін Құрманғазы туралы азды-көпті архив материалдарын, әдеби, баспасөз, ел аузындағы мәліметтерді жинақтап сұрыптадық. Әр оқиғаны тексеріп, салыстыра отырып, жүйеге келген тұтас бір ғылыми еңбек дайындауды мақсат еттік. Бұл өте қажет, біздің өскелең қоғамның талабы.

¹ Жұбанов А. Ән-күй сапары. А.,—1976, 32-бет.

² Жұбанов А. Ән-күй сапары. А., 1976, 33-бет.

³ Жұбанов А. Ғасырлар пернесі. А.,—1971. 393—398-беттер.

⁴ Казакстаннын музыка мәдениеті (Мақалалар мен материалдар жинағы). А.,—1957, 63—64-беттер.

⁵ Левшин А. И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Трех частях. Спб. 1832 г; Казанцев И. Описание киргиз-кайсака. Спб. 1867 г; Терентьев М. А. История завоевания Средней Азии. 1-том, Спб. 1906.

⁶ Бабажанов М. С. Заметки Киргиза о житье-бытье и участие его родичей. (Санкт-Петербургские ведомости 1861. № 136.) Известия из Внутренней Орды.) Этнографический сборник Русского геогр. общ. 1865. т. 1. № 6.

⁷ Рязанов А. Восстание Исатая Тайманова. Ташкент,—1927 г; Шахматов В. Внутренняя Орда и восстание Исатая Тайманова А., 1947; Зиманов С. Россия и Букеевское ханство А.,—1982.

⁸ «Уральские войсковые ведомости», 27 октября 1868 г. № 44.

⁹ Затаевич А. В. 500 казахских песен и кюев. А.,—1931. 251-бет.

¹⁰ Жұбанұлы А. Құрманғазы. А.,—1936.

¹¹ Жұбанов А. Құрманғазы. А.,—1978. 116-бет.

¹² Құрманғазы Сағырбайұлы. А.,—1961.

¹³ Жұбанов А. Ғасырлар пернесі. А.,—1975.

¹⁴ Жұбанов А. Ән — күй сапары. А.,—1976, 56—70-беттер.

¹⁵ Мерғалиев Т. Домбыра сазы. А.,—1972.

¹⁶ Аравин П. В. Новые материалы о Курмангазы. Вестник АН. Каз. ССР. А.,—1961 г. № 4. (193) 38-бет.

¹⁷ Ирмуратов Х. Чарадей. А.,—1972.

¹⁸ Жұбанов А. Ғасырлар пернесі. А.,—1975, 33-бет.

ҚҰРМАНҒАЗЫ ӨМІРІ МЕН ТВОРЧЕСТВОСЫНА БАЙЛАНЫСТЫ МӘЛІМЕТТЕР ЖИНАУ

Ұлы күйші туралы академик Ахмет Жұбанов уақытында ел аузынан көптеген мәліметтер жинап, оның көбін жариялаған. Мәлімет берушілер көбіне күйші өмірінің соңғы жылдарын әңгімелеген және оқиганың болған кезеңін, жерін дәл атай бермеген, адам аттары мен фамилияларын, мекенін көрсетпеген.

А. Жұбанов келтірген мәліметтерді нақтылай түсу үшін біз Алматы, Орынбор, Астрахань, т. б. қалалардағы тарихи архивтерді аралап көріп едік, мардымды ештеме кездеспеді. Қашанда жазбалы дерек сенімді ғой, сондықтан азды-көпті тапқанымызды оқырманға ұсынбақпыз.

Ең алдымен, Құрманғазы 1857 жылы және 1864 жылы ұсталып, абақтыға түскенде, арестанттар тізімінде «киргиз Қзыл-гуртово рода Ергиево отделения» деген жазу барын айтсақ, жоғарыдағы айтылған бір күмән сейіле түседі.

Ал бұл дерек бойынша күйшінің ата-мекенін, жерлестерін іздеуге шығып едік, көпке дейін жөнді ештеме таба алмадық. Ел ішінен шежіре білетін сауатты қария кездеспей қиналды. Сол үшін Орал облысының Чапаев, Жаңақала, Орда, Гурьев облысының Теңіз аудандарына бірнеше рет бардық. Ешкім жөнді мағлұмат бере алмады және айтқандары біріне-бірі қарама-қайшы келді.

ле берді. Сөйтіп жүріп, Орал облысының Фурманов ауданындағы «Көктерек» деген қонысқа бардық. Одан бұрын Сағырбайдың әкесін біреулер Балтабай десе, екіншісі Барлыбай, үшіншісі Өтепберген деген, ауылдары «Соқыр» десе, біреулері «Нияз», т. б. деген еді.

Ойымыз — Құрманғазының туған, өскен, мекендеген жерлерін іздеп табу. Көктерекке келіп, біз күйшінің ауылдастарын, туыстарын сұрастыра бастадық. Жергілікті адамдар бізге бірден орта мектеп мұғалімі Жұнысов Темеш молырақ біледі деп көрсетті. Шынында да, Т. Жұнысов 30 жылдың үстінде осы жерде жұмыс істейді екен және түрлі әдеби, тарихи әңгімелерді жинап, айтатын ұқыпты ұстаз екен. Ол ертеде Құрманғазыны көрген кісілермен кездесіп, сөйлескен екен. Және күйшінің ауылдастары, туыстары, ұрпағы туралы әңгімелерді талай тыңдаған болды. Біз ол кісінің айтқан әңгімелерін түгел бере алмаспыз. Ықшамдап қана баяндайық. Міне, осы кісінің мәлімдеуінше, Құрманғазы семьясымен 1876—1877 ж. шамасы Қара Өзен сағасы жағындағы «Қазарма», «Фокей» қасындағы «Қызылқұрт шағылы» деген жерден 40 шаңырақ Көктерекке жергілікті әкімдердің нұсқауымен көшіп келген. Солардың ішінде күйшінің туыстарынан 17 ұй болған. Т. Жұнысовтың жазбасында Сағырбай Өтепбергеннің ұлы, ал Өтепберген, Айтқожа, Күшік Арыстанбай балалары деп көрсетілген. Бұнымен қатар, мұғалім Сағырбай бес ағайынды және өзінің бірнеше балалы екенін, соның ішінде біреуі Жаманғара деген, оның Жүніс, Жылас, Бәйіліс деген балалары болғанын, соңғысын 1919 жылы бандылар атып өлтіргеніне дейін айтқан. Бұндай мәліметті біз бұрын нақты естімегесін Жұнысовтан жазбаларын оқытуды және Көктеректе тұрған күйшінің бар ұрпақтарымен кездестіруді өтіндік.

Ескерте кетейік, сөзіміз, мәліметіміз дәлелді және кейін тексеруге мүмкін болу үшін күйшінің туыстары

мен атасының есімдерін түгел болмағанмен бірталайын атауға тура келеді. Жоғарыда айтқан Өтепберген Арыстанбайұлының Айтқожа, Күшік деген туыстарының ұрпағы Көктеректе тұрақтап қалған екен. Біз бұнда Иқсап Құбиев (1898 ж. туған), Қопаш (Құбайдолла) Омаров (1897 ж. туған) деген қариялармен сөйлесіп отырып, олар жоғарыда айтылған мәліметтерді қайталап, одан әрі бәрін салалап, айырып берді де, Құрманғазының өзі туралы әңгімеледі.

Иқсап Құбиев Сағырбай бес ағайынды, Бұқа, Шоқан, Тоқа, Тәңірберген болады, мен сол Бұқаның немересі Құби ұлымын. Әкем Құрманғазыны көрген. Ал Қопаш Омаров та осы Бұқа атамыздың ұрпағы, жайлауымыз Бұқа құдығы деген. Иә, ондай жер бар! Бұл кісі Т. Жұнысов айтқандарын қайталады.

Бұлардың айтуынша, күйші көшіп келгесін, ауылдастарының кедейлері ескі үйлерге кіріп, орналаса бастағанда, Құрманғазы:

— Мен қоныраулымын ғой, бірде болмаса бірде сіздерге зияным тиер, Көктеректің батыс жақ шетіндегі қараталды сайдың ар жағына үй салайын,— депті. Айтқанындай, әуелі баласы Қазымен бірге Сары өзеннің сол жағалауында 100 метрдей жерде үй салады. Ол үйдің орны қазір «Құрманғазы тапауы» деп аталады. Қасындағы сай «Құрманғазының нар сойған сайы» деп аталады екен. Бұдан кейін Қазы Көктерек қонысының ортасынан өзіне жеке үй салған, қазір «Қазы үйінің тапауы» деп жергілікті ел ол жерге адам, мал аяғын бастырмай, үй салдырмай қастерлейді екен.

Сонымен, Құрманғазының атасы Өтепберген, оның әкесі Арыстанбай болды. Біз бұндай мәліметті бұрын естімеп едік. Бұл естіген әңгімелерімізді кейін тағы жалғастырамыз. Ал естіген бойда бұған тиісінше мән беріп, сене алмадық та, кезінде баспасөз бетінде жарияламадық.

Дегенмен, жоғарыда аталған адамдардың фамилиясымен архивті қарай бердік. Қазақ ССР Орталық мемлекеттік архивінен жуырда араб әріптерімен жазылған қазақша қағаздарды ақтарып отырып, бірнеше жылдан бері кезікпей жүрген материалдарды көрдік. Арабша жазылған документтерді оқу, түсіну қиын, кісіні жалықтырады. Содан болар, зерттеушілер Құрманғазыға байланысты жөнді архив дерегін кездестіре алмай келген. Міне, біз көрген архив ісінде, 1840 жылы Қызылқұрт руының басқарушысы Көшекқали Шығаев Жәңгір ханға өз қарауындағы адамдардың тізімін (семья басыларын атаған), олардың мал есебін берген. Тізім графаларға бөлінген, оқырмандарға түсінікті, дәлелді болу үшін анықтап айта кетейік. Оңнан бірінші графада — тайпа аты, яғни Соба, Темір, Ерші, Олжашы, т. б. Бұл шежіредегі мәліметке дәл келеді. Екінші графада — ауыл аттары, яғни Нияз, Соқыр, Мырза, Қошқар. т. б. Үшінші графада әр шаруаның есімі, әкесі не еншілес баласы аталған. Міне, осы тізімнің VII бетінде: Ерші: «Өтепберген» — деп жазылған. Ал III графада Өтепберген Арыстанбайұлы деп, одан әрі 4 түлік мал саны көрсетілген. Келесі жолда, жоғарыда да Т. Жұнысов, Қ. Омаров айтқан адамдар есімдері жазылған: Шоқа, Боқа, Тоқа, Тәңірберген, Сағырбай — Өтепберген ұлдары деген.

Бұл көрген мәліметті одан әрі анықтай, көбейте түсу үшін және зерттеушілерге жеңіл болу мақсатында бұдан әрі Өтепбергеннің туыстарының кейбірін және Сағырбай балаларын атай кетейік. Мысалы, «Байтілеу Шоқаұлы, Тоқа Өтепбергенұлы еншілес баласы Бармақпен», «Боқа Өтепбергенұлы еншілес баласы Тоғаймен», 2 үй деп көрсетілген. Архив материалдарынан Байтілеу Чукин, Бармақ Тукин дегендер бұрыннан бізге белгілі еді.

Бұдан кейін Сағырбайдың балалары аталады. Бірақ

әуелі Айбас Сағырбайұлы, сосын Жаманқара, Тілеу-берген Сағырұлдары деп жазылған. Сағырбай демей «Сағыр» деп қысқарту көшірушіден болғанға ұқсайды. Өйткені, бұдан бұрынғы бетте Сансызбай Қошқарұлы, Мәстекбай Ізбасарұлы, Сүйінбай Қисықұлы дегенді қысқартып, Сансыз, Мәстек, Сүйін деп жазған. Бұған қарағанда «Сағырұлы» дегені «Сағырбайұлы» болады.

Бұдан кейін, 1861 жылы осы Қызылқұрт руының Ерші ауылы 2—3-ке бөлінген екен, соның бір бөлігінде жоғарыда аталған адамдардың көбі Бармақ Тоқаұлының қарауында екен. 1861 жылғы тізімде сол есімдердің көбісі қайталанаты.

Сонымен, Сағырбайдың әкесін, туыстарын жазбалы документтер негізінде анықтай отырып, оның өскен ортасын, олардың әлеуметтік, рухани жағдайын да біртіндеп анықтай бермекпіз.

Жоғарыда, яғни 1840 жылғы тізімде көрсетілген кісі аттары мен жер атауларын салыстырсақ, Ерші ауылы азаматтарының бірталайының мекендері анықталады. Мысалы, 1840 жылғы тізімде Шоланбай Күшікұлы Жиделіде болған, ал қазіргі Жаңақала ауданы «Мәстексай» совхозында «Шоланбай түбегі» деген мекен әлі де аталады және Жиделіде Ерші аулынан осы қазақ-орыс жеріне көшіп келген делінеді.

Құрманғазының туған жері туралы.

Ел аузында Құрманғазы Сағырбайұлы «Жиделі» деген жерде дүниеге келген деген сөз ертеде тараған. Ал Бөкейлікте Жиделі деген 3—4 жер атауы бар. Сондықтан болар, ұлы күйшіні «біздің Жиделіде туған» деп иемденушілер де бар¹.

Архив деректері бойынша Қызылқұрт ауылдары Бөкейліктегі Бөкетай құмында, Алтышағыл — Таубұйрат өңірінде, Бесшоқы, Қара өзен сағаларында мекендеген. Академик А. Жұбанов Құрманғазыны «Гурьев облысы Теңіз ауданының Жиделі деген жерінде 1816—1818 жыл-

дар шамасында туды»,— деген². Ал бұл ауданда 2 Жиделі бар, қайсысы екенін айтпайды. Қошалақтың жанындағы Жиделіні ІІІ дейді де, Бесшоқы, Кененбай үңгірі қасындағыны — кейбіреулер ІІ Жиделі дейді. Біз осы Жиделіге де, яғни Теңіз ауданының Балқұдық, Сүйіндік ауылсоветтерінің жеріне де 2 рет әдейі бардық. Сағырбай қыстауы Бесшоқы, Алтышағыл аралығындағы Жиделіде деген сыбысты естіп, көне көз қариялар білер ме екен деп Асан, Жандар, Бесшоқы, Керей ашығы, Ұштаған, т. б. жерлерде болдық. Аңызда Сағырбай кедей болғасын Өтешқали, Шаңқала (Шағбала болуы да мүмкін) деген байлар қыстауының қасында мекендеген дегесін сұрастырып едік, ешкім қуаттамады. Сол жерде туып-өскен, жұмыс істеген, Құрманғазыны білетін Пауеден Досжанов деген ақсақал бізге бұл жерде Қызылқұрт руының Соба бөліміне қарайтын 5—6 ауылы мекендеді, ал Ерші бөліміне қарағандар Бекетай құмын мекендеді деп, оқымаса да архив мәліметін қуаттап отыр. Бізде ешкім де Сағырбай қыстауының шамасын айтпады. Тарихи материалдарды салыстырып қарасақ, Сағырбайдың қыстауы, оның жақын туыстарының (Аршанов Төлеген, Уахап Қабигожин, Залел, Қалел Бисенбиев, Сатқан, т. б. «Аршаның ақ қыстауы» деген орын әлі айтылады.— И. К.) қыстаулары осы Жиделіде.

Осындай мәліметтерді салыстырған болар, академик А. Жұбанов Құрманғазы туралы негізгі еңбегінде ұлы күйші Бекетай құмында дүниеге келгенін жазады. Бірақ айқындап айтпаған. Ал Қазақ Совет энциклопедиясында Құрманғазы Сағырбайұлы Орал облысы Жаңақала ауданындағы Жиделіде дүниеге келгені жазылған³. Біз тағы да ұлы күйші тұрған, болған жерлердің көбін аралап, архив материалдарын да қарап, көпшіліктен сұрастыра келіп, жиған материалдарымызды ықшамдап Гурьев облыстық «Коммунистік еңбек» га-

зетінде жарияладық⁴. Бұл көмескі жайды айқындау оңай болмады. Бұл жұмыс — ұзақ әңгіме. Біз қысқаша айтып отырмыз. Жоғарыда біз Сағырбайдың мекені туралы әңгіме қозғадық: аталған мақаладан кейін біздің адресімізге бірталай хат келді. Бірақ Қ. Сағырбаев Теңіз ауданының Құрманғазы атындағы совхозындағы «Жиделі» деген жерде болыпты деген мәлімет түспеді. Ол жерден келген хат бізді басқа жаққа сілтеді. Әрине, Құрманғазы бұл өңірде талай болған шығар. Бірақ ол «Жиделіде» өсті екен деп бұрынғы Бөкейлікте болған 4—5 Жиделі деп аталатын жердің әрқайсысына қарай тарта беру жөн бола ма? Әркімдерден естіген сан түрлі мәліметтер мен баспасөздердегі белгілі жайды салыстырып, тексеріп көрдік. Оларды архивте бар кейбір мәліметтермен салыстырдық. Сонда Сағырбай аулының атамекені Жаңақала ауданындағы Жиделі екен. Ол Жиделі құмы Новая Казанка (қазақша Жаңақала дейді — И. Қ.) қонысынан оңтүстікте 60—70 км жүргесін басталады.

Сондай-ақ, Сағырбайдың қыстауы Бесшоқы, Үштаған (жанасы), Керей ашығы аралығындағы Жиделіде Шаңқала (біреулер Шағбала дейді), Өтешқали орны қасында болғанын ешкім қуаттамады. Қызылқұрт ауылы Гурьев облысының Қошалақты маңындағы Жиделіде, Құрманғазы атындағы совхозда мекендемеген болды және оны келген хаттар да қолдамады. Ал Балықшы ауданында тұратын Арухан Исламова өз хатында Сағырбай қыстауының (Нарында әлі «қорғаны» деп айтады) орнын 1945—1946 жж. анасы көрсеткенін жазады. Арухан, анасы, т. б. кісілермен Жиделіге жиде теруге барып, оның оңтүстік-батыс жағында өз ата қонысы болғанын, одан кейін сол маңдағы Сағырбай қыстауының орнын көрсеткенін айтады. Сонда бұлар Орал облысының Жаңақала ауданына қарасты «Алғабас» колхозы Бекетай ауылсоветінде тұрған екен. А. Исла-

мова келесі хатында сол жердегі өзі білетін адамдардың аты-жөнін жазған. Солардың бірі — «Алғабаста» бірнеше жыл мұғалім болған Аманғали Оразғұлов деген кісі, біз ол кісіге барып сөйлестік. Ол кісі бізге Сағырбай қыстауы Бекетай Жиделісінде екенін айтып, оны қалай тауып барудың жолын мегзеді. Сағырбай мекені Бекетайдағы Жиделіде екенін біз бұдан бұрын да естігенбіз және бұл пікірді анықтай түсу үшін Бекетайға, Ұштағанға дейін бардық. Солардың бірі — Дәулет Бірәлиев деген білікті қария 1972 жылы Құрманғазының атамекені Бекетай Жиделісінде деген еді. Дегенмен, талай жыл сұрау сала жүріп, Сағырбай мекенін анықтауда бірді-екілі адамның айтқанын дерек етіп ала жүгірмей, мәселеге байсалды қарауға тырыстық. Ол үшін ұлы күйшінің жерлестерін, туысқандарын анықтауға ұмтылдық. Бұл қиын жұмыс екен. Дегенмен, көп кісі және жер атаулары, Сағырбай туыстары — Аршан, Сатқын, Сыралы, Қалел, Залел, Қошым, т. б. болғанын және бұлардың үйлері қанаттас жақын отырғанын білдік. Ең жақын көршісі Зәлел деген екен, соның келіні Әлімғалиеваның айтуынша, Сағырбай қыстауы күні кешеге дейін сақталған. Өздері жас кезінде соған кіріп отырған. Ал оған Новая Казанка қонысынан Қараөзек немесе Махамбет жолымен шығып баратынын айтты.

Бұлармен қатар біз бір кезде («Алғабас», «Э. Тельман» колхоздарында) Бекетай ауылсоветінің жерінде жұмыс істеген Нақуов Табылды, Елжанов Нұрқан, Шүңгілов Қадем, Аманов Мұнтақан, Арыстанов Байғазы, т. б. көптеген адамдармен сөйлескенбіз. Бұлардың бәрі де Сағырбай қыстауы Жиделіде екенін және шамамен тұрған жерін айтып берген.

1985 жылы Жиделіге — Сағырбай орнына баруға жиналғанымызда таба алар ма екенбіз деген үлкен күдікпен келдік. Ел өзгерді, жер-су аттары, жол бағыты өзгерді, әлдеқашанғы қыстау орнын кім біле қояр екен

деген үлкен күдікпен келдік. Орал облысының Жаңа-қала ауылсоветіне, Нозая Қазанкаға келгенімізде бұл бүтік сейілді. Біз әркімнен Сағырбай орнын сұрай бастағанымызда көптеген адам білетін болып шықты. Жоғарыдағы аталған адамдардың айтқан, сілтеген бағытымен біз Новая Қазанка қонысына Махамбет жолымен Айбас, Ескі Үштағанға қарай жүріп отырып, тура Қалел, Залел қыстауына жақындадық. Кейде алдыңғы жолдан шығып, солға бұрылып басқа жолға түстік. Қазір «Әлжан терегі» деп аталатын «Жұмабай қорғаны», Батау, Ескі Боқан орнынан асып, Сағырбай қыстауының орны делінетін тапауға келдік. Шамамен 80—90 шақырым жер жүрдік. Жиделінің құмының іші жағалай дөң-дөң құм, тапаудың қасында 50 метр жерде бір топ ақ терек өсіп тұр, айнала жиде ағашы. Бұл маңда құм әлсін-әлсін көшіп тұрады екен, бейіттерді құм басып қалған.

Сағырбай орнының осы екенін білер ме екен деп жақын отырған (5—10 км айнала) малшыларға барып сұрастырып едік, көбі біледі екен. Солардың бірі — Мұрат Мұкамедияров деген шопанға жолықтық. Ол осы өңірде 17 жылдан бері тұрады екен. Сағырбайдың қыстауының сол екенін ол кісі де біледі екен, бізге растап берді. Одан әрі Аршанның ақ қыстауын (белгілі домбырашы Аршанов Төлегеннің әкесі — И. К.) Қалел, Залел, Молдағалпар, т. б. жерлестерінің орнын біліп шықты және олардың қанша шақырым жерде екенін айтты.

Сонымен, Сағырбай мен оның ағайындарының қыстаулары бұл өңірде мәлім екен. Бұдан біз жоғарыда аталған және аталмаған жерлестерінің сөзіне сүйеніп, Сағырбай мекені негізінен Бекетай Жиделісінде, бұрынғы Бекетай ауылсоветі территориясында болған дей аламыз.

Жоғарыда айтқанымыздай, Құрманғазының туған жылы туралы да бірыңғай пікір жоқ. Академик А. Жұбанов Құрманғазы туралы негізгі еңбегінде оның туған жылын арнайы атап жазбаған. Тек ұлы күйшінің өмірінің тарихын баяндауының соңғы беттерінде Құрманғазының қайтыс болған жылы әңгіме болғанда ғана оның құлпытасына 1806 жылы туғаны жазылған деп көрсетіледі⁵. Бірақ осы және басқа еңбектерінде күйшіні 1818 жылы туған деген пікірді араластырып жаза берген⁶. Міне, осыдан келіп ұлы күйшінің туған жылын, жерін, әркім өзінше бұрмалап, өзінікін жөн көрін жүргендей. Содан, Қазақ Совет Энциклопедиясында да туған жылы екі датамен жазылған.

Біздіңше, бұндай екі ұшты баяндауды тоқтатып, бір ұйғарымға келетін уақыт болды. Ол үшін күйшінің қабірінің басына қойылған құлпытастағы туған жылы туралы датаны негізге алайық та, 1806 жылы туған деп тұжырайық.

Ел аузында Құрманғазының өмірі туралы үстіртін не шатастырылған әңгіме де кездеседі. Соның бірі — Құрманғазы бала кезінде Байбақты руының Әлтеке бөлімінен шыққан бай Әубәкір Ақбаевқа жалшы болған дейді. Бұл пікір тексерілмей тұрып, кейбір кітаптар мен мақалаларға да енген. Мысалы, Бөкейліктің оңтүстік-батысында өскен және Бекетай құмы өңірін жете білмейтін Хайдар Ирмұратов деген азамат өзінің Құрманғазы туралы «Чарадей» деген кітабында бала Құрманғазыны Әубәкірдің жалшысы етіп қояды. Бұны тексеріп, анықтаудың сәті түсті. Бұрынғы қалыптасқан пікірді өзгерту үшін бірталай дәлел керек болғасын, біз бұл мәселеге біршама тоқтап өтелік. Оның үстіне Құрманғазы өміріне Ақбай би мен оның ұлы Әубәкірдің белгілі бір қатысы бар екені талай жазылып жүр. Күйші Ақбай туралы күй шығарды, ал Әубәкір жөнінде сол өңірде Құрекеннің мынадай өлеңі сақталған:

«...Әлтеке, Құдайназар жазғаным жоқ,
Халқымның жалғыз тайын алғаным жоқ.
Баласы Ақбай бидің би Әубәкір,
Жолықсаң ен далада арманым жоқ»,—

деген.

Бұл өлең бізге бала күнімізден таныс еді. Бұндағы Әлтеке, Құдайназар — Байбақты руының ауылдары екен. Бірақ қазақтың басқа рулары секілді «Әлтеке» де бытырап кеткен, бүкіл Қіші жүзге дерлік тараған. Бұл қай жердегі әлтекелер? Бұрынғы Құрманғазы туралы жазылып жүрген кітапта Ақбай Жиделі құмының маңында деп көрсетіледі де, содан Құрманғазы әділетсіздікке шыдамай, Самар көлдеріне, яки Фокей жағына қашып кеткен делінеді. Ақбай мен Әубәкірдің қонысын, фамилияларын анықтау үшін амалсыз шежіре іздеп қарадық. Жаңақала ауданының Жаңақала ауылсоветіне (Новая Казанка қонысына) барып, сол жерде туып-өскен қарияларға сұрау салдық. Сөйтін жүріп, Сейтім Такеев деген қария Әубәкірдің мешіті деген жердің соның жанында Ақбай мен Әубәкірдің зираты бар екенін хабарлады. Әубәкірді жас кезінде көрдім деген 82 жастағы Бірәлиев Мерген деген қарияны, тағы басқа адамдарды кездестірдік. Мерген атай бізге Ақбай мен Әубәкірдің ата қонысы бір, жаңағы Фокейдің оңтүстік жағында Сарышығанақ деген көлдің жағасына жақын екенін айтты. Сонымен Ақбай мен оның баласы би Әубәкір Құрманғазы ауылымен ұзақ жылдар бойы жаңағы Қара өзеннің Самар көлдеріне құяр сағасында шекаралас болған көрінеді. Енді Ақбай мен Әубәкірдің құлпытастарын тапсақ, бұл естігенімізді құптап әрі олардың жас шамасын анықтауға мүмкін болар еді.

Біз Жаңақаладан Ақбаев Әубәкірдің жерлесі Мерген Бірәлиев пен Әйіп Бектасов деген қарияларды алып, Тайпыл сайынан 5 шақырым жердегі Әубәкір Ақбаевтың бұрынғы орнына бардық. Мерген қария бізге «Мынау қыстауы, міне, Әубәкірдің мешітінің орны»

деп көрсетті. Мешіт үйінің құландысы әлі биік, алыстан көрінеді. Сосын Мерген қария сол мешіттің қасындағы бейітке әкеліп, бір құлпытастың қасына келіп: «Міне, мынау Әубәкірдің құлпытасы» деп көрсетті. Әйіп Бектасов ағай екеуміз жайлап оқи бастадық. Байбақты, Әлтеке деген сөздерді оңай айырдық. Әйіп ағайдың көпті көргендігі мен ескіше сауаттылығы көмек етті. Ақырындап «Назарымбет» деген сөзді анықтады. Ол — Ақбайдың атасы. Сосын «Ақбайұлы» дегенді айырып, сөйте-сөйте аяғына дейін оқып шықты. Сонда, Әубәкір Ақбаев 1904 жылы 71 жасында опат болған екен. Құлпытасын қойған баласы Тілекқабыл деген. Бұл да дұрыс, Әубәкірде 2—3 ұл болған, біреуі — Тілекқабыл деп естігенбіз.

Сонымен, Әубәкір 1832—1833 жылдары туған болады. Олай болса, көп әңгімелердің шындығын ашуға септігін тигізеді. Құрманғазы 1806 жылы туған болса, ол жас кезінде Х. Ирмұратовтың «Чарадей» кітабында жазылғанындай, Әубәкірге жалшы бола алмайды. Екіншіден, Құрманғазының балалық шағы Жиделі құмында өткен, ал Ақбай мекені одан көп қашық!

Әубәкірдің атасы осы Сарышығанақ қасындағы бейітте жерленген екен. Яғни, бұл — атамекені деген сөз. Бөкейліктегі, әсіресе, Нарындағы ауылдар ұзаққа, жер жайылыс жетіспеуінен жайлауға қашыққа көше алмаған. Әубәкір аулының Жиделіге көшіп баруы да мүмкін емес. Үшіншіден, Әубәкір 60-жылдары ғана би болады. Сонда, оған Құрманғазы өмірінің қартайған шағы ғана байланысты болғаны.

А. Жұбанов «Құрманғазы» деген кітабының екінші басылуында кімнен естігенін айтпай, «Құрманғазыны алты жасқа жаңа келгенде, қабырғасын қатырмай, бұғанасын өсірмей жатып-ақ сол өредегі Шағбала деген байдың қозысының соңына салып қоюға мәжбүр болады»,— деп тағы жазады⁷. Қисыны келмейтін әңгіме.

Біріншіден, Нарындағы тұрғындар тығыз тұрады және тек мал шаруашылығымен айналысады дедік жоғарыда. Жұмыс қолының артықтығы сонша, жыл сайын тадай мың еркектер басқа губернияларға кәсін іздеп кететінін айтқанбыз. Сондықтан Нарында мал бағатын кісі жеткілікті, алты жасар бала емес, 16 жасар ұл-қыздар, әйелдер жұмыссыз отырған. Сосын бай қозыны бөліп, қой сауып неғылсын, оның сиыры да жетеді. Қой, ешкіні сауу кедейдің ісі. Екіншіден, біз Орал, Гурьев облыстарында болғанымызда Шағбала деген байды ешкім білмеді. Ал Жаңақала деген жер бар, бірақ, ол Сағырбай қонысынан көп қашық. Сөз жоқ, кедейдің баласы жасынан байдың, ауқаттының малын бағып, үйін, қора-қопсысын күзетіп, баласын күтіп, күнін көруге мәжбүр. Есейе келе Құрманғазының мал бағуы мүмкін.

Сол секілді автордың: «Бір күні қызыл өгіздің үстіндегі ерді сыпырып алып, он сегіз жыл бойы әкесінің енбегін жеп келген Байбақты Ақбайдың Әубәкірінің аламы жылқысына қарай маңдайды түзейді»,— дегені де орынсыз⁸. Біз жоғарыда айттық, Құрманғазы ер жетіп, азамат болғанда ғана, яғни 1833 жылы Әубәкір Ақбаев дүниеге келеді. Сондықтан бұл төңіректегі әтімелер де қисынсыз.

Құрманғазының үлкен ұстазы деп Ұзақ деген күйшіні айтушы еді, бірақ оның әкесінің атын да, мекенін де ешкім атамайтын. Бөкейлікте оны ешкім білмеді. Сосын біз Құрманғазы туралы материал іздеп, Орал облысының Жымпиты, Қаратөбе аудандарына бардық. Сөйтсек бұл аудандарда Ұзақ күйшінің ұрпағы бар екен. «Хан базарда (Орданы бір кезде солай атайтын),— дейді А. Жұбанов,— болып тұратын домбыра тартыстың қызу ортасында жүретін Бөкей хандығына атағы жайылған Ұзақ атты күйші болды. Өзінің туып-өскен жері Жайық өзенінің шығыс жақ беті болғанмен,

домбырашылық дәстүрде Ұзақ Бөкейлік жағына бейім болды»,— деген. Бірақ себебін айтпайды. Анықтай кетейік, хан базары деген ол уақытта Ордадан 35 км батыста «Бүлдіргенді» деген жерде өтетін.

Біз Құрманғазы туралы мәлімет іздеп жүріп, Орал облысының Қаратөбе ауданы Аққозы ауылсоветінде белгілі Ұзақ күйшінің (ешкім де домбырашы демейді.— И. Қ.) ұрпағы бар деп естідік. Содан сұрастыра келе аудандық газет қызметкері Қайыржан Хасановтың көмегімен осы жерде тұратын Шейітова Ғалия, Қазыбаев Қасанның Ұзақ күйшінің ұрпағы екенін білдік. Бұлардың және Ақжайық ауданында тұратын Сағынтай Саукелиннің айтуынша, Ұзақ, Құлшық деген ағайынды кісі Барамық Алаша Мырзабай дегеннің ұлдары екен. Ұзақтың өзінен бес ұлы болған, қазір көбінің ұрпақтары бар. Олар Жымпиты, Қаратөбе аудандарында тұрады екен. Кейбіреулерімен біз сөйлестік. Орал облысының Қазталовка ауданында тұратын Қ. Дәулетқалиевтың айтуынша, Барамық ауылы Нарынның ірге құм және Қара өзен бойындағы Жалпақтал деген жеріне бөлінеді де, содан XIX ғасырда Жайықтың шығыс жағына олардың бірқатары көшіп кеткен. Солардың ішінде Ұзақ күйші де болыпты. Өйткені, сол көшкен ауылдан біреулер кері келгенде, Ірге құмда қалғандар: «Жайықтан өткенде Ұзақтың домбырасы суға кетті деп еді ғой, сол рас па»,— деп сұрапты.

Бұған қарағанда Ұзақ, шынында да, Ірге құмда тұрған және Жайық өтіп Қаратөбе, Қалдығайты жағына өткені дұрыс. Екіншіден, Ұзақтың домбырасы Жайық суынан көктей өткенде, яғни Махамбетше айтқанда, ат салып өткенде суға кетеді. Олай болса, Ұзақ ауылы жергілікті әкімдерден қашып, жасырын өткен. Бұндай өту 1820—1830 жж. ханның қысымымен отарлық езгінің күшейген кезінде жиі болды. Ірге құм мен Жиделі құм арасы жақын, көлікпен араласып тұруға бо-

лды. Сонда Ұзақ пен Құрманғазы ауылдары ілкеде іргелес қонған ғой.

Ұзақ асқан домбырашы болған. Домбырасының шапты кішкентай, ожаудың үлкендігіндей екен, ат дорбасына салып, қанжығасына байлап жүріпті. Топсалы домбырасы да болған. Ұзақтың Ораз деген баласының ұрпағы Қасан Қазыбаев аталарының, ағаларының шебер домбырашы болғанын, солардың бірі Төлеген Саукелин Ұзақтың бірталай күйлерін тартатынын мәлімдеді. Қасан Қазыбаевтың айтуынша Ұзақ Мырзабаев осы Аққозы советінің жерінде «Ақтұлым» деген бейітте Қасанның анасының қасына жерленген. Ұзақтың ұрпағы Саукелин Асқар, Сағынтай өз аталары туралы да азды-көпті әңгіме біледі екен. Бұлардың білуінше, Ұзақ кезбе күйші болған. Бір жылы Ұзақ ел аралап келе жатып шөлдеп, бір ауылға бұрылып ағаш үйге келіп тоқтайды. Ішке кіріп, үйде отырған қыздан сусын сұрайды. Қыз бір аяқ қымыз әкеліп береді. Сусындап отырған Ұзақ көзі қабырғада ілулі тұрған домбыраны көріп:— Қарындасым, ана домбыраны алып берші, көрейін,— деді. Қыз:— Домбыра әкемдікі, ол кісі домбыраны бөгде адам ұстағанды біледі, сосын бізге ренжиді,— деп бермейді. Ұзақ қайта сұрай бергесін, қыз ұялып домбыраны алып береді. Сонда, Ұзақ домбыраны бірталай қарап, бірер шертіп, «қайта орнына қоя қой» деп қызға береді. Сосын сыртқа шығып атына мініп, өз жөніне кетіп қалады.

Кешікпей үй иесі келін қызынан: «Ана домбыраны кім қозғады»,— дейді... Қыз амалсыз шынын айтады. Әкесі: «Ол жолаушы қалай кетті?»,— деп бағытын сұрап алып, атына міне сала, қуа жөнеледі. Кешікпей келесі ауылда, қыз айтқан түр-түсін сипаттауымен, әлгі азамат Ұзақты тауып, үй иесіне сәлемдесіп, домбыра тартысуға шақырады. Екеуі де шебер екен, бірталай тартысады, ақырында Ұзақ мәсісін шешін, башпайымен

тартады, жанағы азамат бұлай тарта алмай: «Мен жеңілдім, сенің жеті мүшең де домбырашы екен»,— деп мойындап, Ұзақты үйіне әкеліп, бір ай жатқызып құрметтейді.

Ол кездегі өнерпаз адамға ел аралау заңды құбылыс. Өйткені ол аудиторияны, тыңдаушыларын іздейді. Екіншіден, әркімнен жаңа шығарма үйреніп, репертуарын байытады, үшіншіден, ойнау, өлең айту, шығару тәсілдерін жетілдіріп, мамандығын арттырады. Еріксіз қашқан, кезбе болған Құрманғазы да осы университеттен өтті ғой.

Тағы бірде Ұзақ бір жылдың үстінде үйіне оралмай хабарсыз кетеді. Әркім оны жоғалдыға таңып, біреулер оның өнерін жаратпай, оны «пері әкетті», деп өсектеп, үмітін үзеді. Бірақ, күзінде Ұзақ үйіне келеді. «Қайда болдың?» дегенге әуелі қалжындап, кейін оңашада: Бөкейліктен шыққан Құрманғазымен бірге Манғыстау, Үстірт жағына, одан да әрі талай жерге барып, ел аралап келгенін айтады.

Біз бұдан кейін Ұзақты анықтау үшін аталарын, туыстарының есімдерін сұрап алып, шежіре қарадық. Ұзақтың әкесін, атасын білетін басқа да кісілер бар болып шықты. Сонымен қатар Құлшық Мырзабаевтың ұрпағы Сағынғали Нұрғазин Алматыда тұратынын білдік. Сол кісінің айтуынша, аталары Ұзақ, Құлшық Бөкейлікте Ірге құмда қыстап, Жалпақталды (Орал облысы, Фурманов ауданы) жайлап, Подтяжкіде (Камень ауданы) күздеген. Содан аулымен ХІХ ғасырдың І-жартысында болар, қазіргі Қаратөбе ауданының жеріне көшіп келген. Ағайындарының бірқатары Ірге құмда, Жалпақталда қалған, кейін көпке дейін араласып тұрғандығы жөнінде фактілер келтірді.

Бұдан Ұзақ, Құлшық Мырзабаевтар Бөкейлікте аз жылдар болса да мекендегенін көреміз. ХІХ ғасырдың бірінші ширегінде Кіші жүздің көп ауылы Жайықтың

шығысынан Нарын жағына қарай қоныс, жайлау іздеп көшіп барғанда, ішкі тарапта Бөкей, Жәңгір ханның қарамағында болған. Бірақ, ел көбейе келе Нарын жағында қоныс тарылған, жайылым азайған. Оның үстіне Орал, Астрахань қазақ әскерлерінің қысымы күшейіп, шаруалардың жерін, малын тартып алу, айыптап жазау көбейіп кеткен. Бұған наразы болған шаруалар 1827—1829 жж. Науша Қаржауов пен Қараторғай Мәмбетовтың бастауымен толқып, Жайықтың шығыс бетіне қашып өте бастайды. Ұзақ әуелгі бір қарқынмен Нарынға өтіп, біраз жыл Бөкейлікте тұрып, өмір сүруі мүмкін. Сосын шаруашылыққа қиын болған соң кері Жайықтың Бұқар жағына көшуге мәжбүр болса керек.

Енді Лауышке туралы әңгіме. Ізденушілер Құрмангазының досы болған И. Ф. Бородин туралы ертедегі газет материалдарын тауып, соңғы жылдары жарияланғанмен, ұлы күйші туралы кітапқа бұл мәлімет әлі толығырақ енбеген. Біз қысқаша тоқталайық. Орал қазақ әскері XVII ғасырдан бастап Жайық өңірін отарлай бастаған дедік. Сонымен бірге Жайықтың батысын — Қара өзен, Сары өзен, Самар көлдері алқабын күшпен иеленген. Қазақ шаруалары Каспий жағалауынан солтүстікке — Қара өзенге дейін далалықты жайлап келген. Құныққан Орал әскерінің старшиналарына бұл «тиімсіз» болады. Олар бұрын көп жерге заңсыз иелік жасап, қазақ шаруаларына жайылымды, шабындықты, суатты жалға беріп, көп пайда табатын. Орал әскерінің басшылары Бөкейлік шаруаларға қысым жасаудың жаңа түрін шығара бастады. Соның бірі — Бөкейлік пен Орал жерінің шекарасы Қара өзен емес, одан батыс жақтағы — Сары өзен деп шатақ шығарады. Сары өзен бойына 1813 жылдан бастап Қақташтан (Малоузенск) бастап әр жерге әскери пикет, форпосты (бекініс) орнатып, әскери линия құра бастады. Бұл жаңа әскери линия Өзен линиясы деп аталып, оның бойына Жайық

жағасынан қазақтарды күшпен көшіріп әкеліп орналастырады, қалмақтарды қоныстандырып, әскери бақылаушы етіп қояды. Осы кезде Қара өзеннің Самар көліне құяр сағасына Орал әскері офицерлерінің малына сақшы болу үшін Бородин Никифорович Фокей деген казакты көшіріп әкеледі. Бородиннің, жергілікті ел айтуынша, жөнді үй мүлкі, малы, көлігі болмаса керек. Әуелі ол Қара өзен жағасындағы бір қазақ шаруаның жер кепесіне кіріп отырады. Сосын оның кедей екенін көрген қазақтар көлік, құрал беріп, үй тас соғуына, үй салуына, мал өсіруіне көмектеседі. Бородин қазақ шаруаларымен жылы қарым-қатынаста болады, балалары да араласып тұрады. Содан бұл жер орыс деректерінде «село Бородино» деп жазылады да, қазақтар өзінше — Пакей (Фокей) дейді. Пакейдің бір баласы Иов деп аталады, оны ата-анасы еркелетіп «Иовушка» десе, тілі келмеген қазақтар «Лауышке» дейді⁹. Лауышке қазаққа үйір келеді, қазақ тілін үйренеді, қазақша өлең айтып, ән салуды, домбыра тартуды біледі¹⁰. Бұл жөнінде «Уральские войсковые ведомости» газетінде біз жоғарыда атаған Н. Ф. Савичев анық жазған еді. Мақалада И. Ф. Бородин ақылды, тәжірибелі адам, сол Фокеево селосында балық аулау, мал өсіру, бау-бақша отырғызумен айналысқан. Бау-бақшасы жақсы, онда қауын, қарбызбен қатар редиска, қант қызылшасы, бұршақ, сәбіз, т. б. бұл жерге өспейді деп жүрген нәрселерді өсіреді¹¹. Әрине, автор да, одан бұрын жасаған Бородин де бұл өңірде ертеде қала болғанын, мәдениеті болғанын қайдан білсін!

Автор бұдан әрі И. Ф. Бородин «Бөкейлік қырғыздардың (қазақтардың — И. К.) тілін, әдет-ғұрпын, дәстүрлерін жете біліп араласа алатындықтан, кедей қырғыздардың ішінде үлкен бедел алып, көбімен таныс болды, олардың өкімет басшыларымен өте достық қарым-қатынаста болды», — деген Н. Ф. Савичев: «Фокее-

но» (Пакей) селосының қожайыны И. Ф. Бородиннің «ол музыкант, скрипкада, гитарада жақсы ойнайды, балалайка мен домбыра тартуы өте үздік»,— деп жазыпты. Міне, бұл айтылғандардан кедей қазақ шаруаларының, Құрманғазының досы Иов Фокеевич Бородиннің қандай адам екенін көреміз. Біз осы Пакейге барғанымызда бізге «Лауышкенің үйі» деп бір ескі үй-ді көрсетті. Пакейден құбылада 2 км жерде «Лауышке» деген көлшік те бар екенін білдік. Бұдан біз Лауышке осы жерде болған адам деп сенеміз.

Жоғарыда аталған газеттің 1889 жылғы 15 октябрьдегі санында есаул И. Ф. Бородин өлімі туралы некролог жазылған. Онда да оған өте жақсы сипаттама берген. Некрологте: «Қырғыздар марқұм Иов Фокеевичті «Лауышке» деп атайтын, бұл есім әкесі мен шешесінің жас кезінде еркелетіп «Иовушка» дегенді бұзып айтудан шыққан. Марқұмның «Лауышке» деген атағы қырғыздар (қазақтар — И. К.) арасында бүкіл Қамыс-Самардан асып, Орал шаһарына жеткен еді.

Көрші қырғыздар өздерінің сыйлап, құрметтейтін қарты Лауышкенің қайтыс болғанын естіп қатты қайғырды және оны ақырғы рет көріп қалуға асықты»,— деген.

Орал казак әскері ішінен бұндай беделді, ізгі адам аталмаған. Олардан тек озбырлық, күш көрсету, талау көріп өскен көрші елге есаул И. Ф. Бородин өзі әуелде кедей және қазақ шаруаларының көмегін, қайырымдылығын көргесін сол ниетке сай адамгершілік көрсеткені таңғаларлық құбылыс. Бұған біз жоғарыда келтірген мақалада: «Орыс адамына бөтен діндегі қыр адамдарының мұндай қайғыруы Орал әскері жерінде бұрын болып көрген емес және болуы да екіталай. Марқұм Иов Фокеевичтің бұндай халықтық құрмет, сенімге өзінің шапағатты істері нәтижесінде жеткенін мойындау керек»,— деп жазылған.

И. Ф. Бородин 1889 жылы 76 жасында өлген, яғни Құрманғазымен бір жылда қайтыс болған. Сонда Құрманғазы тұрған жаңа алдыңғы аталған Топай көлі мен Пакей қонысының арасы 3—4 км, үйлері, адамдары анық көрініп тұрады. Иов Фокеевич Бородин сонымен «Лауышке» болды, оның жас шамасы да Құрманғазымен замандас. Сонда И. Ф. Бородин жас жігіт Құрманғазымен көп жылдар көрші тұрған, қатар өскен, бірін-бірі жақсы білетін болып тұр ғой. Өйткені, Исатай — Махамбет бастаған Бөкейліктегі шаруалар көтерілісі кезінде көтерілісшілер Орал әскері офицерлерінің малын тартып әкетеді. Соның ішінде Сламихин деген урядниктің екі өгізін 1836 жылғы көтерілісшілер айдап әкетеді. Сонда Құрманғазы 1836 жылы да осы Қара өзеннің Самарға құяр жерінде мал бағып тұрған болды ғой. Бұл бізге белгілі деген 7—8 жылдың ішінде көрші тұрған Құрманғазы мен Лауышке бірін-бірі жақсы танып, дос болуы да мүмкін. Патша әкімшілігі, помещиктер мен купецтер орыс пен қазақ шаруаларының тығыз араласып, татуласуына барынша кесел жасап, қайта жалған сөздер айтып, араздастырып, таластырып қоюға тырысқан. Осы өңірдегі Сламихин, Молотков, Боғатырев, Мизинов, Акутин, Глухов, Миронов, Березов, Қожухаров, Серебряков, Логашкин, т. б. казактар қазақ шаруаларын барынша қанап, зорлық, озбырлық жасап отырған. Офицерлер, старшиналар өз мекендеріне шаруаларды жолатпайтын болған, ал жақындай қалса көлігін тартып алып, өзіне түрлі жала жауып, айдатып жіберуге дейін барған. Міне, осындай түнек заманда ел ішінде Фокей, Иов Фокеевич секілді саналы адамдар қазақ шаруаларынан жиіркенбей, қудаламай, қолынан келгенінше көмек жасаған. И. Ф. Бородиннің осы ниетіне сай Құрманғазы оған арнап бір тамаша шығармасын атайды. Ол «Лауышке» күйі. Бұл күйдің шыққан уақытын атау өте қиын. Дегенмен, Құрманға-

ны Пакей қонысына көрші болып тұрғанда шығарылған болар.

Ұлы күйшінің көп күйлерінің қай жылдары шығарылғанын айту әзір мүмкін емес. Ол үшін көптеп бірталай зерттеу жұмысын жүргізу қажет.

Ал Лауышке туралы әңгімемізді кейінгі тарауларда тағы жалғастырамыз. Сонымен, Құрманғазы 1829—1830 жылдары Пакей төңірегінде мекен теуіп, мал бағып жұмыс істеген. Бұл қазақ-орыс жері және басқа жерлермен байланысты, барып тұруға ыңғайлы жер. Мысалы, Жайық жағалауындағы мекендерге, Теке, Орынбор қалаларына баруға болады.

Сөйтіп, Құрманғазы жас кезінен бұл жерлермен таныс болуы мүмкін. Құрманғазы туралы көп мәліметті бізге Орал облысы Жаңақала ауданындағы Мәстексай қонысында тұрған Құбиев Қабдолла берді. Бұл кісінің жеке өз білігімен қатар атасы Жантөре, әкесі Құби сауатты адамдар болған, жазбаларын сақтаған. Әсіресе, атасы Әбдірақман Құбиұлы Жантөрин ұлы күйші өмірі мен творчествосы туралы 1925—1935 жж. бірталай ізденіс жасаған, он шақты білікті адамның шежірелерінен қажетті мағлұматтарды көшіріп, Құрманғазының өмірбаянын жазбақшы болған. Жазбалы деректерге сүйене отырып, Ә. Жантөрин ұлы күйшіні 1806 жылы Бекетай құмы, Жиделі құмы деген жерде туған дейді. Құрманғазы бозбала кезінде төлеңгіт Дулат деген байдың малын бағып, бала Зарбайға домбыра үйретіп жүргенде төбелесіп, т. б. кінәсы болып, қорқып елінен қашып кетеді. Еңбекақысын төлемеген байдың жүйрік, қадірлі атын міне кетеді. Содан жөн таба алмай бірталай қиыншылыққа ұшыраған, қаша отырып Қара өзен сағасына, Қара Самар көлдеріне келіп, тығылып паналайды. Бірақ патша қуғыншыларынан құтыла алмай, 1834 жылы ұсталып, абақтыға қамалады. Артынан Ескі қалаға (Ф. Глинянский) анасы Алқа келеді. Осы

жерде «Қайран шешем» деген күйін шығарады. Хан мен билер күйшіні Үркітке жер айтатады. Міне, оқиғалар осылай жалғасып, өрбіп, Сібірден қашқанын, Манғыстауға Төремұратқа барғанын, еліне қайта оралып, Лауышке мен Шәріп правительмен кездескендерін, Қабан, Мәти, Тоғайбай, т.б. шәкірттерін атап жазған. Ә. Жантөрин 1903 ж. туған, Саратов рабфагін, 1935 ж. Ленинград пединститутының филология факультетін бітірген педагог. Күйші туралы көп материал жиғанмен, жазбаларын аяқтай алмай қайтыс болған. Ескі кітаптар жинаған сауатты адам болған. Бұл кісінің күйші туралы жазғандарының бәрі бірдей күмәнсыз дей алмаймыз, дегенмен көптеген мәліметтері нанымды, алдағы тарауларда пайдаланамыз.

Әдбірахман Жантөрин әкесі мен атасының жинаған тарихи, әдеби, фольклорлық материалдарын толықтырып, бір жүйеге келтіріп, анықтап жинақтаған.

Қабдолла қарияның әкесі Құба Жантөрин Уфа медресесін 1880 жыл шамасы бітірген. Құби жазбаларының ішіндегі бізге қажетті 1881 жылғы май айында «Қазарма» мекені қасында өткен қыз ұзату тойы туралы жазғаны. Оның ішінде ақын Білек Қапар қызының (Құрманғазының туысқаны) Өтебаймен айтысы және сол тойға қатысқан Мәмен, т. б. домбырашыларды жасына дейін көрсеткен. Бұл материалды да біз пайдаланамыз.

Құбиев Қабдолла ескіше, жаңаша сауатты, көп жерлерді аралап, ескі тарихи, әдеби материалдар, қолжазбалар жинаған. Ішінде Махамбеттің, Шәйтім ақынның белгісіз өлеңдері бар. Қ. Құбиев Құрманғазы туралы көп мәлімет біледі екен. Солардың ішінде күйшінің тұрған жерлерін көрсетті. Ең алдымен бізді Қара өзенді батыс жағымен жағалай жүргізіп, өзеннің Қара Самарға құяр сағасына жақындап, жағадағы бір қыстау орнын көрсетіп: Мынау Топай деген Қызылқұрттың ес-

кі орны, ал алдындағы көлшік «Топай көлі» деп айтылады дегені. Бұдан өзен жағалап 80—100 м жүргізіп, бір қыстау орнына апарып, бұл Құрманғазының үйінің тапауы, ал батыста көлшіктегі құрақты нұсқап, оны «Құрманғазы құрағы» деп атайтынын айтты.

Сонда, әлгі «Құрманғазы қыстауы» деген жердің батысында Қара өзеннің жарқабағындағы Фокей қонысының 3—4 км екендігі көрініп тұрды. Олай болса, Құрманғазы мен И. Ф. Бородин көрші тұрған екен. Қабдолла ағай бұдан кейін бізді осы Фокей (Пакей) қонысына апарып, көшенің батыс жақ шетіндегі екінші үйді Лауышкенің үйі деп көрсетті. Үй өте ертеде салынғаны көрініп тұр, мүжіле-мүжіле әбден тозған, бірақ әлі де үлкен, биік.

Осы жерде айта кетейік, біз кейін осы Пакейге тағы барып, оның қиылысында 1,5—2 км жерде «Лауышке көлі» деген бар екенін анықтадық.

Ал Қ. Құбиев Фокейдің батысындағы көлді жағалай отырып, Лауышке мен күйшінің кездесуі туралы әңгімені жалғастырып, әлгі көлдің батыс жағалауындағы Қара өзеннен келетін сай бойындағы ескі 2 үйдің орнына әкеліп, біреуін Құрманғазы үйінің орны деп көрсетті. Ал суатты қазірде ел «Құрманғазы суаты» атайтынын айтты. Бұл мәліметтерді біз басқалардан бұрын да естігенбіз, бірақ қай жерде екенін білмеуші едік. Міне, енді Қ. Құбиевтің арқасында өз көзімізбен көрдік.

Сонымен күйші Пакей төңірегінде талай жыл мекендеп тұрған болды. Бұл жер күйшінің аулынан көшіп келген ағайындарының мекендерінен де онша алыс емес екен.

Келесі бір мәселе — Құрманғазының Маңғыстау, Шың, Сыр өңірлерінде болуы, Төремұрат, Нарынбайлармен кездесуі туралы. Себебі Құрманғазының Үстірт, Шың, Маңқыстау өңірінде болуы туралы ел ішінде аңыз-әңгімелер көп. А. Жұбанов келтірген бір

әңгімеде Төремұрат жас жігіт болып суреттеледі, ол Қыз Данай деген қызға ашына болып, алып қашып үйленіп, бітпес дауға қалады. Бұның қаншалықты шындық екенін бағдарлау қиын. Ол үшін Төремұрат, Нарынбай қай елдің адамы, мекенін, жасын анықтауымыз керек. Осындай көмескі жайларды анықтау үшін біз арнайы Гурьев, Манғыстау облыстарына барып, Адай елінен Төремұрат, Нарынбай деген батырлар болды ма екен деп бірнеше рет сұрау салып іздедік. Біледі деген кісілерден шежіре қарадық. Бұнымен қатар жергілікті мерзімді баспасөз бетінде де мақалалар жазып сұрастырдық. Бірақ Адайлар ішінде Төремұрат, Нарынбай деген адам аттарын білетін ешкімді кездестірмедік. Сөйтін жүріп, Құрманғазыға Маңқыстау, Жем, Сағыз өңірінде Шөкен деген қыздың кеміте айтқан өлеңі есімізге түсті. Онда Құрманғазы:

«Жүресің ас, сый құрметті олжа көріп,
Қайдағы Адай, Таздың арын арлап»,—

деген. Бұндағы «Таз» деген он екі ата Байұлына кіретін ру аты. Осы кезге дейін елдің қоныстану тарихын жете білмегесін, Таз деген рудың ауылдары бұл өңірде мекендейтінін білмей, мән бермедік. Жоғарыда аталған облыстардың Бейнеу, Шетпе, Құлсары (Ембі) аудандарының жергілікті жағдайын сұрастырып жүргенімізде, Таз ауылдары Жем, Сағыз, Жылыой өңірін мекендейтінін білдік.

Сөйтіп жүргенде Гурьев азаматы Мұқан Көптілеуов бізді Исламғали (Слаш) Кереев деген ағаймен кездестірді. Бұл кісі Жылыойда, Жем, Сағыз бойында туып-өскен азамат екен. Төремұрат, Нарынбай, Өтенді білетін боп шықты. И. Кереевтің айтуынша, Төремұрат Таз руының Жастабан бөлімінен, әкесі Тайбек, мекені Жем, Сағыз. Өтен бейіті «Ембі» совхозының жерінде деген.

Төрөмұрат, сірә, бай болмаса керек. Өйткені, Қосша-
ғылда мынадай сөз бар: «Төрөмұрат көшем десе кім
түйесін бермейді» деген. Сол өңірге белгілі ақын Қаш-
қынбай Қожамбетұлының өлеңінен мынадай үзінді
келтіRELİK:

«...Қаратаздың баласы,
Төрөмұрат, Өтен мен
Тілі сақау Нарынбай,
Дөңгелек бөрік түрікпенді,
Маңғыстаудан бездіріп...»—

деген. Бұндағы «Қаратаз» дегені «қаралайым, шаруа»
деген мағына береді екен. Нарынбайдың тілі мүкіс бол-
са керек. Төрөмұрат бір сырлы, сегіз қырлы жігіт бо-
лыпты, батырлығы да, билігі де қатар жүретін, адам-
гершілігі мол адам болыпты. Өтен де жаугер екен. На-
рынбай ұрыста ту ұстап, қасына кісі жолатпайды екен.
Соғыс барысында біреу келіп халін сұраса, үсті-басы
алба-жұлба, қан-қан болып тұрса да, соған қарамас-
тан Нарынбай: «Жан шыдаса, мен шыдаймын ғой»,—
деп ұстамдылығын көрсетіп, басқаларға күш, қуат, рух
беретін көрінеді. «Жан шыдаса, мен шыдаймын ғой»
деген сөз сол елге мәтел болған. Слаш ағай сол арада
Мұрат ақын өлеңінен:

«...Ерлігі бір қазақтың Өтендей-ақ,
Оны да аңсыз күні жазым қылған»,—

деген шумағын айтты. Бұ да Өтеннің тарихи болған
адам екенін растайтын жолдар. Бұдан біз Төрөмұрат,
Нарынбай, Өтендердің де белгілі, беделді адамдар
екенін, тіпті олардың кейбір істері, мінездері, сөз-
дері сақталғанын көреміз. Бұл пікірді дәлелдеу үшін
Слаш Қереев бұдан әрі бізді Балаораз деген ақын
өлеңдерінде жоғарыдағы ерлер аты бар екенін айтып,
соларды тауып, пайдалан деді. Оны қайдан табамыз?

Балаораз ақын шығармалары ертеде Кіші жүзге кең жайылған, беделді ақын. Бала күнімізде қарттар оның шығармаларын, әңгімелерін түйдегімен аңыз қылып айтатын. Оны жазып алмадық.

Амалсыз біз тағы да ізденіп, Гурьевтің Ембі ауданы, Құлсары, Қосшағыл деген жерлеріне бардық. Қосшағылда Ашылғалы деген қария (алаша, 1900 ж. туған, сауатты) көп әңгіме біледі екен. Өтен батыр бейітінің сол жерде екені анық болды. Сонымен, Жем бойы Төремұрат, Өтеннің мекені деген сөз. Енді жоғарыда айтылған Балаораз өлеңдерін білетін адамды таба алмай қиналды.

Ақырында, біреуден-біреу жалғасып Гурьевтің батысындағы Аққыстау станциясында, тұратын Пазылов Құсиын деген ақсақалға бардық. Бұл кісі мұғалім болған, қолжазбалары бар, көп өлеңді жатқа да білетін жинақты кісі екен. Бізге Балаораз Өтебайұлы мен Мұрат Мөңкеұлының кездесуін әңгімелеп, өлеңдерін айтып берді. Бұл өзі ұзақ, қызық әңгіме, ертеректе естігенбіз. Біз одан қысқартып, өзімізге қажетін айтайық. Балаораз өз елін мақтай келіп:

«...Толықсыған өлеңдерім,
Сол елдердің ішінде,
Төремұрат, Нарынбай,
Өтен деген ерлерім
Дұшпанға теңдік бермеген»,—

дейді. Бұдан А. Жұбанов кітабындағы жоғарыда аталған өлең жолдары Балаораздан екенін көреміз. Бұдан әрі бізге қажетті жері — Мұрат жауабында екен. Ол Балаоразбен айтысында былай депті:

«...Толықсыған елдерің,
Сол елдердің ішінде
Төремұрат, Нарынбай,
Ол бақытсыз туған ерлерің.
Оның бақытсыздығын айтатын,

Сол екеуі елгенде
Көзіңмен бар ма көргенін,
Қолыңнан бар ма көмгенін»,—

дей келе, екі батырдың жаугершілік шайқаста қаза болғанын еске салады.

Ал Қажанұлы Досжан деген тағы бір ақын Балғабен айтысып:

«...Мақтайсың Төремұрат, Өтенінді,
Айтпайсың одан басқа бөтенінді»,—

деп кінә тағады. Осы мәліметтермен қатар біз Гурьев облысының Ембі ауданына барып, Төремұрат, Нарынбай, Өтен батырды білетін кісілерді таптық. Қосшағылда тұратын 83 жастағы Ашығалы Тағанов, Құлсарыдағы жас қаламгер Аманғали Әміржанов жоғарыда аталған батырлар туралы бірталай әңгіме біледі екен. А. Әміржанов осы аудандағы 92 жастағы Өтеулиев Өрбіген, Балжігітов Құдайберген, Көптілеуов Есмұқаш, т. б. осындай қариялармен сөйлесіп, тарихи мәліметтер жинақтаған екен, солардың кейбірімен бізді таныстырды. Сонда Төремұрат Тайлыбекұлы, Нарынбай Шондыұлы, Өтен Ақтоғайұлы екен, XIX ғасырдың I жартысында өмір сүріпті. Бұлар өз елін түрлі феодалдардың шапқыншылығынан қорғап, ерлігімен аты шыққан адамдар екен.

Құрманғазының осы Төремұрат аулына баруы, ерлігі туралы әңгімелер ел ішінде сақталған. Біз олардың кейбірін пайдаланамыз. Күйшінің бұл сапары творчестволық жағынан да сәтті болады. «Төремұрат — Нарынбай», «Манатау», «Бозқаңғыр», «Адай», «Қызданайдың қырғыны», «Амандасар», «Ақсақ киік», «Балқаймақ» күйлері шығарылғанын айтады. Бұлармен қатар, (ел аузынан, тарихи әдебиеттен, архив қағаздарынан) Құрманғазы өміріне байланысты әр түрлі мә-

ліметтер жинастырғанбыз, олардың да қажетімізге жарайтынын алдағы тарауларда баяндаймыз.

Сонымен, жоғарыда айтылған әңгімелер мен өлеңдерден Төремұрат, Нарынбай, Өтен Жем, Сағыз өзендері бойын, Маңғыстауды мекендеген Таз руынан шыққан ерлер екенін көреміз және олар өз еліне қорған болған азаматтар. Біз бұл естігенімізді тізіп отырған себебіміз — Төремұрат, Нарынбай, Өтен өмір тарихын әлі де зерттеп, анықтау үшін керек. Соның бұл бастамасы, зерттеушілерге бағыт болар деген ойдамыз.

¹ «Мәдениет және тұрмыс» журналы. 1982 ж. № 2, 16-бет;

² Құрманғазы Сағырбайұлы. Күйлер. А.,—1961. 5-бет.

³ Қазақ Совет Энциклопедиясы. А., 1975, 7 т., 47-бет.

⁴ «Коммунистік еңбек», Гурьев обл. газеті. 1983 ж., 11 ноябрь.

⁵ Жұбанов А. Құрманғазы А.,—1978, 128, 144-беттер.

⁶ Жұбанов А. Қазақтың халық композиторлары. А.,—1962. 5-бет, Ғасырлар пернесі. А.,—1975, 28-бет.

⁷ Жұбанов А. Құрманғазы. А.,—1978, 54—55-беттер.

⁸ Бұл да сонда, 58-бет.

⁹ «Уральские войсковые ведомости» газеті, 1889 ж., 15 октябрь.

¹⁰ «Коммунистік еңбек». Гурьев обл. газеті. 1971 ж., 14 август.

¹¹ «Уральские войсковые ведомости», 1868 ж., № 44, 11 октябрь.

ЖОЛ БАСЫ

Қызыл іңір. Үйде қазақ пешінің түбінде екі қолымен жер таянып, кейде шалқақтап сүйеніп сұсты әке отыр. Алдында еденде 17—18 жас шамасында сұңғақ бойлы, балғын жас жүрелеп отыр. Үй-іші қара көлеңке. Ошақ қасындағы бір әйел әлсін-әлі әке мен балаға қарап қояды. Іңір қараңғысымен үйде бірге отырғандардың да қабағы түйіле түскендей. Әңгімені төсекте отырған әке бастады:

— Неге Дулат байдың баласын сабадың?— деп сұрады. Балғын жас:

— Ол маған домбыра үйрет деп жалынып қоймады, өзі домбыраның ішегін үзіп, маған пәле салып, мазақ етті. Әкесі зорлық етеді, баласы мазақ етпек, мен оған көне алмаспын,— деп жауап қатты.

Әке ойланып отыр. Сосын:

— Дулат деген төлеңгіттен шыққан бай саудагердің Жәңгір хан болғалы елге өктемдік жасап, жайылымы мен шабындығын тартып алып отырғаны анық, біздің Жиделіні иемденіп мекендемек, лек сылтау іздеп отыр. Оған біздің қарсы тұрар жайымыз жоқ. Тұрмыс та нашар, ағаларың кәсіп іздеп Теңізге кетті, оларда не табыс болады. Мен болсам ауырып, тұра алмай отырмын. Дулаттың баласын сабады деп бір қызметшісі келіп, ұрсып кетті. Бай келгесін күніміз не болады,— деп бір

тыныстады.— Ия, шырағым,— деді одан әрі әке.— Хан, сұлтандар мен байлар кедей Сағырбайды, оның шнеттей балаларын неғылсын. Дулат ойына келгенін істейді. Сасық байлар ағайындарымызды бастырып жіберген. Сен енді аз уақыт көзге көрінбей, басқа жерге барып, бас сауғалай тұр,— деп тұжырды. Үнсіз отырған балғын Құрмаш не айтарын білмейді. Кетейін десе ата-ана, аға-інілерін қимайды, кетпейін десе Дулат бай көптен бері еңбегін бермей жүрген. Енді баласы үшін тағы өшіге түсіп, бүкіл үй-ішін талқандауы мүмкін. Ал кеткенде қайда барады?

Әкесі енді баласына кешіріммен қарап:

— Сені жұрт домбырашы, күй шығарады дейді. Өнерінді көрсетші,— деп ауыр ойды бөлмек болады. Құрманғазы анадай жердегі домбыраны алып, күйіне түсіріп, шертін бірталай отырып, бір күйді тарта жөнеледі. Басы ызғарлы, қату болғанмен күйдің аяғы баяулап, жұмсап, байсалдана түсіп бітеді.

— Құрмаш-ау, мынау мен естімеген күй ғой, не күй?— дейді Сағырбай.

Балаң жігіт орнынан тұрып:

— Бұл әкенің балаға қоштасардағы өсиеті,— деп жай басып шығып кетті. Сол түнде Құрманғазы үйінен қашып шықты. Кетсе де тек кетпеді, үйден жаяу шығып, «Жиделі» құмының шегіне келіп, қоныстанып жатқан Дулат байдың ақ шаңқай үйлерінің үстінен шығады. Үй сыртында байдың ең қадірлі сәуірігі қаңтарулы тұр екен. Ыза кернеп, ашулы келе жатқан балғын өжеттігіне салады. Қараңғылықты пайдаланып, жұрт ұйқыға кеткенде, байдың сәуірігін қададан шешіп алып, міне жөнеледі. Бай менің ет еңбегімді оңайлықпен бермес, онан да өзім осылай есептесейін деп тұжырады.

Шығысқа бет алған Құрманғазы әуелі қайда барарын білмей, біраз тентіреп жүргенде таң атты. Жарық бола бір жер кепеге келсе, Дулаттың Зарбай деген

жылқышысы екен. Балғын жігіттің астындағы сәуірікті көріп, Зарбай түсіне қояды. Құрманғазыны үйге кіргізіп, дем алдырып, ақ боз сәуірікті бір тасаға байлап, суытты.

Құрманғазыны әсем домбырашы, ер көңілді балғын жігіт деп естіген Зарбай хал-жайды сұрап біледі де, үйіне жасырып, дем алдырып, болашағын ақылдасады. Қалайда елден шұғыл кету керек. Зарбай Қара өзен жағында апайың бар емес пе? Соған бара тұр. Ал жігіт кеткісі келмейді, төнген қауіпті жете түсінбесе керек. Кір жуып, кіндігін кескен Жиделідей жер бар деймісін деп ойлайды. Осы өңірде Бекетай құмында Босаға, Бекке құм, Жаман құм, Жөкер деген, т. б. жерлер бар, солардан Жиделі артық боп көрінеді. Бөкейліктегі талай Жиделіні атайды. Қайран туған жер!

Зарбай үйінде жата беруге болмады. Әр жерде іздеушілер көріне береді. Құрманғазы атқа отырып, «Қараманды Қара өзен қайдасың?»— деп жолға шығады. Түн ортасы ауа бір ауылдың қасынан өте бергенде күмбірлеген домбыра даусы алыстан естіледі. Көп толғанып, Құрманғазы күй тым шебер орындалғасын, ауылға соғып, домбырашыны көріп, біліп кетпекші болады. Атын байлап, киіз үйге жайлап келіп сығалап ішке қараса, төрде толық денелі ақ сары кісі домбыра тартып отыр. Тыңдады. Ұй сыртында да кісілер отыр, олар:

— Ой, шіркін, осы Ұзақ сияқты домбырашы бар ма екен,— деп қояды. Сонда ғана бұл домбырашының атақты Ұзақ күйші екенін біліп, қыстырыла ішке кіреді. Кірсе, үй иесі Ақбай деген әлтеке аулының байы әрі биі бұны ұнатпай қалады. Сол арада қызметшілері де келіп, баймен ымдасып: мына жігіттің астындағы Дулаттың жоғалған ақ боз сәуірігі деп мәлімдейді. Сол арада Құрманғазыны ұстап, төмпештеп соғып, ертеңіне Дулатқа жөнелтпек болып, байлап тастайды. Араға

Ұзақ түсіп, айырып алады. Үй ішінде бірталай жанжал болады. Ақыры Құрманғазыны бір жер кепеге апарып қамап тастайды.

Жағдайының қиындағанын білген Құрманғазы түнімен ұйықтай алмайды. Дулат байдың жүзін де, баласының ысқағын да көргісі келмейді. Түрегеліп, әр жерді түрткіштеп жүріп, терезеге келеді. Қолымен жағалай сипаса, қуысқа саусағы сияды. Соны, іргелей қопсыта отырып, терезені суырып алады. Басын сұғып, сыртқа қараса, ешкім жоқ, таң қараңғысы қоюланған. Қысыла терезе аңғарынан шығып, жан-жағына қарап, тағы да байлаулы аттарға барып, біреуін шешіп алып, мініп, аяндап жүре, көрінбей кетеді.

Тағы қашты. Енді бұл өңірде оған тіршілік қиын. Не де болса алысқа кетейін, қарамды көрсетпейін деп шаба жөнелді. Ауылға барғанда кім ара түсе алады. Әкесі Сағырбай Өтепберген батырдың ұлы, әрі Тоқа, Шоқа, Бұқа, Тәңірберген деген бес ағайынды болса да, биге қарсы келер жайы жоқ. Өтепбергеннен бірге туған Күшіктің балалары Шоланбай да елден безіп кетті ғой. Мен де сондай болармын. Жас та болса Құрманғазы ел ішіндегі жағдай туралы үлкендердің әңгімесін құлағы шалатын, талай талас-тартысты естіген.

...XIX ғасырдың басында Кіші жүз бұрынғыдан бетер саяси әлсіреп, тәуелсіздігін жойып, Россия империясының отарына айналды. Патша өкіметі Кіші жүздің жергілікті басқару орындарын әлсіретіп, өз билігін күшейтуге тырысты. Бұдан келіп феодалдық шапқыншылық өрістеп, хан тағына, әкімшілікке қазақ сұлтандарының, феодалдарының таласуы, барымта көбейген. Патша өкіметі қазақ феодалдарының өзара қырқысын көре тұра оны тиюға батыл шара қолданбай, Кіші жүздің саяси құлдырауын өз мүддесіне пайдаланды. Феодалдық шапқыншылық шаруалардың бейбіт отырып, бір жерде тұрақтап, мекен салып, егіншілікпен, қол

өнеркәсібімен шұғылдануына зор кесел жасады. Патша офицерлері мен сұлтандары Кіші жүзде рулық бөліністі сақтап, әр ру, ата, ауылды бір-біріне қарсы айдап салып, арандатып, өзара шапқыншылыққа итермелей берді. Кіші жүздің саяси ыдырауы оның бөлшектенуіне әкелді. Әуелі ішкі немесе Бөкей хандығын құрудан бастады. Еділ мен Жайық өзендері аралығындағы Каспийден Сырт қыратына дейінгі жер «Самар даласы» деп аталатын. Сол өңірге жайылым мен шабындық, көп жылғы күрестен кейін Бөкей сұлтан басқарған ауылдар рұқсатпен мекендеп, 1811 жылы Бөкей хандығы құрылды. Сол көшіп келгендердің ішінде Сағырбайдың әкесі Өтепберген және оның ағайындары Айтқожа, Күшік, Арыстанбай ұлдары болған. Ілкіде жайылым жер мол болғанмен, ел көбейе келе, мал да көбейіп, жайылыс азайды. Оның үстіне Бөкей шұрайлы жерді әркімдерге бөліп бере бастаған. Ал Жәңгір хан оны жалғастырып, сұлтандар мен байларға жайылым мен шабындықты бөле берді. Оның үстіне хан алым-салықты да көбейте береді, бұрынғы соғым, зекет салығының мөлшерін көбейтумен қатар, пішен салығы, қызыл киіз, көлік-арба салымы, т. б. көбейіп кетті. Руды басқарушы сұлтандар салықты өздері жинап, елдің алдындағы малын күшпен айдап алу, шаруаларды жәбірлеп сабау, орынсыз айып төлету жиілене түсті. Солардың бірі — Қызылқұрт руы ауылдарын басқарушы Өтепәлі Шығайұлы деген сұлтан болды. Ол ауыл аралап, төлеңгіт шабармандарымен келіп, ел үстінен тамақ ішіп, бермесін тартып әкететін. Салық жинаушылар берер малың болмаса, ақша, қымбат бұйым, аң аулайтын тазы, құс, қару-құрал, елтірі, аң терілерін, әбзелдерді іздеп жүріп алатын.

Сондай алым-салықтың көптігінен шаруалар күйзеле бастады. Күнелтіс тек малға қарағасын, шаруалар оны сатып киім-кешек, астық, құрал, жабдық алатын.

Бұның бәріне Сағырбайдың халі жетпейтін. Оның көп баласының бәріне киім де, тамақ та жетіспей, Құрманғазы жастайынан жалшылыққа шыққан. Ал ағайындары, ауылдастары күнелтіс іздеп, Қаспий теңізі жағасына, Жайық жағалауындағы казак әскеріне, Саратов, Самар губернияларындағы помещиктер мен купецтерге жалшылыққа, маусымдық жұмыстарға баратын. Оны да бір жылы Құрманғазы көрді, ұзақ күнгі жұмысқа болмашы ақы алатын...

Алысқа баруға жол білмей, Құрманғазы үйіне, Сағырбай қорғанына кері бұрылды. «Қорған» деген аты болмаса, тал мен қурайды жиде мен шым топырақты араластыра басып салған шетен аула. Жылдан жылға шөптің қалдығымен биіктей берген. Аулаға жалғас қой қамайтын қора. Жартылай жерден тұрғызылған шым үй. Жыл сайын бөлшектеп алдынан, жанынан бөлмелер салына бергесін, іші бұрма-бұрма қараңғы жайлар.

Күндіз құмның бір бытқылында Жиде түбінде тығылып, қараңғы түсе үйіне жақындап еді, үй маңы көп аттылы адам. Әтебелі сұлтанның шаңқылдаған даусын таныды. Зәресі ұшты. Дәт тұтып тұра алмады, үйге баруға қорқынышпен бірге әке-шешесінен ұялу да бар. Көрінбей дөңнің сыртымен батысқа қарай, Бекетай құмына қарай жүре берді. Түн жүрді, күн жүрді. Алты шағылға қарай шығып кетті. Сұрағанға жолаушымын, нағашымды іздеп келем деу ойына түсті.

Үшінші күні жылқышылардың қосына тап болды. Бір кәрі жылқышы балғынның жүдеу түрін көрін, кымыз, ірімшік беріп тамақтандырды. Сол жерде ұйықтап қалған ол ертеңіне сәскеде тұрды. Оянып, жан-жағына қарады. Төбеде бір қара домбыра ілулі тұр екен. Қуанып кетті, ұшып тұрып, алып шертіп қалып еді, күйінде екен. Қызумен 2—3 күйді тартып-тартып жіберді. Сағынып қалыпты. Ақбайдың үйінде естіген Ұзақ күйшінің тартқан күйлерін қайталай жөнелді. Көбі есіне

дәл түсе берді. Қызықтап отырып байқамапты, үй сыртында біреу тындап тұрыпты. Бір кезде әлгі адам ішке кірді. Қараса өзінің ауылдасы Қосым деген жігіт. Екеуі қуана амандасып, ауыл жайын сұрасты. Кешікпей басқа жылқышылар да келіп, тамақ ішіп, Құрманғазының өнерін тамашалады. Бағып отырғаны Шағбала деген байдың жылқысы екен. Кешікпей қоныс аударып, теңіз жағасына қарай барады.

Жылқышылар домбырашы балғынды жібермей, бізде паналай тұр деп кідіртті. Сонымен жылқышылардың ішінде қыс өткізді. Күндіз жылқы қарады, бие сауысты. Бұрын білмеген асау үйретісті. Ол бір қиын, қауіпті, қызықты іс екен. Әуелі асау тайды ұстап, мініп үйретті. Сосын құрық салу, бұғалық үйіру де шеберлікті, еңгілікті керек етеді екен. Қосым ағайы аттың үстінде шауып келе жатып бұғалық лақтырып, небір шұрқыраған асауды кілт тоқтатып, шалқасынан түсіреді екен. Ол аса қауіпті және батылдықты, сақтықты қажет ететін өнер көрінді.

Жылқышылар Теңіз жағасына қарай барғасын ауыл-ауылдармен араласа бастады. Құрманғазы жылқышының қастерлі, қиын жұмысына қызыға жүріп, ел қыдырып, жиын-тойға барып та жүрді. Өлең айту, ән салу өнерімен машықтана берді. Сөйтіп жүріп, теңіз жағалауындағы елдің тұрмыс жағдайымен танысты.

Шекаралық аудандарды және Каспий теңізі жағалауын тартып алған помещиктер, Орал әскери линиясындағы озбыр элементтер — саудагерлер қазақ шаруаларына неше түрлі озбырлық жасап машықтанған. Олардың түрі көп. Жайылымды шабындықты тартып алып, пішен, қамыс шаптырмау, өзендер мен теңізден балық аулатпау, солардан тұз алдырмау, Жайықтан өткізбеу, рұқсатпен өте қалса, алым жинау, т. б. Шаруа қазақ мал жайылымынан не жолға жақын жерден пішен шауып алса, кейін сол үшін «малың шөбімді тап-

тады, не өзің ұрладың» деген бәлемен айып төлету, малдарын тартып алу сияқты зорлық істер жиі болған.

Каспий жағалауындағы помещиктер сулы, қамысты жерді заңсыз иеленіп, оны малмен қыстап шығуға жалға беріп, әр қыста 10 мыңға дейін қой жинап, мыңдаған сом ақша алған. Сол секілді Орал әскері мен шекарадағы помещиктер, купецтер қысқа мерзім ішінде тебіндеуге көп жерді «өмірлікке» деп берін, көп ақша алып отырған. Құрманғазы жылқышылармен бірге бірталай жүріп қалды, көп нәрсе үйренді, ер жетіп, буыны бекіп, бұғанасы қата берді. Енді оны әркімдер жиып, тойға шақырып, түрлі ойынға ұйрететін болды. Жастар тұрған жерде белдесе кету салт екен. Әуелі жығылып, тауы шағылғанмен, өжеттігі жеңіп, күрес әдістерін, ат үстінде ойын көрсетуге де, сайысқа да машықтана берді. Жылқышылар іші еркіндеу, атқа мініп, ойлаған жерге барып келудің көп пайдасы болды. Бірақ ақысыз еңбек ету, үй-күйсіз жүру шаршатты ма, Құрманғазы алаң бола берді. Оның үстіне жаз шыққасын бай бөтен адамның жылқы маңында жүргенін жаратпай қуып шықты.

Тағы ел қыдырып, Мыңтөбе, Сасықтау, Дыңқызыл, Бесшоқы деген құмды жерлерді аралап, беріш Барақбай дегеннің үйіне тұрақтап, мал бағысты. Барақбайдың балалары көп болғанмен ұсақ екен, көмекшіге жарайтыны аз болды. Ішінде қыз балалары да бар. Ішінде көз тартатыны Әуес деген өрімдей қыз, атқа өзі мініп, мал қайыруға, үй шаруасына жарайды. Бірақ бұл жақта да Құрманғазы көп тұра алмады. Барақбай балғын жігіттің қашқын екенін білді ме, әйтеуір үйіне барсайшы деп қыңқылдай берді. Өзі де ата-анасын, аға-інілерін сағынып жүр еді. Үйден кеткеніне 2 жылға жақын уақыт өтті. Содан бері көп жер көрді, өнері асты, бойы өсіп, денесі шымыр тартты. Енді ана жылғыдай қорқақ қоян секілді үрге-

жеткенбейтін болды. Қосым ағасы дейір, шоқпармен балай қорғануға да баулыған. Бұл жылқышыға өте керек қабілет. Бірер рет ұрылардың түнгі шабуылына қайтарыс беруге де қатынасқаны бар. Жазғы салым Құрманғазы жаяулап Бекетай құмына қарай жүрді. Барақбай үйімен қоштаспай кетті. Қимады. Жолшыбай бір жүргіншілерге ілесіп, Ірге құмға келді. Бұл Алаша руының Барамық деген ауылы екен. Қелген жолшылармен бірге Құрманғазы бір үйге түсті. Ас ішіп, жайланған соң, әңгіме айтып, домбыра тартуға кірісті. Кезек Құрманғазыға тигенде ол домбыраны ұстап, бірталай құбылып, жүрексініп отырғандай болды. Қасындағылардың күте-күте шыдамы кетті ме, біреулері кекете бастады. Бір уақытта домбыраны қағып-қағып жіберіп, бір күйді бастап кетті. Отырғандар әуелі күлгенмен, кейін таң қала бастады. Жас жігіттің домбыра тартуы ойнақы, шебер екен, әр буынды нақышына келтіріп, айқын да әсем, үнді етіп ойнайды екен. Тыңдаушылар:— Мынау біз естімеген күй ғой,— десті.

Құрманғазы күйді аяқтап, тағы да үндемей отырып:

— Бұл жаңа күй «Әуес» деп аталады,— деді.

Отырғандар Әуестің кім екенін білмесе де, бір әдемі, қысқа, нәзік күй орындалғанына риза болып, мақтасып сөйлеп кетті. Сол кеш домбыра тартумен өтті. Қорші ұй намыстанды ма, ертеңіне жүргіншілерді үйіне қонаққа шақырып, төрде отырған орта бойлы, ақ сары кісіні көрсетіп:—«Біздің ауылдың азаматы Ұзақ деген күйші»,— деп таныстырды. Құрманғазы тани кетті. Екеуі құшақтасып амандасты, бірақ артық сыр ашпады. Жиылғандар жайласа келе, домбыраға ауысты. Әуелі Құрманғазы тартқан, Ұзақ сабырмен тындап, жымып отырды. Кезек өзіне келгенде оның тартқан күйлерін қайталамай, басқа күйлерді орындады. Онысы жас жігіттің кемшілігін көрсетіп налытпайын дегені

болар. Бұл отырғандар домбыра, сыбызғы, кобыз шығармаларын жақсы түсінеді, үлкен сыншы, ымырасын ашық айтады.

Жолаушылар кетті. Құрманғазы Барамық аулында қалып қойды. Ұзақ күйшінің ыңғайын түсінді ме, әлде жас жігіттің домбыра тартуы, мінезі ұнады ма, ауыл жібермеді. Бір айдай Құрманғазы осы жерде болып, Ұзақ екеуі оңаша талай әңгімелесіп, домбыра тартысты. Қазтуған, Асан, Қарасай, Қозы күйлерінен бастап, белгілі күйлерді қалай орындау керектігін Ұзақ ерінбей көрсетті. Өзінің киік мүйізімен әдемілеп оюлаған кішкене топсалы домбырасы бар екен. Жолға шыққанда домбыраны екі бүктеп, шүберекпен орап, киіз қапқа салады да аузын жауып қанжығаға байлайды. Одан басқа да үлкенді-кішілі бірнеше домбыра үйінде ілулі тұр. Бір қызығы әнге қосылғанда, әр түрлі күйлерді орындарда Ұзақ домбыраны ауыстырып отырады. Әр домбыра өзінше үн шығарады білем.

Ұзақтың әкесі Мырзабай деген кісі 8 ағайынды болған, шаруалары шағын болғанмен, ешкімге жалынбайды. Жазда Қаза өзені бойына «Жалпақтал» деген жерге барып, пішен шабады. Кейде бірнеше үй қыстап та қалады. Ұзақтың 5—6 баласы бар, шаруасы шағын, оны інісі Құлшыққа тапсырады да, ел қыдырып, домбыра тартып, ән салып кете береді. Алыстағы жәрменкелерге барып, өнер көрсетеді, өзі де талай домбырашы-күйшілерді көріп, көп нәрсе үйренеді. Сөйтіп, ел қыдырумен жүріп, өзінің тыңдаушыларын көбейтіп, репертуарын да байытып, шеберлігін арттыра түседі. Құрманғазы бұрын Төлеғазы, Байжұма деген кісілерді аға тұтса, енді Ұзақ күйшіден көп нәрсе үйренеді. Атақты домбырашы өнерде терең тұңғық секілді, көп тәжірибе жинақтаған, білігі бітер емес, Құрманғазының оның қасынан кеткісі келмейді. Құрманғазының жағдайын білгеннен кейін Ұзақ аз ойланып: «Сен үйінді сағынған

боларсың, ертең екеуміз жолға шығып, ата-анана барайық, хал-жайды білейік. Жиделі деген алыс жер емес ғой. Сосын көреміз ар жағын»,— дейді.

Ертеңіне екеуі атқа отырып, түнделетіп Жиделі құманының «Қызыл ой», «Үш оба» деген мекеніндегі Сағырбайдың қорығына келді. Ата-анасы жылап көрісті. Әкесі науқасынан айығып кетпегенмен, тәуір екен. Құрманғазының қайда жүргенінен хабардар болды. Құлат бай әлі райынан қайтпаған, ақ боз сәуіріктің «майы» деп Сағырбайдың бір жылқысын тартып әкеліп, балаңды тауып бер, дүреге жығып, Үркітке айда-там деп қорқытады екен. Үй төңірегіне анду да қойған. Қалайда қолға түсірем деп кіжінетін көрінеді.

Ұзақ пен Құрманғазы көп кешіге алмай, атқа қонып, қош айтысып кетуге мәжбүр болды. Екеуі шаңқай түске дейін елге соқпай, терістікке — «Қараманды Қара өзенге» бет алды. Бірталай уақыт Самар көлдерінің жағалауындағы ауылдарды аралап, өнер көрсетіп жүрді. Жазда бұл өңірде ел көп болмайды, шаруалар көбі қыста келіп, қыстауларына орнығады. Ел сирек болғасын бұл екеуіне қауінсіздеу болды. Дегенмен, Құрманғазының құлағына билер күңкілі, тіміскісі шалына берді. Ол ойлана келе Ұзақ күйшіні қауіпке тоса бермей, бөлініп кету амалын іздеп, бір күні: «Менің Қара өзен бойында апайым бар еді»,— деп рұқсат сұрап, ризалық білдіріп, қоштасып шықты.

...Қара өзен, Қара Самар, Қамыс Самар көлдерін Орал казак әскерлері күшпен иеленіп алған.

Кіші жүз шаруаларының тұрмысына, саяси өміріне Орал, Орынбор, Астрахань казак әскерлерінің басшылары үлкен нұқсан келтіріп отырды. Казак офицерлерінің бейбіт елге жасаған зиянын патша чиновниктері де мойындап, кейде әшкерелеп отырған. Бұл казак әскерлерінің басты бір кесапаты — түрлі сылтаулар мен әскери команда алып, бейқам ауылдарға барып, ойына

келгенін істеген. Малдарын тартып алып, дүниесін тонап, адамдарын жәбірлеп, қарсыласқандарын өлтіріп те кеткен. Бұндай талауды, шапқыншылықты ұйымдастырушының өзі губернатор, генералдар болғасын, кейінгі офицерлерге тыйым болмаған. Ал кейбір сұлтандар мен билер казак әскерлерін өштескен ауылдарынан өш алу үшін пайдаланып отырған.

Бұл туралы Кіші жүз адамдары Орынбор әскери губернаторына, патшаға талай арыз жазған. Бірақ бұндай сойқанға бағыт, дем беруші патша өкіметінің өзі болғандықтан, шағым аяқсыз қала берген. Құрманғазы патша өкіметінің осы Орал казак әскері иеленген Қара өзенге қарай солтүстік-шығысқа қарай жүріп келеді. Кештетіп ел жағалап жүріп, сұрау салып Айша апайы, Шынтас жездесін әрең тапты. Жиделіден келген қашқын балаға бұлар қуана қоймағанмен сыпайылық жасап барынша қамқорсып жатты. Ұзақты күн үйде жатуға жалыққан балғын жігіт Қара өзенді жағалап, қамыс тауып, сыбызғы жасады. Бір күні дауылдан құлаған ағаштың сынықтарын әкеліп, домбыра жасауға да кірісті. Кешке жұмыстан келген жездесі ағаш сынықтарын үй төңірегінде көріп ренжи бастады.

— Шырағым,— деді Шынтас,— өзен, су, оның ағашы мен қамысы, балығы мен шөбі казак әскерлерінің қожалығында, ал бұларды алған кісіні қатаң жазалайды. Ана ағаш сынықтарын алған жеріңе түнде апарып тастай гөр,— деп өтінді. Ағаштың ұнтағы мен жаңқасына дейін жинап, көзін жоғалтты.

Айша апасы Құрманғазының жұмыссыз отырғанын ыңғайсыз көріп, Шынтасқа бірге ала кет деді. Ертеңіне екеуі жайдақ арбаға отырып, сай-салалардан өтіп, бір кең сайдың жаймасындағы егін басына келді. Егіс көлемі үлкен емес, басында қамыстан жасалған шалаш, ағаш соқа, тырма, т. б. құралдар. Келгесін жездесі жағдайды түсіндірді.

— Мына егінді біз жасырып егеміз, ешкім көрмеуі керек, сондықтан сен апаң екеуің қырдың басына кетіп барып, қарауыл болындар, біздер егін орайық деп қол орағын алып, жұмысқа кірісті. Сөйтіп, 4—5 күнде егін орып, масақтарды қолмен уқалап, дәнін жиып алды. Сөйтсе, бұл осы жердегі шаруалардың бір қатарының астыртын кәсібі екен.

Құрманғазы кеш сайын домбыра тартып, көңілін алдады. Домбыра тыңдауға келгендер риза болып, мақтасып кетіп жатты. Сөйтіп жүргенде күз де келді. Енді болашақты ойлану керек болды. Осы түйткілді Айша апайы сезді ме, бір күні Құрманғазыға: «Ертең Қазарма, Мұқыр жағына барамыз, сонда Топай ағай бар, сағап бір көмегі болар»,— деді.

Топай ағайы Орал казак әскерінің бірі Фокей Бородин дегеннің қасында офицерлердің малын бағады екен. Құрманғазының келуіне ол ренжімеді, 2—3 күннен кейін Қара өзеннің Қара Самар көлдеріне құяр сағасындағы жарқабақтағы Фокейдің үйіне апарды. Топай Фокейге бірден: «Мына жігітке жұмыс пен баспана керек»,— деді. Фокей семьясымен қарапайым, қазақы адамдар екен. Бәрі де қазақша біледі және тіксінбей, сыпайы сөйлеседі. Сол жерде Құрманғазыға уақытша жұмыс та табылып, әзірге Топай ағайының үйінде тұратын болды. Содан ол Қайдалов деген офицердің малын бағып қалды¹. Топай үйінің қасынан құрақ шығатын Қара өзеннің жаймасы жағасына үй салады. Осы жерде Құрманғазы бірталай жылдар мекендеп, өмір сүрген, өнерін шыңдаған.

Патша өкіметі Кіші жүз шаруаларына бір жерді мекендеп, үй соғып, егін салуына мүмкіндік бермей, кесел жасап отырды. Жайық бойында егіншілікпен шұғылданған көп шаруалар 1820—1830 жылдары патша әкімшілігінің кертартпа саясаты нәтижесінде егін жайынан, қонысынан айрылды. Дегенмен, бұл секілді ай-

уандық әрекетке қарамастан шаруалар жасырын жер төле, қақыра (мазанка), ағаш үй салып, егіншілікпен шұғылданған. Мысалы, Қара өзен жағасындағы Жалпақтал, Ақкөл деген жерлерде бірнеше жер үйлер болған. Егін салу Қара өзен мен Сары өзен аралығындағы далалықта болған, өнімі әр десятинадан 60 пұт². Ал Балықты су жайылмасы жағында шаруалар жасырын егін салып келген. Нарын құмы өңірінде 20 шақты ағаш үйлер де болған³.

Патша өкіметі Кіші жүзді шаруашылығы, саяси өмірі мен рухани тіршілігі артта қалған мешеу ел, Россия империясының шикізат базасы етіп ұстағысы келген. Дегенмен, ғасырлар бойы талпынғанмен, екі ел арасында сауда, саяси, мәдени қатынас кеңейгенмен, Кіші жүз өмірі бір жерде ұзақ тоқырай алмады. Орыс қоғамының прогрессивті ықпалы патша чиновниктерінің еркінсіз-ақ өте берді.

Патша әкімшілігі қазақ шаруаларынан көптеген алым-салық жинап отырған. Көшіп-қонғаны үшін деп 1837 жылы бір үйден 1 сом 50 тиын жинаған, басқа жерге жұмысқа барса — тағы айына бір сомнан билет алымы, қақыра (мазанка) салғаны үшін әр жыл 1 сом 50 тиын, патша әскеріне киіз, жүн, пішен, қамыс жинау да жиі болған⁴.

Патша әкімшілігі мен помещик, купецтердің қысымына шыдамаған Шекті, Табын, Алаша, т. б. көп рулардың ауылдары ежелгі мекеннен қуылып, Кіші жүздің оңтүстігіне қарай ығыстырылып шығарылады. Ал бұл жақта Қаразым (Хиуа), Қоқан хандығы үстем болуға тырысып, қазақ ауылдарын өздеріне бағындыруға күш салды, әлсін-әлсін әскер жіберіп, ауылдарды күшпен бағындырып, алым-салық жинап, озбырлық жасайды. Россия армиясы бас штабының офицері Л. Мейер Кіші жүз шаруалары 1820—1830 жылдары екі оттың ортасында қалды деп жазады. Бір жағынан — патша әкім-

шілгі, екінші жағынан — Қоқан, Қаразым (Хиуа) хандықтары Кіші жүздің оңтүстігінің бағынуын талап етеді. 1833 жылы Қоқандықтар Шөмекей ауылдарына шабуыл жасап, көп мал, дүниелерін тартып әкетеді. Ал Хиуа (Қаразым) билеушісі осы жылы 4000 әскерін жіберіп, Маңқыстау, Жем эзеніндегі Сүйінқара, Қайыпқали, Құлбарақ батыр, Құлсары батыр ауылдарын тонап, жас әйел, қыздарын, қолына іліккен дүние, малдарын айдап әкетеді. Бұл шапқыншылыққа төзбеген қазақ азаматтары атқа отырып, артынан қуып, соғысып еді, күш тең болмады. Өздерінен 4—5 есе көп жауынан қазақ ерлері күйрей жеңіліп, Құлбарақ батыр, т. б. қазақ болып, бір қатары қолға түседі. Сөйтіп, Маңқыстау, Шың, Үстірт далаларындағы бірқатар қазақ ауылдары амалсыз Қаразым (Хиуа) ханының билігін мойындауға мәжбүр болады. Патша әкімшілігі бұл жайды біле тұра, еш шара қолданбайды, Кіші жүз ауылдарына көмектеспей, тек өздеріне бағынуды талап ете береді. Кіші жүз шаруаларының бұл ауыр әлеуметтік, саяси жағдайы олардың тұрмысын нашарлатып, жаралы жанын қансырата береді. Осындай бір кезеңді ұлы күйші өзінің «Ақсақ киік» деген күйінде шебер көрсеткен. Бұл шығарма туралы Құрманғазы: «Біздің тұсымызда жаралы жалғыз киік пе? Жазықсыздық, қарусыздық тек онда ма? Талай жандар жазықсыз жараланып, ақсақ-тоқсақ болып қалмай жатыр ма? Анау ақсап кеткен киіктей, жаралыларға арнадым бұл күйімді»,— депті⁶. «Ақсақ киік» күйі,— дейді Қазақстанның белгілі музыка зерттеушісі Б. Г. Ерзакович,— бізге қазақ домбыра музыкасында реалистік творчествоның жоғары өнерінің тамаша үлгісі іспеттес»,— деген⁷. Құрманғазы өз тұсындағы еңбекшілер тұрмысын осылай дәл, мазмұнды және аса шебер көрсете білген. Шаруалар бұнымен қатар сауда-саттық ісінде де қаналуда болған.

Кіші жүз шаруалары сауда-саттық істерін Россия

мен Қоқан, Бұқар, Қаразым (Хиуа) қалаларына, саудалар орындарына барып жасаса, көрші елдердің саудагерлері қазақ жеріне келін те сауда жасайтын. Шаруалардың алатыны мата, тігулі киім, жеміс, үй тұрмыс бұйымдары, ер-тұрман, шаруашылық құралдары. Қазақ шеберлері зергерлік бұйымдар, ыдыс-аяқ, киіз үй құралдарын, үй-тұрмыс бұйымдарын (кебеже, күбі, көнек, адалбақан, кереге, уық, шере, т. б.), жегу құралдарын (арбаның дөңгелегін, шенін, күпшегін, тоғанын, кегейін, бақалағын, тартесін, т. б.), қайыстан істелген әбзелдер (жүген, нокта, дойыр, делбе, шідер, т. б.), жүннен тоқылған нәрселерді, тері, май, т. б. дайындап сатқан. Шаруалар базарға мал, аң терісін, жүн, май, т. б. әкелген. Бірақ сауда-саттық жұмысы шаруаларды әлеуметтік қанаудың бір құралы болған. Саудагерлер нашар товарларды қымбатқа өткізіп, арзанға жоғары да аталған бұйымдарды, мал, оның өнімдерін алған.

Міне, осыдан келіп, шаруалар күйзеліске ұшырай береді, олардың арасында үстем тапқа, отарлық езгіге қарсы наразылық өрши берді. 1827—1829 жылдары толқу Самар көлдері жағасында, күйші ауылы қасынан Науша Қаржауов, Қаратоғай Мәмбетов деген екі батырдың бастауымен болды. Бірақ толқу жеңіліске ұшырады. Шаруалар бұрынғы қиыншылығын басынан өткізе берді. Үстем тап аса үлкен қорытынды жасай алмады, тек кейбір озбыр офицерлерді, Орал әскері атаманын орындарынан босатты. Шаруаларды қанау, түрлі қысым жасау жалғаса берді. Әсіресе, Жәңгір хан Бөкейлікте өз тәртібін орнатып, жерді сұлтандар мен қожаларға, байлар мен билерге бөліп беріп, көптеген шаруалар талай жылғы мекенін, қыстауы мен жер-суынан айрылған. Солардың бірі Исатай Байманұлы, Махамбет Өтемісұлы, т. б. Еділдің саласы Қиғаш өзені өңіріндегі Қарақамыс, Күйген арал, т. б. жерлерінен, үйлерінен айрылған. Сондай-ақ, Ұса Төлегенұлы, Қалдыбай

Исатайқұлы, Қабланбай Қалдыбайұлы, Ырсалы Кесенұлы т. б. көптеген шаруалар жерсіз қалған.

Бұның үстіне хан, сұлтандар алым-салықты көбейтіп, тіпті өзінің Петербургке баратын жол шығынын, беретін сыйын ел үстінен жинаған. Би-старшиналыққа нара берген адамдарды бекіткен.

Міне, осындай әділетсіздік, қанау шаруалардың тұрмысын нашарлатып, көбі күнелтіс үшін қаңғып, Іділ, Жайық өзендері бойына жұмыс іздеп кеткен.

Халықтың басындағы аса бір ауыр жағдайды Құрманғазының атақты, мазмұнды шығармасы — «Кісен ашқан» күйі баяндайды. Бұл күй абақтыдан азаптан қашып шығып, аяғындағы кісенін ашып, жаны жаңа бір жай тауып, өз басынан кешкен жағдайды көзге елестетеді. Академик А. Жұбанов «Кісен ашқан» күйінің мазмұны туралы сөзінде: «Бұл кісінің өз басының трагедиясы емес, еңбекші халықтың трагедиясы», — деген болатын⁸. «Бұл күйде еріксізден, жарадан ауырған адам жанының жағдайы бар, — дей келін, — «Кісен ашқан» — үлкен идеялы, адам бақытсыздығын суреттейтін философиялық күй», — деп тұжырған⁹. Ауыр жағдайға шыдамаған шаруалар 1836—1838 жылдары Исатай, Махамбеттің бастауымен қарулы көтеріліске шықты. Архив дерегінде 1836 жылы Құрманғазы Сағырбаев бағып жүрген офицердің 2—3 түйесін Қара Самар көлі маңынан көтерілісшілер айдап кеткен. Бұл шаруалардың патша офицерлеріне өшпенділігін көрсетеді. Көтерілісшілер сұлтандарды, қожаларды, ірі, озбыр би-старшындарды аяусыз соққылады, мал, дүниелерін тартып алып, өздерін жазалап отырды. Қызыл құрт руынан көптеген шаруалар көтеріліске қатысып, өздерінің зұлым биінің жылқысын, т. б. малы мен дүниелерін тартып, әкетті. Әсіресе, Сәрсенбі Еселбайұлы, Бөрі, Нәдірғұл, Дауыл Сәрсенбіұлдары, т. б. Шыңғыс деген сұлтанды шауып, мал дүниесін алып кеткен¹⁰.

Бұл көтеріліс шаруалардың таптық түсінігінің кеңеюіне үлкен сабақ болды. Махамбеттің отты жырлары мен шешен сөздеріне ұйыған шаруа билеуші, қанаушы таптарға қарсы күресін тоқтатпады. Махамбеттің аты көтеріліске дейін де әйгілі болған. Жоғарыда аталған Ә. Жантөрин жазбасында Құрманғазы жас кезінен қашып жүріп, Махамбетті іздеп, оны ақылшы, қамқоршы тұтады. Күйшінің бұдан кейінгі өмірі мен қимылынан Махамбетке тән өжеттілік, қайсарлық, тапқырлық қасиеттерін көреміз. 1836—1838 жылдары шаруалар көтерілісі, оған қатысушылардың ерліктері Құрманғазы творчествосына сарқылмас ықпал жасап, өмір бойғы күресінің, шығармаларының лейтмотиві болған. Міне, бұл Құрманғазының:

«...Исатай мен Махамбет,
Өкіне ме екен «өлдім» деп»,—

деген толғауымен байланысты. Исатай мен Махамбет әсері, көтеріліс рухы күйші шығармаларын жоғары дәрежеге көтереді, оның әлеуметтік сипаты айқын — шаруалардың ауыр жағдайы, қапастағы тіршілік, қажырлы еңбек, қайтпас, қайсар күрес.

1836—1837 жылдары Бөкей хандығындағы антифеодалдық көтеріліс жеңілгесін, патша әкімшілігі оған қатысушыларды қудалап, қысым жасап, атып, шауып, үлкен жәбір жасаған. Содан көптеген шаруалар Жайық өзенінің шығыс жағына қашып өтеді.

Бұл кезең, яғни 1830—1840 жылдары Құрманғазы өмірі мен творчествосында елеулі, жемісті уақыт болған. Академик А. Жұбановтың болжамынша, осы шамада «Қішкентай», «Балбырауын», «Ұзақ ақжелең», «Бас ақжелең»¹¹ күйлері дүниеге келген. Бұлардың біріншісін Исатай, Махамбет көтерілісіне арнаған, яғни көтеріліс басшысы Исатайға бағыштаған. Академик А. Жұбанов бұл «Қішкентай» күйінің музыкалық жа-

ғынан піскендігін және авторының творчестволық жетілген кезеңінің жемісі деп қарайды. Бұл, әрине, 17—18 жастағы балғынның шығармасы емес. Олай болса, Құрманғазы 1818 жылы туған еді деген сөз үстірт пікір. Күй авторы 30 жастан асқан деуге болады.

Ұлы күйшінің шәкірттерінің айтуынша, осы бір кезеңге жататын күйлерінің бірі — «Балбырауын» болса керек. Зерттеушілер қазақтың аспаптық музыкасы қорында «Балбырауын» атты күйдің көп кездесетінін және «көңілді, шабытты күйдің ырғағы жеңіл болып келеді» дейді. Ал Құрманғазының «Балбырауын» күйінің «Музыкалық тереңдік, техникалық даму, формалық қалыптасу, динамикалық күш жағынан теңдесі жоқ...»¹² Бұл күйді республика сахнасында алғаш орындаушы, Құрманғазының жерлес шәкірті Уахап (Охаб) Қабиғожин шығарма ауыл жастарының ойын-сауығына арналған болу керек деп болжайды. Күйдің музыкалық кейпінде бидің негізі бар екені айқын. «Балбырауын» күйін музыкалық жағынан шебер талдаған академик А. Жұбанов «Образдық жағынан, шынында да, ауыл жастарының «ақсүйек», т. б. ойындарының жарыс суреттері бар сияқты», — деген еді. Күйдің ырғақ икемдігі лаулаған жалындай екпінінің өзі уайым-қайғыға, заманының ауыр азабына беріле қоймайтын жас адамдарды көңілді сауық ойынына шақырады.

Құрманғазының алғашқы шығармаларының қатарына «Қыз ақжелең», «Бес ақжелең» күйлері жатады. «Ақжелең» деген күйлер жеңіл орындалып, қысқа, ойнақы келетіні белгілі. Біз Махамбет Өтемісұлы шығармаларын іздеп жүріп, Орал облысының Тайпақ ауданының тұрғыны Иманбаев Қанаштан «Ілме ақжелең», «Махамбет ақжелеңі» деген Махамбеттің күйлерін жазып алғанбыз. Сонда Қ. Иманбаев: «Ақжелеңнің» ұзын саны 62 болады, олар өзі музыка мектебі секілді, соларды толық меңгерген кісі ғана күйші бола-

ды. Күйші болатын кісі өз «Ақжелеңін» шығарып, көпшіліктің көңілінен шығып, қолданатындай болуы керек»,— деген еді.

Ел арасында Құрманғазының ұстазы Ұзақ күйші деген пікір әлі бар. Міне, Ұзақ Бөкейліктен қашып келіп, Қалдығайты, Бұлдырты өзендері өңіріне орналасқан соң, бір жылдан астам уақыт хабарсыз кетеді. Ұзақты жаратпайтындар оны жынданып өлдіге сайып үміт үзе бастайды. Жыл аса, күзде, Ұзақ үйіне аман-есен қайтып оралады. Осынша уақыт қайда болдың дегендерге Ұзақ әзілмен жауап беріп, жөнін айта қоймайды. Дегенмен, бірінде Құрманғазы дегенмен ел аралап, қаша-қаша екеуінің өте алыс жерге барғанын мойындапты дейді қазіргі ұрпақтары. Бұндай жүріс, сөз жоқ, Құрманғазы үшін үлкен өнер мектебі, ұстазымен қатар отырып шыңдалу кезеңі. Біз жоғарыда атаған «Қыз ақжелең» күйі Ұзақ күйшінің әсерімен дүниеге келуі мүмкін. Бұл күйді алғаш жазып алып, нотаға түсірген белгілі музыка зерттеушісі А. Затаевич. Ол өзінің «Қазақтың 500 күйлері мен әндері» деген еңбегінде «Қыз ақжелең» Құрманғазының «Серпер» деген күйімен жалпы штрихтері бір, мүмкін сол автордікі болар»,— деп жазған¹³. Бірақ бұл күй Құрманғазының шығармалар жинағына әлі енген жоқ.

Музыка зерттеушілер Құрманғазының осы кезеңде шығарылған күйлерінің қатарына «Бас ақжелең» шығармасын жатқызады. Бұл күйді республиканың белгілі домбырашысы Мұрат Өскембаев көпшілік алдында алғаш орындаған. М. Өскембаев бұл күйді өз әкесінен үйренгенін және Құрманғазы Маңқыстауға бір келгенде шығарған деп естігенін айтты.

Ұлы күйшінің туған анасына арнаған «Алқа», «Аман бол, шешем, аман бол», «Қайран шешем» және «Қош, аман бол» деген күйлері бар¹⁴. Ел аузындағы әңгіме бойынша күйшінің анасының аты Алқа екен. Түрлі

ағдайларға байланысты Құрманғазы жоғарыда аталған күйлерді шығарған, ал пайда болған кезеңі белгісіз. Академик А. Жұбанов бұл күйлерді ХІХ ғасырдың ІІ жартысында шықты деп мензейді. Бірақ соңғы кезде табылған тарихи деректер бұл пікірді өзгертеді. Өйткені біз жоғарыда атаған, Құрманғазы аулының 1840 жылғы тізімінде мынадай тағы бір жол бар. Күйшінің атасы, туыстары туралы жаза келіп, «Сағырбай, Әммә оның қатыны да өлген» дейді, бұдан соң оның мал саппы береді. Сонда Сағырбай, оның әйелі 1840 жыл қарашында қайтыс болғанда, үйінде мал-дүниесіне ие балалары болғаны ғой. Бірақ есімі аталмайды.

Осындай деректерге сүйенсек, жоғарыда аталған күйлер 1840 жылға дейін шығарылған деп пайымдауға болады.

Сонымен, 1830—1840 жылдары Құрманғазы ондаған күйлер шығарған, өнерпаздық өрісі пісіп, жетілген, өз өнерінің шыңына тапжылмай өрлеп келе жатқан іздегімпаз, жаңашыл, шебер және халқының өмірімен тығыз байланысты музыка қайраткері болды.

¹ Қазақ ССР ОМА, 4-қор, 1-тізбе, 4770-іс, 65-парақ.

² Қазақ ССР ОМА, 78-қор, 2-тізбе, 8-іс, 63-парақ.

³ *Ханыков Я. В.* Состояние Внутренней Киргизской Орды в 1841 г. СПб. 1849, 130-бет.

⁴ Қазақ ССР ОМА, 4-қор, 1-тізбе, 2156-іс, 22-парақ.

⁵ *Мейер Л.* Киргизская степь Оренбургского ведомства. СПб. 1865, 50-51-беттер.

⁶ *Жұбанов А.* Ғасырлар пернесі. А.,— 1975 ж, 70-бет.

⁷ *Ерзакович Б. Г. /Затаевич А. В.* Исследования, воспоминания. Письма и документы. А.,— 1958, с. 146.

⁸ *Жұбанов А.* Құрманғазы. А.,— 1978, 104—105-беттер.

⁹ Бұл да сонда.

¹⁰ Қазақ ССР ОМА, 4-қор, 1-тізбе, 1963-іс, 402-парақ.

¹¹ *Жұбанов А.* Құрманғазы. А.,— 1978, 66—68-беттер.

¹² Бұл да сонда.

¹³ *Затаевич А.* 500 казахских песен и кюев. А.,—1931, с. 455.

¹⁴ *Кенжалиев И.* «Ұзақ күйші» /«Жұлдыз» журналы. 1986 ж., № 3, 204—205-беттер.

ҚҰРМАНҒАЗЫ ТВОРЧЕСТВОСЫНЫҢ КЕЗЕҢДЕРІ ЖАЙЛЫ

Құрманғазы туралы мәліметті көп жинастырған академик Ахмет Жұбанов өз кітабында ұлы күйші 3—4 рет ұсталып, абақтыға қамалған, бірінде Сібірге де жер аударылған деп жазады. Бірақ қанша жасында, не себепті абақтыға жабылғаны айтылмайды. Бұл — бір қиын мәселе және әлі де ізденіп, анықтауды қажет ететін жай. Өйткені, Құрманғазы творчествосы көбіне осы ұсталып, абақтыда жатуына, одан қашуына, қуғындалуына байланысты өрбиді. Архив деректерінен бізге күйшінің 1857 жыл және 1864 жылдары абақтыда жатып шыққаны белгілі, бірақ олар туралы материалдар толық емес. Тергеу орындары жүргізген іс қағаздары табылмай, тек қосалқы материалдар ғана бар. Бұл мәлімет бойынша, Құрманғазы 1857 жылы абақтыдан қашып шығып, жасырынып жүріп, 1864 жылға дейін қолға түспеген. Ал 1867 жылдан кейін елде бірталай еркін жүрген. Сонда біз Құрманғазы Сібірде, Орынборда қай жылдары болды дей аламыз? Маңқыстау, Үстірт, Сыр бойында қашан болды? Бұндайда Үстірт, Шын, Жем, Сағыз бойында күйшіге пана болған Төремұрат, Нарынбай туралы, олардың өмір сүрген жылдары, мекені жөнінде материалдар қажет. Архивтен бұлар туралы материал табу өте қиын. Себебі олардың фамилиясы не руы белгілі емес. Ендігі үміт — шежіре білетіндер-

ден Төремұраттың фамилиясын, ағайындарын, солардан оның мекенін, тіпті бейітін сұрастырып табуға болар еді. Бірақ бұны құнттап іздестіріп жүрген ешкім жоқ. Әлі де болса анығын білетін кісілер табылар деген үмітпен жазып отырмыз.

Құрманғазының күйлері өз басындағы, ел өміріндегі түрлі тарихи оқиғалар мен құбылыстарға байланысты шығарылған. Бірақ бұдан олар «өмірбаяндық» күйлер деген сөз шықпайды. «Біздіңше,— дейді академик А. Жұбанов,— Құрманғазы күйлері бір адамның өмір образын баяндаудың тар қауызына сыймайды»¹. Шынында да, бұл орынды тұжырым.

Ұлы күйшінің шығармаларының ұзын санын әзір ешкім анықтаған жоқ және бұл әлі де көп зерттеуді керек етеді. Өйткені, Құрманғазы күйлері еліміздің әр түкпірінде жүрген 60 жыл аумағында шығарылған. Алғашқы күйі 1836—1837 жылдары Исатай — Махамбет көтерілісіне арналған болса, соңғы күйі «Итог», «Не кричи, не шуми» Астрахань қасында Еділ сағасында 1886—1889 жылдар шамасында шығарылған. Арасы — 50 жыл. Бірақ, Құрманғазы күй шығаруды ертерек бастады ма деген пікір бар. Ал ел аузындағы әңгімеде Құрманғазы күйді бұдан да бұрын шығарған болып есептеледі. Мысалы, жоғарыда аталған Ә. Жантөрин жазбаларында алғашқы күйі «Өсиет» 1823 жылдары шамасында шығарылған делінеді. Бұл күйлердің шыққан жері, географиялық шеңбері әр түрлі. А. Жұбанов 40 шакты күйді өзінің «Құрманғазы» атты кітабында атап, 50 күйдің нотасын береді. Солардың 20 шактысына ғана тарихи түсініктеме берген. Бір тобы — Бөкейлікте («Ақбай», «Қішкентай», «Алқа», «Бұқтым-бұқтым», «Назым қыз», «Жігер», «Серпер», «Лауышке», «Аман бол, шешем, аман бол», т. б.); екіншісі — Үстірт, Ақтөбе, Маңқыстау даласында («Қызданойдың қырғыны», «Төремұрат», «Адай», «Бозқаңғыр», «Ақсақ

киік», «Бас ақжелең», «Амандасар», т. б.); үшіншісі — Сібірде, одан қашып келе жатқанда («Алатау», «Сарыарқа», т. б.); төртінші тобы — Орал, Орынбор абақтыларында жатуына байланысты («Ертең кетем», «Кісен ашқан», «Түрмеден қашқан», «Қайран шешем», т. б.); бесінші тобы — Еділ өзені бойында («Итог», «Машина», «Не кричи, не шуми», «Саранжап», «Демалыс») шығарылған деп айтуға негіз бар. Бұлардың ішінде соңғы топтағылар күйшінің өмірінің соңғы кезеңінде, яғни 1885—1889 жылдары шығарылғаны анық. Ал басқаларының қай жылы, қайда пайда болғаны белгісіз. Бұл мәліметтерді Құрманғазы күйлерін жинап, жариялаушылар да анықтамаған:

Құрманғазы күйлерін А. Затаевич 1931 жылы шыққан өзінің жинағына алғаш рет ендірген еді². Онда «Ақсақ киік», «Серпер», «Адай», «Кісен ашқан» және авторы аталмаған «Бозшолақ атты боқ дүние», «Қыз ақжелең», т. б. күйлері бар, бірақ түсініктемелері тым қысқа, тіпті кей жерінде қате пікір де жазылған. Оған таңғалуға болмайды. Ахмет Жұбанов құрастырған Құрманғазы шығармалары жинағына жоғарыда аталған А. Затаевич кітабынан 3—4 күй енбеген. Белгілі музыка зерттеушісі Тымат Мерғалиев құрастырған «Домбыра сазы» атты жинақта Құрманғазының 10 күйі бар. Республиканың мерзімді баспасөз беттерінде 10 шакты күйі туралы жарияланған, бірақ нотасы жазылмаған. «Өсиет», «Құлагер», «Нар иген» секілді 12 күйі бар. Бірақ олар әлі зерттеп анықтауды қажет етеді. А. Жұбанов «Құрманғазы» кітабында тағы да «Қаспий», «Бекер келдім», «Ара соққан» күйлерін әңгімелейді. Сонымен, Құрманғазы өз өмірінің саналы 50—60 жылында 60-тан астам күй шығарған. Бұл аса көп және тым қымбат мұраның әлеуметтік мәнін, тарихи маңызын, эстетикалық талғамын анықтай түсу музыка зерттеушілері мен тарихшылардың, жанашыр қауым-

ның ардақты міндеті. Қай күйдің қашан шыққанын анықтау аса қиын жұмыс болғанмен, ол әр күйді түсіну, оның мәнін, дәнін айыруға өте қажет.

Құрманғазы жинағында күйлер шығарылу ретімен қойылмаған. Академик А. Жұбанов құрастырған жинағы «Қызыл қайың» күйінен басталады. Оның себебі айтылмайды. Бұл жинақта күйші шығармаларының қашан, қайда шығарылғаны көп әңгіме болмайды. Тек «Қішкентай» күйі ғана Исатай — Махамбет көтерілісі кезінде шығарылған алғашқы күйіне жатады. Біз жоғарыда Құрманғазы күйлерін 5 кезеңде, бес жерде шығарылғанын топшыладық. Бұның толық рас болып шығуы үшін әлі де зерттеу жұмысын жүргізуіміз керек. Ол үшін тағы да архив деректерін, әдеби мәліметтерді жинастырумен қатар қолда барын да ойластыру жөн. Мысалы, алғашқы шығарылған күйлерінің қатарына «Ақбай» да жатуы мүмкін. Оған бірінші негіз — бұл күй нотасының басы «Асықпай, ызамен» деп жазылған. Олай болса, «Ақбайда» күйшінің ыза-кегі, езілгендердің есесі бар. Ақбай — Байбақты руының бір биі, ол Құрманғазы мекенінен, яғни Пакей маңынан төтелей 30—35 км жерде тұрады. Кедей Құрманғазы байдың жалшылығында болуы ықтимал. Ақбай ХІХ ғасырдың І жартысында жасаған. Өйткені, оның баласы белгілі Әубәкір (Абубәкір) Ақбаев патша қызметіне, яғни өз аулына би болып 1859 жылы белгіленді. Айтылмыш күй осы кезге дейін шығарылуы тиіс қой³. Бұдан әрі Ақбайдың баласы Әубәкірмен арада тартыс басталады.

Біз жоғарыда атаған Құбиев Қабдолла қарияның қолындағы Әбдірахман Жантөрин қолжазбасы бойынша Құрманғазы 1834 жылдары ұсталып, Сібірге айдалады. Бұның анық-қанығы әлі белгісіз. Дегенмен, Құрманғазының Сібірде болуы туралы ел арасында аңыз-әңгіме көп. Осы жерде айта кетейік, ел аузындағы тарихи әңгімелерге мән бермеске де болмайды. Құр-

манғазы туралы мақала жазып, кітап шығарған музыка зерттеушісі П. Аравин архив дерегін өзі қарамаса да, Құрманғазы Астрахань жағында абақтыда болған емес деп қайта-қайта жазған болатын. Бұл үстірт әңгіме болып шықты. Біз Астрахань облыстық мемлекеттік архивінен Құрманғазының абақтыда жатқаны туралы материал көрдік. Сөйтіп, Құрманғазы Астрахань жағында абақтыға қамалды деген әңгіме расталып отыр. Осы секілді ұлы күйшінің Сібірде болуы да шындық болып шығар. Бірақ қай жылдары екені әзірге белгісіз.

Сібірге барып, қайтқан сапарында Құрманғазы бірнеше күй шығарған. Сібірге кетер алдында, ол қашып жүрген жерінде Самар көлдері өңірінде ұсталып, Өзен әскер линиясының орталығы болған Ескі қалаға (орысша — Ф. Глинянский, Глинин.— И. К.) алып келінген. Артынан азық-түлігі бар анасы Алқа асығыс жетеді. Осы жерде алдағы ауыр жағдайы ойына түсіп әрі шешесін көріп, Құрманғазының көңілі босайды. Сонда анасы баласына ақырып: «Мен ұл таптым ба деп жүрсем, жаман, жасық неме екен ғой туғаным. Кімнің алдында көзіңнің жасын шығарып тұрсың?»— деп жағына шапалақпен тартып жібереді. Құрманғазы жалмажан анасынан рухани қуат алып, есін жияды, бойына қайрат, жігер толады. Осы арада «Аман бол, шешем, аман бол» деген күйі шығарылған деген сөз бар. Анасының сөзі Сібірге айдалған кезінде де Құрманғазыға талай медеу болады. Күйші Үркітке (Иркутскіге) жер аударылады. Жоғарыда аталған Әбдірахман Жантөрин жазбасында күйшіні бір қалың орман ішіне, елсіз, жыртқыш аңдары көп жерге апарып тастайды. Патшаның қатыгез қызметкерлерінің жер ауған адам елсіз жерде өзі азаппен өлсін дегені болар. Құрманғазы әуелгі күні ағаш бұтағына қонып шығады. Ертеңіне көп кезіп жүріп, бір құлаған ағаштың қуысын баспана жасап, үстін шөп, жапырақ, бұталармен жауып, ішіне шөп

төсеп, сонда жатып жүреді. Сосын талдан сарыжа, ағаштан оқ жасап, ағаш ішіне жасырынып жатып, келген анды жақыннан атып алып қорек етеді, терісін төсеніш, жамылғы жасайды.

Ал «Қайран шешем» күйі А. Жұбанов жазуында қапастағы жағдайды суреттегендей, алып ананың образын бергендей болады, аяғында мұң ауырлай түседі. Бұл күй осында қапаста, аса бір қиын жағдайда қуат берер анасы есіне түсіп шығарылса керек. Сібірде ұлы күйшінің қасында Лавочкин емес, басқа бір орыс азаматының бірге болғаны әңгіме етіледі. Міне, осы бір шақта «Қайран шешем» күйі дүниеге келеді. Күй қапастағы жайды елестететіндей, жай, салмақты басталады да одан әрі музыкаға «Қайран шешем» деп сөйлеп тұрғандай дыбыс беріледі.

Ә. Жантөрин жазбасында, Құрманғазы қыстай аның қылын, жүндерін жинап, арқан есіп, әзірленіп, көктемде еліне қарай қашады. Жолда Байқал көлінен өте алмай қиналып әрі жол таба алмай, орманнан сырық, өрім ағаштарды жинастырып манағы арқанмен байлап, сал жасайды. Ескекпен есіп, екі апта бойы Байқалды көлденең жүзе отырып, батыс жағасына шығады. Қыстайғы кептіріп жинаған азығын қорек етіп, жолшыбай ешбір елге соқпай қазақ жеріне келеді. Осы жолында бірталай қазақ жерін аралап, «Сарыарқа», «Алатау», «Бас ақжелең», т. б. күйлерін шығарады. Құрманғазы «Сарыарқа» күйінде өз кезеңіне, өз дәуірінің рухына сай дыбыс тапқанын, ол әуені күйғыта шапқан аттын, жеңіс жырының өжет, тегеурінді жауынгерлік екпінімен басталып, тындаушысын бірден баурап әкететінін айта келіп, А. Жұбанов «Сарыарқа» Құрманғазы творчествосының шарықтау шыңының бірі деп әділ баға береді.

Ахмет Жұбанов жазғандай, Құрманғазы күйлері хронологиялық тәртібімен қағазға түспеген соң қай

күйдің кашан, қайда шыққанын кесіп айту қиын. Шәкірттері мен күйшіні көрген адамдардың баяндауынша, Құрманғазының жас жігіт кезінде шыққан күйлерінің бірі — «Балбырауын», екіншісі — «Ақжелең».

Құрманғазының өлең шығару қабілеті де болған. Оның Шыман төреге, Тәтімән деген досына, баласы Қазига арнап, т. б. оқиғаларға байланысты өлеңдері бар.

Шыман төре (дұрысы — Шыңғали Орманов) «Құрманғазы» деген кітапта Шыман «Шолтыров» деп қате аталған. (Шолтыр ұрпағында ондай есімді адам болған емес.) Нұралы ханның ұрпағы Кіші жүздің батыс бөлігіне 1825—1830 жылдары билеуші сұлтан болған, кейін патша әкімшілігіне жақпай қалып, орнынан босаған. Жәңгір хан оны өз қарамағына көшіртін алып, Нарынның Бекетай құмы жағынан қоныс берген. «Шыман қорығы» деген жер атауы әлі бар. Шыман төре Исатай — Махамбет көтерілісін патша әскерлерінің күшіне сүйеніп басып-жаншуда қатыгездігімен атағы шыққан залым адам. Ханға бағынбаған адамдарды атып, асып, ауылдарын түгел өртеп, бесіктегі сәбиді найзаның ұшына шаншып алғаны, екіқабат әйелдің ішін жарған сұмдық әрекеттері ел ішінде әлі күнге дейін әңгімеленеді. Шыман — шаруалар табының зұлым жауы. Құрманғазының кедейлігін басынып, қараша үйін кемсітіп, «күйінен басқа байлығы жоқ, құрым киіз үйде өткен өмірін еске салып», «Құрымбай» деп мысқылдап атқояды. Құрманғазы Шыманнан кек алу ниетімен бірінде төренің отыз жылқысын айдап кетеді де, жанашырларына үлестіріп береді, сосын бір шағын жиында:

«...Сұрасаң менің атым «Құрымбай-ды»,
Жайықтың суы маған жұрындайды.
Шыманның отыз атын бір айдадым,
Қүрекең жай адамға ұрынбайды», —

деп өлеңдетеді.

Шыман XIX ғасырдың I жартысында өмір сүрген. Бұл — тап күресінің бір көрінісі. Шыман — үстем таптың белгілі көсемі. Ондай адаммен алысу Құрманғазының езілген еңбекші тап мүддесін өзінше қорғап, солар үшін әлінше қызмет істегенін көрсетеді. Қазі сары аурумен ұзақ ауырып, жүдеп қалады. Кедейліктің қысымына түскен Құрманғазы баласына дұрыс қуатты тамақ тауып бере алмай налып, төмендегі өлеңін шығарады:

«Сұрасаң менің атым Құрманғазы,
Құтқармас кашса қоян құмнан тазы.
Үйіне досың келіп құр аттанар.
Қайтейін, кедейшілік, малдың азы.

Күреннің тобығынан тарттым таңба,
Бай менен бас имедім биге, ханға.
Арықтап «сары» аурудан тұрғанында,
Ас тауып бере алмадым Қазижанға.

Айтайын айт дегенде өлеңімді,
Білемін ертелі-кеш өлерімді.
О да бір маған берген бақыт шығар,
Кетейін жайып жұртқа өнерімді.

Күрекең ұшқан құсқа мылтық атқан,
Жігітке жараспайды үйде жатқан.
Кешегі буырқанған кезеңімде,
Хандарды кабар едім зар жылатқан»⁴.

Бұл өлеңнің әні бар және оны зерттеушілер зор мәнді өлең екенін, құндылығын жазады. Бұл өлең жоғарыда айтылған, ұлы күйшінің үстем таппен қолынан келгенінше арпалысып өткенін дәлелдейді.

Сонымен, Құрманғазының өлең шығару өнері бар екен. Демек, оны да күрес құралына айналдыра білген.

¹ Жұбанов А. Құрманғазы. А.,—1978, 13-бет.

² Затаевич А. 500 казахских песен и кюев. А.,—1931.

³ Құрманғазы Сағырбайұлы. Күйлер. А.,—1961, 80-бет.

⁴ Қазақ ССР ОМА, 78-кор, 2-тізбе, 1346-іс, 37-парақ.

ШАРЫҚТАУ

Құрманғазы творчествосының шарықтау кезеңі ХІХ ғасырдың орта кезеңіне, ІІ жартысына тура келеді. Күйшінің шығармаларының мазмұны, түр жағынан үлкен өзгерістерге ұшырауы, жаңалық нышанының көбеюі, шеберлігінің дами түсуі, репертуарының байып, күйлерінің Кіші жүзге кең тарауы, оның еліміздегі болған көптеген жаңа құбылыстарға, даму процесіне байланысты екені сөзсіз.

ХІХ ғасырдың екінші жартысында Россияда ірі өзгерістер бола бастады. Ең алдымен тап күресінің дүмпуінен және қоғамдық қарым-қатынастың ілгері дамуы нәтижесінде ғасырлар бойы шаруаларды буындырып келген крепостниктік право жойылды. Шаруалар үлкен қиындықпен басыбайлылықтан босана бастады. Россияда капиталистік қарым-қатынас дами берді. Бұл екі құбылыс Россия империясының отарлы елдеріне белгілі әсерін тигізді. Капиталистер Қазақстанда өз кәсіпорындарының дамуына жұмылды. Біртіндеп жеңіл, тамақ өнеркәсібі мен тау-кен өндірісі жандана бастады. Кіші жүз бен көршілес Астрахань, Царицын, Орал, Бұзаулық (Бузулук), Самар (қазір Куйбышев), Қазан, Орынбор, т. б. қалаларда капиталистік кәсіпорындар көбейіп дами бастаған. Бұнымен қатар жұмысшы табы да біртіндеп қалыптаса бастады. Ал Кіші жүзде елді

мекендер, жаңа сауда орындары пайда болады. Ішкі тарапта, яғни Бөкей хандығында Новая Қазанка, Таловка (енді ол «Киргизская» деп атала бастады.— И. Қ.), Сайхын, Ганюшкино, Сламихин, Басқұншақ, т. б. көптеген елді мекендер пайда болды не бұрынғысынан недәуір өсті. Бұларда сауда-саттық ісі жыл бойы тұрақты жүріп жатты. Әрине, сауда көлемі ірі қалалардағыдай кең көлемде емес, тек тұрмысқа аса қажетті бұйымдар көбінесе мата, аяқ-табақ, ауыл шаруашылық құралдары, киім және айна, тарақ, ине, жіп, былғарыдан істелген түрлі бұйымдар секілді заттар сатылды. Ал жергілікті жұрт мал, май, тері, жүн; ағаштан жасалған бұйымдар: кереге, уық, жастағаш, сандық, адалбақан, арбаның дөңгелегі, тоғыны, шені, күпшегі, т. б.; қайыстан жасалған бұйымдар: жүген, делбе т. б.; киім (шапан, ішік, бас киім, етік, т. б.) сатты. Бұл айтылғандардан біз қазақ шаруалары, қолөнершілері сауда-саттық ісіне араласып, рыноктың талабына сай бұйымдар жасап, базарға әкеліп сату ісімен шұғылданғанын байқаймыз. Бұған Ресеймен байланыстың көбеюі, елдегі саяси жағдайдың, мал шаруашылығы даму бағытының өзгеруі, халық санының өсіп, егіске жарамды жердің тапшылығы, т. б. себеп болса керек. Біріншіден, халықтың құрамы өзгере бастады. Кіші жүздер мекендеген алыс түкпірлерге жетуге тырысқан. Саудагерлер қазақтар тұрған аймаққа көшіп келді не агенттеріп орналастырды. Мысалы, Таловкада көршілес Саратов, Қазан, Самар губернияларынан саудагерлер, басына бостандық алған шаруалар көшіп келіп, үй салып, мал өсіріп, ұсақ саудамен шұғылдана бастады. Ал Қазан татарлары Құрманғазы өскен Пакей қонысына жақын 24 км жердегі Тұщықұлақ көлі жағасына 1869 жылы Жаңақала (с. Новая Қазанка) деген қоныс салып, сауда орнын қалың қазақтың ортасына жеткізді.

Сол секілді форт «Таловая» (Еріген қар суы жиналған, ағыны жоқ сайды орысша «Таловая», қазақша «Қарасу» деп атаған. Мұндай атаулар Еділ — Жайық алқабында жиі кездеседі.) аз уақытта сауда қалашығына айнала бастады. Екі жүзден астам үй салынып, 2 мектеп, 29 лавка, мешіт, қолөнер кәсібі пайда болады¹.

Бұл қалашықтардың өлкеде шаруашылықтың жандануына, қоғамдық қарым-қатынастың дамуына белгілі әсері болғаны сөзсіз. Сол секілді, Кіші жүздің басқа бөліктерінде де елді мекендер өсіп не жаңадан пайда болып жатты. Мысалы, Ойыл өзені бойында, Жымпитыда, Жем, Сағыз өзендері өңірінде қалашықтар пайда болды. Атап айтқанда, енді Орал, Орынбор, Астрахань казак әскерлері тыныш елге бұрынғыдай ашық әскери команда шығара алмады. Жайылым, суат, шабындық туралы да озбырлығы шектеле бастады. Қазак әскерінің қанды талауы тыйылғандай болды. Оның үстіне Астрахань казак әскері, шекарадағы Өзен әскері, т. б. бірталай әскер кордондар таратылды. Бұл ішкі тарап шекарасындағы бұрынғы мазасыздықты, озбырлықты азайтты. Бұған бір себеп, қазақтың өз ішінен шыққан кейбір қызметкерлері Орал әскері озбырлығын, қиянатын әшкерелей берді. Орынбор кадет корпусын бітірген Салық Бабажанов² Петербург газетіне Орал әскері Орал мен Еділ арасында өз кезегінен тыс 2 млн. десятинадан астам жерді босқа иеленіп, қазақ шаруаларын жерге мұқтаж етін, қанап келгенін жариялады³. Бұл көпшіліктің назарын аударып, өкімет амалсыз шара қолдануға мәжбүр болады. Содан Орал әскерінің территориясы қысқартылып, Өзен әскер линиясы тартылды. Сары өзен, Самар көлдері жағалауындағы шабындық, көп жайылым, суат, егінге қолайлы жерлер казак шаруаларына беріліп, одан өкіметке алым-салық деп пайда түсе бастады. Оның үстіне Глинянский, Абин-

ский, Вебовский, Таловский, т. б. бекіністер таратылып Бөкейлікке берілді. Сары өзен бойына орналасқан бұл қоныстар ежелден шаруашылыққа қолайлы мекендер еді. Мысалы, соның біреуіне, яғни Вербозский форпостысына (қазақша «Көктерек») кейінірек Құрманғазы ауылы көшіп келіп, мекен салды. Таловка форпостысына орыс, татар, қарақалпақ, ноғай, қазақ шаруалары көшіп келіп, үй-жай салып, орныға бастады.

Екіншіден, саяси-әкімшілік басқаруда да өзгерістер болды. Ең алдымен, Бөкей хандығында басқару жүйелері өзгерді. 1845 жылы елді жегідей жеген Жәңгір хан белгісіз аурудан тез өлді. Ол өлгесін патша өкіметі хандықты сақтағысы келмеді де, «Кіші Орданы басқаратын Уақытша совет» дегенді құрды. Бұл совет 4 советник пен председателден құралды. Оның кеңсесі, қызметкерлері болды. Жергілікті елді басқаруда Жәңгір хан кезінде ру-руға бөлінетін, ол 2 округтен (Теңіз және Самар) тұратын. Уақытша совет ру-руға бөлінген елді басқарудың қиындығын көрді. Бұндай шашыраған ауылдарды басқару, әсіресе, алым-салық жинау, санақ жүргізу қиын болды. Сондықтан Орынбор басшыларының құптауымен 1860 жылы Бөкейлік 2 теңіз округіне, 5 қисымға (орысша часть) бөлінді. Бұл қисымдардың жер көлемі, халқының саны, шаруашылығы уезге барабар еді. Сонда Құрманғазы туып-өскен өңір — Нарын қисымы, оның терістігінде Қамыс-Самар, Сары өзеннің орта өңірі — Таловка, Еділ жағында Қалмақ, Тарғын қисымдары болды. Құрманғазы көбіне, Қамыс-Самар, Таловка қисымдарында болды. Бұл қисымдар старшиналық, кейін ауылдарға бөлінді. Бұларды старшина мен ауыл биі басқарды. Сонда Нарын қисымында II старшиналық, Қамыс-Самар қисымында 16, Таловкада 10 старшиналық болады. Алдағы әңгімеміз түсінікті болу үшін айта кетейік, Қамыс-Самарда 1860 жылдары № 10 старшиналықтың биі жас Әубәкір Ақбаев болды,

№ 13 старшиналықтың биі Майқы Бөкенбаев, ал Қызылқұрт, Ысық ауылдары № 16 старшиналыққа қараған⁴.

Әкімшілік-басқару ісінде тағы бір өзгеріс — 1876 жылы Бөкей даласы Орынбор губернаторы қарауынан алынып, Астрахань әскери губернаторына бағындырылады. Бұл көптен бері қажет болған шара еді. Ең алдымен, шаруалар Орал әскерінің озбырлығынан құтылды. Екіншіден, Еділ бойындағы қалалармен, орталық Россиямен байланыс өсе түсті. Губерниялық басқару орнының жақын болуы жергілікті басшылардың заңсыз қимылдарын әшкерелеп, озбырлығын тежеуге де әсері тиді. Бұнымен қатар жер пайдалану, жайлау, қыстау орындары, тұрақты қоныс мәселелері де біртіндеп реттеле бастады.

Ал Кіші жүз (Жайықтың шығыс жағы) 1824 жылы батыс, шығыс орта боп үш бөлікке бөлінді. Оларды сұлтан-правительдер басқарды. 1868 жылы тағы өзгеріске ұшырады. Кіші жүзді толық иемденуге талпынған Орал әскерінің басшылары өз тілегіне жетті. Кіші Жүзде Орал, Торғай облыстары Маңқыстау приставтығы болып қайта құрылды. Бұның нәтижесінде Жайық жағалауы Електің сағасынан Ойылға, одан Қаспийге дейінгі жер (яғни бұрынғы Кіші жүздің батыс, Орта бөліктері) Орал облысына кірді. Бұл реформаға қарсы бағытталған көтерілістер де болды. Сол секілді сот құрылысына да өзгерістер енгізілді, алым-салық тәртібі, түрлері де, жер пайдалану ісі де өзгеріске ұшырады. Бұлардың бәрі отарлық езгіні күшейтіп, Кіші жүзді толық отарға айналдырды. Бұл реформалар таптық бағытта, қазақ сұлтандары мен байларының мүддесін қорғау мақсатында да жүргізілді.

XIX ғасырдың II жартысында қазақ шаруаларының шаруашылығында кейбір өзгерістер болған. Ең алдымен, патша өкіметі отырықшылану, егін егу мәселесіне

қанша кеселдік істегенмен енді бұрынғыдай тыйым сала алмайды. Бірақ артта қалған өндіріс қатынастары, күйзелген шаруалар бірден толық отырықшыланып, не егінмен жалпылама айналысып кете алмайды. Әйтсе де өзендер аңғарларында, ойпаттарда егін салу жиіледі. Бұны, әрине, патша чиновниктері өздерінің ықпалы мен қамқорлығы арқасында болған деп жазып, масайрап келді⁵. Тыйым салуға, қудалауға қарамастан Торғай өзені аңғарында 1866 жылы 1200 десятина жерге егін салынған. Кіші жүздің шығыс бөлігінде 2019 десятина жер егіндік болса, ал ол 10 жылдан кейін 17000 десятинаға жетіп, одан 3,7 млн. пұт өнім алған. Сондағы құралы — жер жыртатыны «тіс» деген соқаның ескі түрі, тырмалайтыны — сүйретпе ағаштың бұталары, кетпен және атызға қол қауғамен, не шығырмен су құйған. Атпа да қолданған⁶. Біртіндеп қазақ шаруалары еңбек құралын жетілдіріп, молырақ астық алып, артығын базарға шығара бастады. Міне, 1880—1890 ж. Кіші жүз шаруалары Теке, т. б. қалалар базарына ақ бидай, тары, сұлы әкеліп сатады⁷. Торғайда да солай болған. Бұл — тарихи сапалы өзгеріс.

Кіші жүзге жайлап капиталистік қатынас, товарлы өндіріс жайыла берген. Техника жаңалықтары өндірісте де көрінеді. Міне, бұндай жаңа құбылыс қағілез Құрманғазы назарына түсіп, «Машина», «Итог», «Не кричи, не шуми» деген күйлерін шығарады. ХІХ ғасырдың ІІ жартысында қазақтың жұмысшы табы да пайда болып⁸, күйші өмірінің соңғы 10 жылын солардың арасында өткізіп, пана табады.

Кіші жүздің мәдени өмірінде де өзгерістер болды. Бұл кезде Россия мен Кіші жүздің байланысы көбейіп, рухани өмірде түрлі жаңалықтар бола бастады. Ең бастысы — патша өкіметінің кертартпа саясатына қарамастан ел ішінде мектеп, медресе саны көбейе берді. Құрманғазы туып-өскен Жиделіде тағы бір мектеп

пайда болды. Патша әкімшілігінің жинаған мәліметтері бойынша 1865 жылы тек Бөкейлікте 93 мектеп пен медресе ашылып, оларда 3136 бала оқыған. Ал Құрманғазы мекендеген Қамыс-Самар қисымында 39 мектеп 1157 оқушыны қамтыған. Әрине, бұл мектептердегі оқу жағдайы тым нашар еді. Мектеп үйі, оқу құралдары, әдейі дайындалған оқытушы болмайтын. Балаларды сауаты бар кез келген адам жеке бір киіз үйде не жер кепеде оқытатын. Қамыс-Самар қисымында 39 мұғалімнің 21-і қарапайым сауатты ғана адамдар, оқыту тәсілі ескі, дәрежі, негізінен жаттау еді.

Ағарту ісінің жандануы халықтың рухани өмірінің біртіндеп дамуына, мәдениеттің таралуына ұйтқы болды. Бұл кезде Россия мен Қазақстан арасындағы байланыс жан-жақты өрбіді. Орыстың түрлі мамандары, ғалымдары Қазақстан жерімен, халқымен, табиғатымен, тарихымен таныса бастайды. Бас штабтың офицері Вларамберг И. Ф. Кіші жүз географиясын, шаруашылығын, халқының тұрмысын зерттеп, көрген-білгенін кітап етіп шығарды. Онда Кіші жүз шаруаларының халі, өндіріс күші, қоныстануы, т. б. туралы құнды мәліметтер бар⁹. Бұнымен қатар, Петербургте Солдатенков дегеннің баспасында Кіші жүз жағдайы туралы тағы бір кітап шықты¹⁰. И. Қазанцев дегеннің Қазақ өмірі мен тарихы туралы қысқаша тарихи очеркі жарық көреді¹¹.

Бұның бәрі Россия оқырмандарын қазақ елімен таныстырып, шаруалардың мүшкіл халі, олардың адамгершілігі, еңбекқорлығы, ақ көңілділігі туралы шынайы мәліметтер береді. Бұндай басылымдар екі халықтың арасындағы түсінісу, араласу процестеріне елеулі пайдасы тиеді. Осының негізінде орыстың саналы азаматтары езілген отар елге жанашырлықпен қарап, оның тағдырының аз да болса жеңілдеуіне үлес қосуға ты-

рысқан. Орыс баспасөзінде қазақ елінің ауыр жағдайы туралы мақалалар жиі шыға бастайды. Бұл кейбір шаруашылық мәселесін, мысалы, қосымша жер, жайылым беру, мәдениет, ағарту ісін жандандыруға, яғни жаңадан мектеп ашу, ескі мектеп үйлерін өндеу, қоныстану, отырықшылану мәселесін шешуді жеңілдетуге, сөзсіз, әсер етеді.

Құрманғазы бұл өзгерістердің мазмұнын, сипатын өзінше түсініп, жаңа мән беріп, пайдаланған көрінеді. Бұл құбылыс, ең алдымен, Кіші жүздің шығыс даласында жүрген кезіндегі творчествосынан байқалады. Сонымен, Құрманғазы творчествосындағы басты кезеңнің бірі — оның Үстірт, Жем, Сағыз өзендері мен Маңқыстау даласында, яғни қазіргі Ақтөбе, Гурьев, Маңқыстау облыстарында болуы. Академик А. Жұбанов өзінің кітабында күйшіні бұл жақта 2—3 рет болған деп жазады, бірақ жылдары белгісіз¹².

Бұндай бірнеше жылға созылған сапарында Құрманғазы талай оқиғаның куәсы болады. Солардың бірі — «Қыз Данайдың қырғыны», екіншісі — көрші елдің батыры Беспай мен Төремұрат, Нарынбай ауылдары арасындағы қақтығыс. Қыз Данайдың қырғыны туралы әңгіме бізге әлі көмескі және әр түрлі айтылады. Біреулер Төремұратпен оны байланыстырып, екеуін ашына қылып, содан екі ауыл арасындағы араздық, қуғын шыққанын әңгіме етеді¹³. Бірақ көптеген әңгімелер Құрманғазы іздеп барғанда Төремұратты қартая бастаған кісі деп сипаттайды. Бұндай пікір, әсіресе, Құрманғазының өзінің туып-өскен өңірінде, яғни Орал облысының бұрынғы Қамыс-Самар қисымында, қазіргі Жаңақала, Қазталовка, Фурманов аудандарында және оған көрші аудандарда көп айтылады. Бұны айтушылар ұлы күйшінің туыстары, жерлестері.

Құрманғазы, көбіне, Орал облысының қазіргі Жаңақала ауданында тұрғанда, көрші Қазталовка ауданы

жерінде де оқтын-оқтын болған. Кейін Құрманғазының шәкірттері де Қазталовка аудандарында тұрып, оның күйлерін, өмірінің ауыр да қызықты жайларын ел арасына жайған. Сондай әңгіменің бірі Құрманғазының Жем, Маңқыстау жағына барып жүргені туралы. Бұл әңгімені Қазталовка ауданы Бірік ауылсоветінің азаматтары Айдыналиев Құбаш, Кенжалиев Насекеннен талай естіп едік. Бұлардың айтуынша, 1915 жылы күзде Саралжын көлі жанындағы ауылға Ресей жағынан Сапаралы деген белгілі ұры және Ахмет деген азамат келіп қонады. Жолаушылар конатын үй іздеп, ақыры күзгі суықта Кенжалиев Насекеннің үйіне түседі. Шай ішіп жайланып отырған соң көршісі: «Әй, балалар, мына қарттың шоң мұрны насыбайға, ұзын салалы саусактары домбыраға арналған секілді, ана домбыраны алып беріндерші,— деп төрдегі Ахмет қартты нұсқайды,— осы қарт дәу де болса үлкен домбырашы болар». Жолаушылар бұл сәуегейлікке таң қалып біріне-бірі қарайды. Сосын Сапаралы: «Мына жігіт дұрыс айтады, Ахмет Құрманғазының жақын туысы әрі шәкірті, 17 жыл екеуі бірге болған»,— дейді. Домбыра Ахметтің қолына тигенде, үні де өзгеріп жүре береді. Ахмет көп сөйлемейтін, сабырлы кісі екен, анда-санда күйлердің шығу тарихын, Құрманғазы, Байжұма, тағы басқа күйшілердің өмірін айтып, домбырасын тарта береді. Ертеңіне ауылдағылар домбырашы келді деп естіп, сәлем бере келіп, үйлеріне шақырып, қонақ етіп, домбыра тартқызып, бірнеше күн жібермей тамашалайды. Сондағы айтылған әңгіменің бірі — Құрманғазының түрмеден қашып шығып, Маңқыстауға баруы. Күйші өз елінде қуғын көріп, тағы да ұсталатын болған соң Жайық өтіп, Жем, Сағыз езендерінің сағаларына қарай кетеді. Осы жақта нағашыларым бар деп, Құрманғазы Маңқыстаудың шығысында Төремұрат, Нарынбай, Өтендердің аулын іздеп табады. Ауыл сыртында бірта-

лай жігіттер ат үстінде сайысып найзаласып жүреді, біреулері нысана атады, екіншісі атпен шауып келе жатып теңге қағады. Енді біреулері алысып, күресін жатады. Құрманғазы бір шеткі үйге түсіп қонады. Ертеніне ол сол ауылдағы бір жиынның үстінен шығады. Үйде отырғандар сәлем бере кірген Құрманғазыға онша көңіл қоймайды. Ол жайлап төменгі жақтан орын алып, әңгімелерін тыңдап отыра береді. Жұпыны ғана киініп келген бейтаныс жолаушыны қапелімде ешкім елемейді. Бір уақытта қонақ күтін жүрген жігіттердің біреуі: «Мына жолаушы жігіттің қанжығасында байлаулы домбырасы бар екен. Осы жігіт өнерлі адам секілді, кезекті осыған берейікші!»—деп қолпаштай кетеді. Құрманғазы көп күттірмей домбырасын алып, жай шертіп-шертіп жібергенде, отырғандар жамырай кетеді: «Е, мынаның қол алысы бөлек қой, домбырасы да күмбірлеп тұр екен, ал, кәне, сілте, жігітім»,—дейді.

Сол жерде Құрманғазы манағы өзінен бұрын тартқан домбырашылардың күйлерін бірінен соң бірін қайта тартады. Бірақ бұның тартуында әлгі күйлер өзгеше, адам көңіліне қонымды болып шығады. Отырғандардың еңсесі көтерілін, жақсы орындалған күйлерден, домбырашының шебер қол алысынан үлкен қанағат алады. Ауыл адамдарының назары Құрманғазының өзіне ауады. Сонда отырғандардың біреуі: «Бөкейлікте аса бір шебер домбырашы бар деп еді, сол тамаша тартады екен»,—дегенді айтады. Енді біреуі: «Жоқ, ол тек домбырашы ғана емес, күй шығарады»,—десе, үшіншісі ойлана отырып: «Әй, осы соның өзі болмасын. Біздің Маңқыстау, Атырау — Жайық бойында мынадай домбырашыны көрмедік те, естімедік те ғой»,—дейді. Қасындағылар: «Ой, мұнда қайдан келсін, жер шалғай ғой!»—деп қояды. Сол уақытта Құрманғазы бір күйін тартып болып, бетінің терін сүртіп, енді өзінің шығарған күйлерін тарта бастайды. Жиналғандар таңдана

түседі де, үндемей тыңдай береді. Содан Құрманғазы бір күйін тартып бола келіп, тыныстап отырғанда, үй-дегілердің біреуі: «Әй, шырағым, Бөкейлікте өте бір шебер домбырашы әрі күйші бар деп еді, сен сол емес-сің бе?»— дегенде Құрманғазы: «Болсақ болармыз деп»,— шынын айтады. Отырғандар жол мәнісін сұрағасын, күйші Бөкейліктен құдалау салдарынан қашып шыққанын, осы жаққа Төремұрат, Нарынбай деген нағашыларын іздеп келгенін айтады. Сол жерде Төремұратпен танысады. Күйшіге бәрі де ықылас білдіреді. Кешке таман ауыл сыртында жігіттер әскер ойынын тағы бастайды. Осы жерде отырып, Төремұрат мұның мәнісін айтады.

— Біз,— дейді ол,— Қаразымге (Хиуа) жақын тұрамыз ғой. Бізге шектес Қаразымның Бейісбай деген батыры бар, аулымызға қайта-қайта шабуыл жасап, мал, дүниемізді тартып ала береді. Оған қарсы тұратын Нарынбай екеуміздің жайымыз жоқ, қартайдық. Мал баққан ауыл малсыз қайтып күн көреді, енді сол малымызды қайтып алмағанмен, барын қорғайық, әйел-қыздарымызға қорған болайық деп едік. Сол үшін Бейісбайға қарсы күресеміз деп жігіттердің жаттығып жүргені. Бірақ батырымыз жоқ бас болатын. Ана бір ысқаяқ қара жігітті дайындап жүрміз, бірақ Бейісбай өктем, бәрінің зәресін алып болған.

Құрманғазы бұл ауылда қыдырып, дем алып жата береді. Күнде кешкісін ауыл адамдары кезек-кезек шақырып, Құрманғазыға күй тартқызып тамашалайды. Сөйтіп жүргенде бір күні кеш жатып, қатты ұйықтап кеткенде: «Бейісбай, Бейісбай»,— деген ащы дауыстан жұрт дүрліге ұшып тұрады. Қолына қару ұстауға жарағанның бәрі атқа мінеді. Бір тобы ауыл қорғаса, екінші тобы Бейісбайға қарсы шықпақ болады. Бұл жерде Құрманғазы да: «Ауылға келген ауыртпалыққа мен де ортақ үлесімді қосайын, мені де ала кетіндер,

жасақтарына қосып»,— дейді. Сонда ызалы біреу: «Бозқаңғыр бізге не тірек болар дейсін, онсыз да өзіміз бірдеңе етерміз»,— деп лепіреді. Басқалар да онша қоштай қоймайды. Құрманғазы Төремұратқа: «Мен батыр емеспін, дегенмен бір керегіңе жарармын, ала кетіндер»,— дейді. Сонымен Құрманғазы жасаққа ілесіп кетеді. Қанжығасында домбырасы, ерінің қасында ілулі мылтық, астында Нарынбайдың бір қызба жүйрігі.

Кешікпей Бейісбай тобының қарасы да көрінеді. Жасақты көріп айқайлап, Бейісбай шығады. «Қайтыңдар кейін, мен Бейісбаймын»— деп айқайлайды. Төремұрат жігіттері оған ығыспай қарсы жүреді. Сол екі ортада Бейісбай да келіп, Төремұрат жағының батырымен айқаса қалады. Әккі болған долы батыр екен, әпсәтте Төремұрат батырын найзамен қағып тастайды. Бұл жеңісіне мәз болған Бейісбай еліріп: «Ал енді кім бар маған қарсы шығатын»,— дейді. Төремұрат жігіттері аңтарылып тұрып қалады. Ешкім шыға қоймайды. Кешегі «бозқаңғыр» деп тілін тигізген жігітте де үн жоқ, бозарып кетіпті. Сол арада Бейісбай «Тағы кім бар?»,— деп одырандайды. Бұлар жағынан жұлқынып ешкім шыға қоймағасын, амалсыз ыза кернеген Құрманғазы: «Мен бармын»,— деп астындағы атының ауыздығымен алысып алға шауып жөнеледі. Ат өте бір қызулы, басы қатты жылқы екен, Құрманғазының қолы қуатты болғанмен, аты оны Бейісбайға жақындатпайды. Құрманғазыда найза, қылыш жоқ, қолына қанжығадағы мылтығын алады. Бейісбай бұның артынан қуып шаба жөнеледі. Еліріп келе жатқан батырдың алдынан мылтық гүрс ете түседі де, Бейісбай аттан ұшады. Құрманғазы бір қолымен тізгінді тартып, астындағы атын сыңар езулете бұрып, жаңағы топты шыр айнала шабады. Атынан құлаған Бейісбай тірі екен, тұра сала жолдастарына жүгіріп, бір атты ұстап, тағы

міне шабады. Бұл уақытта Құрманғазы да шыр айналып жүріп мылтығын қайта оқтап үлгереді. Жақындай берген Бейісбайдың атын тағы атып жығады да, Бейісбайдың жігіттеріне жақындап: «Бейісбай ер жігіт кой деп екі рет атын аттым. Енді қайтсын, қайтпаса үшінші рет өзін атам»,— деп айқайлайды. Бұған тоқтар Бейісбай ма, екі көзі қанталап, еліріп тағы да атқа мінбек болады. Сол уақытта Құрманғазы астындағы қызып алған атымен Бейісбайға әрең деп оралып келіп: «Ой, азамат, жан керек пе, мал керек пе, қайсысы қымбат! Мен арадағы адаммын, босқа қан төкпей келіске келейік»,— дейді. Бейісбайдың жігіттері оған мерт болады деп ат бермейді әрі өзін де жібермейді. Содан Төремұрат жігіттері малдарын айдап елдеріне қайтады. Бәрі Құрманғазының ерлігіне, ақылды қимылы мен сөзіне дән риза болады. Кешікпей Бейісбайдың әкесінен де елші келіп, «бітісейік» деп қонаққа шақырады. Төремұрат жігіттері Құрманғазыны алып Бейісбай аулына барады. Бейісбайдың әкесі қартайған кісі екен, ол қонақтарынан «Қазақтан бір батыр шықты дейді, менін баламды жыққан ол кім?»— деп сұрайды. Келгендер үрпіісе қалады. Қарт Құрманғазыға риза болып, екі елдің дауын шешуге кіріседі.

Сөйтіп, Құрманғазы жаушылықта жүрген екі ел аулының арасын қан төктірмей бітістіріп кетеді де, өзін енді «Бозқаңғыр» деп айтушылар тыйылады.

Бұл оқиға дәл осылай болды ма, тап басып айту қиын. Бірақ Құрманғазының Маңқыстау жағында Үстірт, Шың, Жем, Сағыз бойында болғаны көп айтылады. Маңқыстаудағы күй орындау мәнері, музыкалық дыбыс өрнегінің ықпалы Құрманғазы күйлерінен сезіліп тұрады. Бұл да оның Маңқыстауда ұзақ болуының салдары болар:

«Төремұрат, Нарынбай,
Іздеп келген ерлерім»,—

деп өлендетеді.

Құрманғазы осылай елін сағынып жүргенде тағы бір көлденең оқиға тап болады. Төремұрат аулында бір той болады, оған жан-жақтан адамдар келеді. Құрманғазыдан көп сайыста жеңіліп жүрген кейбір жігіттер «өш алмақ» болып, Шөкен деген ақынсымақ қызды айдап салады. Содан тойда әлгі Шөкен деген қыз айты-салық деп жабысып, кезек күтпестен өлеңін бастай береді. Сондағы айтқаны:

«Байлардан қазық қалады қонған жерде,
Түлкінің еті қалады сойған жерде.
Жүресің ас, сый, құрметті олжа көріп,
Қайдағы Адай, Таздың арын арлап,
Сен жүрген бір «Бозқаңғыр» біздің елде.
Шет жерде әлін білмей әлек болған.
Сөзім шығын болады-ау сендей кемге».

Есерсоқ қыз сөз мәнісін түсінбей, ел құрметіне бөленген ер азаматқа осынша аузына түскенін айтады. Құрманғазыға бұл сөздер ауыр тигенмен сөз есесін жібермей, өлеңмен жауап береді:

«Шыға алмай жаман жүреді туған жерде,
Қайда да ер жүреді сыйған жерде.
Сайрандап сардаланы көшіп келіп,
Өнерпаз атым шықты сіздің елде.
Тенедің кемітем деп мені итке,
Адасканның өзіне алды жөн де.
Жазғырған біреулердің тіліне еріп,
Құрбыжан, тілім тисе артық көрме,
Көргенді, көпті білген елдің қызы
Аулына келген жұртқа «итсің» дер ме?»—

дейді.

Бұл айтыс барысы үлкендерге де мәлім болып, айдап салушыларды мәжілістен қуып шығады. Бірақ тойдың шырқы бұзылады. Қыз өлеңнен жеңілгенмен, оның сөзі Құрманғазының намысына тиеді. Елін сағынып жүрген ол мықтап налиды. Бұндай сөзді естіп мұнда жү-

рудің жөні жоқ екен деп үлкен ойға қалады. Ә.Жантөрин жазбасында 1851 жылдың көктемінде болған еді дейді. Күйші Төремұраттан еліме қайтам деп ұлықсат сұрайды. Кешегі тойдағы айтысты естіген Төремұрат амалсыз ризашылығын беріп: «Құрмашжан, кетерінде риза бол, өзің бағып жүрген жылқыдан тандап керегінді ал, қолыңды қақпаймыз»,— дейді. Сонда Құрманғазы: «Көп жылқының маған қажеті не, ішіне барып маған мойнын бұрып қарағанын алам»,— депті.

Нарынбай секілді ауыл азаматтарының Шөкендей шөп-желке, шот маңдай қыздың дарақы сөзіне мән бермей, елде жүре бер дегеніне Құрманғазы өзінше өлеңмен жауап береді.

«Аш бөрі еті қалады сойған жерде,
«Ит» болып жүре алмаймын тойған жерде.
Ел кезіп, ор киіктей жүрсем-дағы,
Соғармын тағы айналып туған жерге.

Ас жетер, көңіл жетсе бір ауылға,
Іс жетер жігіт қайда бұл қауымға!
Қайтпаған қалың жаудан Құрманғазы,
Тағдырдың бөгелмейді дырауына.

Жан шошыр бастан өтті талай майдан,
Шыққан жоқ атқан серкем терең сайдан.
Өзіммен ұлы дауға бір түсетін.
Ұл туар мендей бала қатын қайдан!»—

депті.

Содан жылқы ішіне барып араласа, бір құлагер тайғана бас көтеріп қараған. «Бұйырғаны осы болар» деп әлгі құла тайды ұстап мініп, Төремұрат аулымен қоштасып, еліне қарай жөнеледі. Кетер алдында «Бозқаңғыр» деген күйін шығарады. Бұл күйде шет жерде жүрген адамның елін есіне түсірген сағынышы, мұны мен ызасы білінеді. «Ақсақ киік» деген күйі де осы Адай елінде аң аулап жүргендегі оқиғаға байланысты шығарылған дейді аңыз. Бұл да жаралы жанның жай-күйін баяндай келіп, аяғында қуат беретін секілді.

Осы еліне оралу сапарында шаршап келе жатып, Құрманғазы жолда бір үйге түсіп, бейтаныс қыздан шөлін қандыра дәмді шай ішеді. Шайы балдай тәтті әсер еткен қызға Құрманғазы жалман-жан күй шығарады, күй «Балқаймақ» деп аталады.

Құрманғазының Маңқыстау, Шың, Үстірт өңірлеріне, Жем, Сағыз өзендері бойындағы (қазіргі Ақтөбе, Гурьев облыстары — И. К.) сапары творчестволық тұрғыдан өте бір сәтті, жемісті жылдар болады. Бұл кезде Құрманғазының музыкалық творчествосының тағы бір басты шыңы «Адай» күйі дүниеге келеді. Құрманғазы күйлерінің, ел айтуынша, «осы қалай» дейтін осалы жоқ. Бәрі де тамаша шығармалар. Бірақ бұлардың ішінде де әсерлісі, шоқтығы биіктері бар екені белгілі. «Құрманғазының осы творчестволық кезеңнің аяқ жағына жататын күйлерінің бірі көпке аты белгілі — «Адай». Бұл күйдің шығуы жайлы ел аузында әлденеше түрлі аңыз бар», — деп және күйдің ерекшелігі туралы, музыкалық мәні, орындалу тәсілі туралы академик Ахмет Жұбанов талай жазды¹⁴. «Адай» күйі адамға үлкен ұмтылыс, әсер, күш, қуат береді. Одан әрі Жұбанов: «Ірі суреткердің көбінде болатын бір жағдай: олар қайсы уақытта бір идеяны айту үшін тарихтың не аңыздың, бір елдің не рудың басынан өткен оқиғаны ала салады. Сол жағдай осы күйдің атында да бар сияқты. «Біздіңше, Құрманғазы Адай руы атын жалпыланған ұғыммен алып, еркіндік сүйген елінің қайтпас күшіне арнап шығарған болу керек»¹⁵, — деген. «Адай» күйінің шығуы туралы А. Жұбанов ел аузына кең жайылған бір әңгімені жазады. Ұлы күйші жолаушылап келе жатып Адай аулының бір үйіне түседі. Үйде тек кемпір мен шал болады. Амандық сұрасып болған соң үй иелері шаруаларын жайлау үшін далаға шығып кетеді. Құрманғазы манадан керегенің басында ілулі тұрған үкілі сары домбыраға қызығып отырған еді. Қолы-

на ұстап қараса, домбыра күйінде тұр екен, иесі тәуір тартатын кісі екенін біледі де, шегін аздап бұрап қояды. Бір кішкенедең соң үйге кемпір мен шал, іле-шала бойжеткен қыз келеді. Қыздың аты — Ақмандай екен. Ол жалма-жан домбырасын алып бір-екі шерткенде, домбыраға бөгде кісінің қолы тигенін біледі де, әке-шешесінен сұрайды. Кемпір, шал келген қонағына қарайды. Қыз бұдан әрі домбырасын тез күйіне түсіріп, бір күйді тарта түседі. Ел аузындағы әңгіме бойынша қыз бірнеше күй тартады. Үндемей тындап біраз отырған Құрманғазы қызға: «Ей, шырағым-ай, күйдің шоғын тартпай, жоғын тарттың-ау! Домбыраны бере тұршы», — деп алып, өзі тарта жөнеледі.

Ақмандай қыз да, әке-шешесі де аң-таң болады. «Бұл арада Ақмандайдың домбыра тартысы жөнінде ешкім бір ауыз сөз айтып көрген жоқ еді, бұл неғылған «жер астынан жік шыққан, екі құлағы тік шыққан» адам екен деп бір-біріне қарайды.

Құрманғазы бір күйді тартып болған кезде үйдегілер біріне-бірі сыбырлап, қонақтың домбыра тартысының тым биік екенін айтысады: «Шырағым, домбыра тартысың біздің бұл араның тартысына ұқсамайды, Қызылқұрт Құрманғазы деген бар деп еді, сен соның өзі емесісің, «қол алысың» тым әлей екен», — дейді. Құрманғазы мұртынан күліп:

«Болсақ болармыз», — деген екен. Енді үй іші болып қолқалап, Құрманғазыға қайтадан домбыра тартқызып, бірнеше күн жатқызып, сый-құрметпен аттандырады. Сондағы қыздың тартқан күйі «Адай» да, Құрманғазының тартқаны «Серпер» екен дейді. Бұл әңгімені 1937 жылы Дина айтқан. Уахап Қабиғожин «Адай» күйінің Қали Жантілеуов орындауындағы вариантын Құрманғазы күйі дейді. Оған қоса А. Жұбанов: «Адай» күйінің бұл вариантының құрылысы, «тілдік» ерекшелігі, динамикалық жағы Құрманғазының «почеркіне»

келеді деген. Екінші жағынан,— дейді А. Жұбанов,— Құрманғазының бұдан бұрынғы шығармаларына қарағанда, «Адайда» айта қаларлықтай творчестволық жаңалықтар бар. Оларды күйдің тақырыптық дамуынан, өлшеу-ырғақтық құрылысынан, «тілінің» өткірлене түсуінен, бейнелеу күшінің қомақтала бастауынан, бір адамның немесе бір рудың басына сыя қоймайтын қимыл-қадамынан, қамығу, ойлану, жай қобалжу емес кескілескен күреске белсене шыққан программалы идеяның қажырынан көрінеді»,— дейді¹⁶.

Бұл Жантөрин жазбасында былайша айтылады: «Төремұраттың елінен кетерде,— дейді Ә. Жантөрин жазбасында,— Құрманғазы 45 жаста екен. Ақ Жайық қайдасын деп құлагер таймен жөнеледі. Жайықты ол кезде Орал казак-орыстары иеленіп, әрлі-берлі кісі өткізбей, күзетіп тұрады дедік. Егер рұқсатсыз біреу өтсе, көлігін, мүлігін тартып алып, өзін жәбірлейді, абақтыға қамап, жаламен соттап та жібереді. Құлагер Құрманғазыны Жайықтан аман-есен алып шығады, жол торушыларға да кезікпей, кең далаға барып, жайғасып дем алады. Жолдағы бір қауіпті су мен торушыдан құтылғанына риза болған әрі еліне жақындағанына қуаныш сезім билеген Құрекең қолына қанжығадағы сылдырмалы домбырасын киіз қабынан алып, шерте бастайды. Көңілі көтерілген күйші сол мезетте бір түрлі сезімге бөленіп, домбыраны тарта жөнеледі. Сонда жаңадан бір күйі қалыптаса қалады. Оны күйші «Құлагер» деп атаса керек.

Құрманғазы атына тағы мінін, Нарын құмына қарай тіке жүреді. Жол жүріп шаршап келген ол бір ақ боз үйдің тұсына келіп, атынан түсіп, сәлем беріп үйге кіреді. Төр алдында бір шал жатады, басқа адам көрінбейді. Құрекең жайғасып отырып, айнала көз жіберіп қараса, кереге басында дәу қара домбыра ілулі тұр екен. Әрі-бері отырып, ешкім сырттан келе қоймаған-

сын Құрекен шыдай алмай тұрып барып, домбыраны қолына алып, шертіп жібергенде бағанағы шал баж ете түседі: «Шырағым жолаушы, домбыра менің қыя баламның домбырасы еді, бекер ұстайсыз, ренжу болады, орнына іліп қойыңыз»,— дейді. Құрекен қарияның сөзін сыйлап, домбыраны жалма-жан орнына іліп қояды. Артынша бие сауған шелегінен ақ көбірі төгіле, ақ білегін сыбанған жеңі түрінген, ұзын бойлы, ақ құба, шалқақ кеуде, жазық маңдай бойжеткен қыз кіріп келіп, шелегін жерге қояды да, қолын жуады. Сосын дәуқара сабаны пісін-пісіп жіберіп, жолаушыға бір сапты аяқ қымызды бере салғанда, кереге басындағы домбырасына көзі түсіп кетеді. Ерке қыз атасына: «Менің домбырамды орнынан қозғаған кім?»— деп қарақаттан сөйлей бастайды. Атасы сонда айтады: «Шырағым балам, қозғаса мына жолаушы жігіттің қолы тиіп кетті білем, шамасы бір өнері бар шығар, сол үшін, балам, жолаушыға арнап, бір күй тартып жіберші»,— деп шал әңгімені бөледі.

Сол жерде қыз домбыраны қолына алып бір күйді тарта жөнеледі. Күй «Адайдың термесі» деп аталады екен. Сонда Құрманғазы: «Қарындасым, күйдің шоғын тартады екен десем, қайдағы бір жоғын тартады екенсің. Мен енді Қызылқұрт елінің термесін тартайын, тындап қара»,— депті. Құрекен домбыраны тарта-тарта келе, күйдің соғын аяғындағы мәсісін шешіп тастап, башпайымен «ән-тән», «ән-тән» деп тартқан көрінеді. Қыз сонда: «Атамның алдында қайдан жалаң аяқтанып жағайын, Сіз жендіңіз»,— десе керек. Қыз домбыраны Адай елінің атақты шешені, күйшісі Атақозы деген қартынан үйренген екен. Бойжеткен домбыраны өте шебер тартады. Талай домбырашыны көрген, тәрбиелеген Құрманғазы таң қалып, қызға риза болады. Сол арада шай келіп, жайлана отырып үй іші шүйіркелесіп, Құрманғазының жайымен танысады. Болған жайды

ауыл естіп, ұлы күйшіні үйлеріне шақырып, тындап, мез болып, оның өнеріне бас иіп, өзіне қол қусырып, қонақ етеді. Кетерінде иығына шапан жауып, астына ал мінгізіп жөнелтеді. Ал бұнда тартылған күйлер «Адайдың термесі», «Қызылқұрттың термесі» деп ертеде аталған екен. Бері келе біртіндеп, бұл күйлердің ұшып атауы қысқарып, ықшамдалып «Адай» күйі, Құрманғазының «Көбік шашқан» күйі деп аталып кетіп-ті...»

«Адай» күйінің күшті вариантын Қали Жантілеуов әкелген еді. Ол Құрманғазының жерлесі әрі екінші буын шәкірті. Бұл «Адай» күйі вариантын академик Ахмет Жұбанов бұдан әрі былай деп тұжырады. «Қорыта айтарымыз, «Адай» күйі Құрманғазының ірі шығармаларының бірі, «Адайда» Махамбет Өтемісовтің жалынды поэзиясының кейпі бар деп айта аламыз. «Адай» еркіндік ұраны сияқты болып естіледі. Халық арманын көксеген Құрманғазы бұл күйде... «Халық — күш иесі» дегенді музыка тілімен айтып кеткен¹⁷. «Адай» күйінің келесі варианттарының біреуін Дина әкелсе, екіншісін А. Затаевич «Қазақтың 500 ән-күйлері» (1931) жинағына ендірген. Бұлардың ұқсайтын, қайталайтын жерлері бар, сол үшін олардың бәрін бір күйге жатқызуға бола ма? Өнерпаз адам басқадан кейбір сөз, сөйлемді, пікірді, штрихтарды мирас етіп алып өзінше дамыта бермей ме?

А. Затаевич «Қыз ақжелең» күйінің Құрманғазының «Серпер» күйімен жалпы бірдей штрихтары бар деген¹⁸. Бірақ бұл екі күйі әлі де жеке-дара шығармалар деп саналады. Ұқастық, қайталау көркем шығармамен өнерде бола береді.

«Адай» күйінің үш варианты бар. Соның алғаш қағазға түскені А. Затаевичтің «Қазақтың 500 ән-күйлері» жинағында жарияланған. Екінші вариантын Алматыда бірінші орындаған Қали Жантілеуов, содан оркестрге

түсіріліп орындалып жүр. Қазіргі атақты, құнды варианты осы. Бұдан кейін атақты күйші, шебер домбырашы Дина Нұрпейісова үшінші вариантын орындаған. Мамандар бұл үш варианттың бірінен-бірінің өзгешелігі бар екенін айтып келеді. Бірінші вариантында қуат, ерлік, толқу ырғағының орнына басынан аяғына дейін жұмсақ, тербету музыкасы бар делінеді. «Осы жағынан қарағанда,— дейді А. Жұбанов,— бұл «Адай», шынында да, қыздың қолынан шыққан нәзік гүл сияқты»,— деген¹⁹. Өйткені ел аузында бұл үш күй бір сәтте, бір жиында музыкалық айтыс, сайыс кезінде шығарылған деген де пікір бар. Оның үстіне бұл үшеулерінің атаулары бөлек. Бұлар, сірә, белгілі Тоқа күйшінің бір баласының қазасына арнап 4—5 күй шығарғанындай, бір оқиғаға арналған, бір кезеңде шығарылған музыкалық айтыс не эпопея болып, кейін жеке-жеке орындалған.

Сонымен, Құрманғазының Жем, Сағыз өзендері мен Маңқыстау, Үстірт өңірлерінде жүрген кезі оның творчестволық бай кезеңі болған. Осы сапарда «Маната», «Төремұрат — Нарынбай», «Қыз Данайдың қырғыны», «Тойбастар», «Амандасар», «Ақсақ киік», «Балқаймақ», «Бозқаңғыр», «Бас ақжелең», т. б. күйлері дүниеге келеді. Солардың ішінде «Адай», «Сарыарқа», «Серпер» күйлері ерекше. «Адай» күйі — Құрманғазының Маңқыстау, Ақтөбе өңірлеріндегі елдің тарихын біліп, тұрмысымен терең танысып, рухани өмірін көру нәтижесінде мәдени, музыкалық творчествосын тиянақты меңгеруіне тікелей байланысты дүниеге келген шығарма. Бұл өңірде патша қуғынынан қашып жүріп (1838—1841 жж.), одан кейін айдауда жүрін (1841—1845 жж.) Махамбет Өтемісұлы да бірнеше күй шығарып, толғаулар айтқан. Атап айтқанда, Борсық құмы мен Үстірт қыраты аралығында жүріп, «Ат айда», «Матай екі құм» деп басталатын толғауын, «Өкініш», «Қай-

ран Нарын», «Жұмыр, Қылыш», т. б. күйлерін шығарған. Бұндай туындылар автордың өз қабілеті мен ба-сынан кешкен тарихи оқиғаларын түсініп білуімен қатар сол өңірдегі адамдардың, ортаның, музыка мәде-ниетінің түрлі ықпалына да байланысты болған. Ма-хамбет, тек батыр, ақын емес, әрі талантты музыкант, композитор. Біз ұлы Махамбеттің өмір тарихын зерт-тей жүріп, оның тағы да 7—8 күйлерін жазып алдық-ға, белгілі домбырашы Қ. Ахмедияровқа әкеліп бердік. Ол М. Ысмағұлов екеуі бұл күйлерді менен көшіріп алған күйінде жинақ етіп шығарды²⁰. Солардың ішінде «Жайық асу», «Қиялдағы қырғын», «Шілтерлі терезе» деген күйлер — тамаша туындылар. Бұдан біз Махам-беттің асқан күйші екенін көреміз, ол — өзіндік стилі, үні бар композитор. Құрманғазы Махамбетті пір тұт-қан, өнеге алған. Құрманғазы дарынының дамуына Ма-хамбеттің үлесі бар.

Жем, Сағыз өзендері арқылы үйіне қайтып келе жа-тып, Құрманғазы тағы бірнеше күй шығарады. Соның бірі — «Кедей зары». Музыка зерттеушісі Тымат Мер-ғалиев бұл күйді Қарағанды облысының Жаңаарқа ауданында тұрған Мұхит Битеновтен 1960 жылдары жазып алыпты²¹. Айтушы күйдің шығу тарихын былай баяндайды. Құрманғазы жолшыбай бір ауылға соғып, шеткі бір қараша үйдің жанына келіп, дыбыс берсе зарлап жылаған адамның үні естіледі. Атынан түсіп үйге кірсе, іште жылап отырған кемпірді көреді. Мәні-сін сұраған жолаушыға кемпір жағдайын айтады. Сол жердегі би оның жалғыз ұлын атымды ұрладың деп бе-кер айыптап, соққыға жығады, соның зардабынан әлгі жігіт өледі. Кемпір соның қайғысынан егіліп отыр екен. Күйші үлкен кісіні жұбатып: «Жыламаңыз, шеше. Сорлы болған кедейдің бәрінің күйі осы ғой», — деп кемпірдің көңілін демеп, өзі де қобалжуға түседі. Езіл-ген таптың мұң-зарын, азапты өмірін көзімен көріп,

иығымен көтеріп жүрген абзал азамат тебірене отырып, «Кедей зары» деген күйін шығарады. Бұл — сол кездегі әлеуметтік теңсіздікке, таптық қанауға қарсы ашық айтылған күрес жыры.

Осы кезеңдегі шығармаларының қатарында «Көбік шашқан», «Қапы» күйлері бар. Т. Мерғалиев «Көбік шашқан» күйінің (II түрі) шығу тарихын жазған²². Ал «Қапы» күйі — бұрын еш жерде жарияланбаған шығарма. Бұл күйді тауып берген Орал облысында тұратын Мина Оразалиева оның шығу себебін былай түсіндірген. Құрманғазы ел аралап жүріп, бір тойға кез болады да, тойдың ат шабыс, палуан күрес, алтын қабақ ату бәйгелерінің бәрін жеңіп алады. Бұл жұлделерден құр қалған бір би ызадан күйшінің артына түсіп, кек алу үшін бағып жүріп, ақыры бір жиында «Исатай — Махамбет толғауын айттын» деп Құрманғазыны ұстадады. Сондықтан ол қапылыста ұсталғанын баяндап, «Қапы» күйін шығарыпты.

Үстірт, Маңқыстау сапарынан қайтқанда Құрманғазы тағы басқа да қызғылықты, мағыналы күйлер шығарған. Қазіргі Орал облысындағы Жаңақала, Қазталовка аудандары көрші, шекаралас. Қамыс-Самар кысымының Таловкамен (Қазталовка) аралығындағы «Иінбидайық» деген жерде Құрманғазы талай қысқуғыншылардан жасырынып жатыпты. Бұл әңгімені бізге жеткізуші сол жерге көршілес Саралжын, Қамысты көлдің тұрғыны Кенжеғали Мендәлиев, Байжекен Кенжалиев деген домбырашылар еді. Бұлар Құрманғазының шәкірттерін көріп, солардан күй үйренген. Әрі ұлы күйші шығармаларын насихаттап, елге таратқан. 1930 жылдары өнерпаздың аудандық, облыстық слеттеріне қатысқан. Бұл екі домбырашы «Қайран шешем», «Аман бол, шешем, аман бол», «Құлагер», «Қызыл қайың», «Лауышке», «Кісен ашқан», «Балбырауын», т. б. күйлерді шебер орындайтын. Бұлардың ішінде «Қош,

аман бол» күйін Тымат Мерғалиев Орал облысы Тайпақ ауданының тұрғыны Мина Оразалиевадан жазып алып, жариялапты. Бұл кісінің айтуынша, Құрманғазы қашып жүріп, тағы да ұсталады да, Орда абақтысына камалады. Сонда елімен қоштасып, көріскенше «қош, аман болындар» деп осы күйді тартыпты²³.

Сонымен, Құрманғазы, академик А. Жұбановтың жазуынша, 1851 жылдары Бөкейліктегі үйіне келіп, еліне аман-есен қауышады. Осыдан кейін Бөкейліктегі Есенгүл беріш Барақбайдың немересіне үйленеді, аулында біраз уақыт тыныш тұра береді. Біздің ойымызша, Құрманғазы бұдан ертеректе үйленген. Олай деуімізге бір себеп, жоғарыда айтылғандай, Құрманғазының жасы 45-тен асып кеткен ғой. Екіншіден, біз Құрманғазы аз уақыт болса да мекен еткен, қазіргі Орал облысының Фурманов ауданындағы Көктерек деген қоныста болып, сол жерді біледі деген азаматтармен сөйлестік. Солардың бірі, жергілікті орта мектептің оқытушысы Темеш Жұнысовтың айтуынша, осы Көктерек қонысына 1877—1878 жылдары Фокей төңірегінен Қызылқұрт аулының 40 шақты шаңырағы көшіп келген. Олардың арасында Құрманғазының Қазы деген баласы, Бекқали деген немересі болады. Бұл жерде біз тек Құрманғазының 1877 жылдары немересі болғанын ғана айтып қоямыз. Олай болса, күйші, кейбір адамдар айтқандай, 1850 жылдан кейін емес, ертерек үйленген демекпіз. Осы Көктерек қонысына Қазы Құрманғазиев, шамасы, 1902 жылы Астрахань жағынан 60 жастан асқан шамасында келіп, 1—2 жыл қыстап кеткенін айтады. Сонда, ол 1840 жылдары дүниеге келген болады ғой!

Сонымен, осындай мәліметтерді салыстыра келгенде, Құрманғазының семья құруы ХІХ ғасырдың ортасынан ерте болуы тиіс деген пікір туындайды.

Белгілі музыка зерттеушісі А. Затаевич «Қазақтың

500 эн-күйлері» деген кітабында «Құрманғазыны абақтыға көп қамалған» дейді. Сол көп қамаудың бірі — 1850 жылдың ортасы. Ауызша деректер бойынша, ол Орынбор түрмесіне жөнелтіледі, себебі белгісіз. Ұзақ жолдан қажығасын ба, әлде кейінде қалған әйел, бала-шағасы уайымымен бе, жолда күй шығарады. Күй «Арба соққан» деп аталып, музыка зерттеушілерінің бағалауынша: бұнда арба үстінде езіліп, еріксіз елінен тағы айдауға кетіп бара жатқан адамның мүшкіл жағдайы суреттеледі. Күйші өз басының ауыртпалығы емес, осымен еңбекші елдің, жалпы езілгендердің ауыр тұрмысын көрсетеді. Орынбор түрмесінде күйші домбырасын серік етіп, қасында жатқан өзі секілді жарлы-жақыбайларға күй тартып, әңгіме айтып, жамаулы көңілдерін көтереді. Құрманғазының аса шебер домбырашы әрі күйші екені түрме басшыларына, одан басқаларға да мәлім болады. Бұл, сірә, Орынбор басшыларының құлағына да шалынса керек. Бірде Құрманғазыны абақтыдан шақырып алып, Орынбор әскери губернаторы Перовскийдің кеңесіне әкеледі. Генерал Перовский өз ісінде карауындағы елге тым қатыгез, мейірімсіз адам болған. Әсіресе, Польшадағы 1830 жылғы көтеріліске қатысып, жазасын Орынбор өңірінде өткізіп жатқандар мен қазақ, украин, орыс шаруаларының азаттығы, бостандығы үшін күрескендерге тым қатал еді. Сонымен қатар генерал өзін мәдениетті адам етіп көрсетуге тырысып, сол кездегі мәдениет, өнер қайраткерлерінің бірқатарымен сыпайы араласуға тырысқан. Мысалы, А. С. Пушкин 1833 жылы Орынборда болғанда генерал Перовский онымен жылы сөйлесіп, бірге болады. Ол — Владимир Даль секілді оқымысты, беделді адамды өз төңірегінде ұстаған сұм адам. Құрманғазы генерал-губернатормен кездескенде жаңа бір шығармасын тартады. Ол марш екен. Генерал Перовский Құрманғазының творчестволық дарынының күшті

екендігіне таң қалады. Патша генералы дым білмейтін, оқымаған надан елдің ішінен Махамбет секілді екі тілге шешен, ақын, Құрманғазы секілді асқан композитор шығады деп ойламайтын. Губернатор өзінің жылдық баяндауларында (отчет) осы пікірді жазып, патша өкіметінің, өз қызметінің жергілікті халыққа ықпалын дәріптей беретін. Енді, міне, қарауындағы қарапайым шаруа өз өмірінің әр қалтарысында тыңнан тесіп жаңа музыкалық шығарма береді екен. Мына шығарып отырған марш қай жорыққа бейімделді екен? Генерал Перовский 2 рет әскери басқыншылық жорық ұйымдастырған. Біріншісі — 1839 — 1840 жылдары Қаразымға (Хиуа) қарсы жорығы. Біз Орынбор архивінде 1830—1840 жылдары және 1850 жылдың материалдарын қарап едік, абақтыда жатқан арестанттар тізімі ішінде Құрманғазы фамилиясын көрмедік. Дегенмен, кейбір азаматтар Құрманғазы Орынбор генерал-губернаторының соңғы жорығы кезінде Сыр бойында болуы мүмкін деген жорамал келтіреді.

Сонымен, біз жоғарыда, 1850 жылдың ортасында Құрманғазы тағы ұсталып, Орынборға жөнелтіледі дедік. Орынбор түрмесінде Құрманғазы біраз жатады. Бірде далаға жұмысқа шығарған кезде кешкі іңірді пайдаланып, Құрманғазы кісенімен қашып кетеді. Жайық жағалай отырып, таң ата бір үйге барып паналайды. Үй иесі бұны аяп тамақтандырады. Құрманғазы аяғын қажаған кісенді ала алмай көп азаптанып, ақыры кісенді ашып, аяғын босатады да, көңілі жайланады. Дем алып, тойынып, көңілі көтерілгесін Құрманғазы серпіліп, домбыра алдырып, тарта бастайды. Ойына жаңа бір дыбыстар оралып, ол соңында тағы бір жаңа күй болып шығады. Оны «Кісен ашқан» деп атаған. «Түнімен қашып жүгіріп, әбден шаршап, қалжырап, сайдың бойына келіп кісенімді алып отырғанымда жараның аузы ашылып, түні бойы ауырып ұй-

қы бермеді. Жүруге де мүмкіншілік болмады. Сол бір сәтте осы бір күй басыма келіп еді»,— деген екен күйші²⁴. Бұл күй де ел басындағы ауыр әлеуметтік жағдайды көрсететін шығарма. «Кісен ашқан», «Серпер» күйлерін 1927 жылы жазып алып, алғаш нотаға түсіріп, 1931 жылы жариялаған А. В. Затаевич еді²⁵. Ол бұл күйлерге профессионалдык жоғары баға бере отырып, ұлы күйші өмірі туралы үстірт пікір жазған. А. Жұбанов аудармасында оның сөзі былай: «Құрманғазы романтикалық жанды қарақшы, тонаушы, нағыз «бас кесер» болды. Үйінде тұрмай, өмір бойы бәле іздеп, домбырасы иығында, ат үстінде ел кезуші еді»,— деген²⁶. Бұған Затаевичті кінәлау қиын. Ол уақытта тарих ғылымы әлі қазақ қоғамын марксистік тұрғыдан жете зерттемеген еді. Өткен қоғамдағы еңбекшілер өмірін нақты баяндау қиын еді. Академик А. Жұбанов бұл үстірт пікірді бірнеше түрде жазып, «Біздіңше, оның бәрі де А. Затаевичке мәліметтер берген адамдардан болуы керек»,— деп, бұдан әрі «бұл мәселені тиісті тұрғыдан қарап» дұрыстап жіберуді ескерткен. Үстем тап өзіне мойынсұнбай, қарсылық білдірген адамды әр уақытта да жала жауып, «ұры», «қарақшы» деп балағаттап, елге жеккөрінішті етіп көрсетіп, оларды жаза-лап, жоюдың сылтауын іздеген. Сөйтіп Исатайды «жыртқыш», Махамбетті «бұзық, сотқар» деп, Құрманғазыны «ұры, қарақшы» деп атағандарына таң қалуға болмайды. Тек осындай сөзге мән беріп, уақытында зерттеу жұмысын тиянақты жүргізе алмағанымыз өкінішті-ақ. А. Затаевичке Құрманғазының бұл күйлерін берін жүрген кісі Махамбет Бөкейханов (1928 жыл шамасынша). Ол — Орда қаласы маңында, ауқатты ортада өскен адам. Ұлы күйшінің өмірін, ХІХ ғасыр тарихын нақты білмей, өз төңірегіндегі адамдардан естігенін айтқан болар. Ал 1929 жылдан кейін М. Бөкейхановтың Құрманғазы жөніндегі көзқарасы және өзінің

білігі, домбырашылығы күрт өзгерген. Оған, біздіңше, мынадай бір жағдай әсер етеді. Ол кісінің домбырашылығы жөнінде әкем Насекеңнің мына әңгімесін талай естіп едім.

Әкем Құрманғазының туысы Ахметті 1929 жылы күзде Орда қаласында базарда көреді де амандасып, кешке жатқан пәтеріне қонаққа шақырады. Сол пәтерде 2—3 күннен бері Махамбет, Науша Бөкейхановтар жатыр екен, кеш болса екеуі домбыра тартады. Науша ұстамды, аз сөзді адам екен. Махамбет жеңілтектеу, көп сөзді, мақтана береді білем. Сол қасиетінен бе, көп күйді нақышына келтіріп тарта алмайды екен. Әсіресе, Құрманғазының, Мәменнің, Баламайсан күйлерін не шолақ, не бұрып тартатыны әкемнің шамына тиіп, Ахметті әдейі шақырған екен. Ахмет кешкісін келіп, сыпайы ғана отырып, әлгі екеуінің домбыра тартқанын, мақтан сөздерін бірталай тыңдап шыдап отырады. Сонымен, Ахмет Махамбетке: «Шырағым-ай, не төренің (Дәулеткерей, Сейтек), не қараның (Құрманғазы, Баламайсан) күйлерін дұрыс тарта алмадың-ау, домбыраны бері берші»,— деп қолын ұсынады. Отырғандар аңырып, таң қалады. Ахмет домбыраны алып: «Құрманғазының туысы әрі шәкіртімін. Оның күйлерін былай тартады деп, манағы Махамбет тартқан күйлерді қайта тартады да, ұлы күйшінің басынан өткен оқиғаларды, әр күйдің шығу тарихын, орындау тәсілін айтып береді. Әлгі екі домбырашы аузын ашып, әсіресе, Науша үлкен ілтипатпен, рақаттана тыңдап: «Е, бәсе, бәсе солай болуға тиіс»,— деп мақұлдап қояды. Ахмет қария сонда 70 жас шамасында екен. Құрманғазы 1889 жылы өлген болса, оның ұлы күйшіні көруі, бірге болуы шындыққа келеді. Екеуінің ауылы бір жерде, Астрахань облысында. А. Жұбанов «Құрманғазы» атты кітабында «Астрахань облысының Зелеңгі ауданындағы Маково селосының тұрғыны Ахмет Сисенов деген

90 жастағы қарияның «Ұлы композитор Құрманғазы Сағырбаев жөнінде есте қалдырғандары» туралы хатын келтіреді. А. Сисенов: «Ұлы күйші біздің қасымызда өз өмірінің соңғы жиырма жылын өткізді»,— деген. Бұған қарағанда, жоғарыда аталған Ахмет деген домбырашымыз осы кісі болуы әбден мүмкін.

М. Бөкейхановтың кейбір мінезін басқа адамдар да айтатын. Махамбет 1920 жылдардың басында А. Затаевичке отызға тарта күй берген, соның ішінде Құрманғазының 10 шақты күйлерін, оның әрқайсысының түсініктемесі мен тарихи анықтамасын қоса берген. Бұл оның жоғарыда аталған Ахмет қарияға жолығуынан бұрын болған. Олай болса, Махамбет орындауындағы Құрманғазы күйлерінде бірталай кемшіліктердің орын алуы материал берушінің оны жеткілікті білмегеніне байланысты дейміз. Оның үстіне Махамбет Бөкейханов Ұзақ, Құрманғазы, Баламайсан т. б. секілді кезбе емес, Құрманғазы елінде болмаған. Қысқасы, М. Бөкейханов берген музыкалық және ауыз екі мәліметтерге сын көзімен қарауы керек.

Енді жоғарыдағы үзілген әңгімемізді жалғастырайық. Орынбордан қашқан Құрманғазы еліне қарай кетеді. Жолшыбай талай қиындық, қуғын көреді. Көрінген қазақтың бәрі бұған құшағын аша бермейді. Бірде жолда біреу бұнын артына қуғыншыларды салып жібереді. Сол жолы барар жері болмаған Құрманғазы жалғыз өскен қызыл қайыңның бұтағын жамылып жатып, қуғыншылардан құтылады. Соның қуанышымен күйші: «Менің елім де, жерім де, бұтам да, ағашым да пана екен. Анадай қойын ашып, жапырағын жауып паналатқан қызыл қайыңға арнап едім»,— деп жана бір күй шығарып, оны «Қызыл қайың» деп атаған. «Қызыл қайың»— екі вариант, бірақ құрылысы, мағынасы бөлектеу дейді зерттеушілер²⁷. Бұл жерде біздің айтайын дегеніміз — елден естіген пікір бойынша, кейбір дом-

бырашылар Құрманғазы күйлерінің атын шатастырып берсе керек, содан «Адай» күйі, «Серпер», «Терісқақпай» үш вариант, «Қызыл қайың», «Қайран шешем», «Балқаймақ», «Кісен ашқан» екі варианттан болып шыққан. Шынында, бұлардың көбінің өз атаулары бар. Әр түрлі жағдайда шығарылған бөлек-бөлек шығармалар деп қарайды. Музыка зерттеушілері бұл пікірді алда ескерер дейміз.

Сонымен, Құрманғазы ақсандай басып Нарын құмындағы Жиделіге келіп өзінің ағайыны әрі көңілдес адамы Залелдің (Жәлел емес) үйіне келеді. Бірақ Залел ашылып сөйлесе қоймайды. Құрманғазы досының қабағында бір кірбің барын сезіп, кібіртіктеп айта алмай отырған ойының себебін ашық сұрайды. Ақыры Залел Құрманғазыға әкесі Сағырбайдың бұдан екі ай бұрын дүние салғанын айтады. Залел, Қалел деген ағайынды екі жігіт Ерші Қызылқұртынан, үйлері Сағырбай үйінен көп қашық емес, бәрі де Жиделіде тұрған, жиі араласқан. Ауыл жағдайын айта келе, Залел тағы бір сұмдықты естіруге мәжбүр болады. Құрманғазыны жағалай іздеген солдаттар оны таба алмай, торуылдап жүріп бұдан 2—3 күн бұрын күйшінің әйелі мен жас баласын алып кеткен. Құрманғазы елге келсе әйел-баласын іздер, сонда біз оны ұстаймыз деп Орынборға әкетеді. Бұны естігенсін Құрманғазы бірталай налып, еңсесі түскенмен жалма-жан есін жиып, қимылға кіріседі. Осы жерде тағы да көп толғаныстан кейін көңіл шабыты келіп, домбырасын алып жайлап шертіп отырып, жаңа бір күй шығарады. Күй анасына арналған соң «Алқа» деп аталады. Досы Залелдің көмегімен бір байдың екі атын ұстап алып, мініп, сол түні әйел-баласының артынан қуады. Орынбор жолының бағытымен жолшыбай сұрай жүріп, солдаттардың ізіне түседі. Малшылардың сілтеуімен солдаттардың конатын жерін де анықтап алып, түн қараңғысы түсіп,

тынышталуын күтеді. Солдаттар қатты ұйқыға кеткен кезінде арбаларына жақындап келіп, әйелі Әуеске дыбыс береді. Құрманғазының үнін таныған Әуес баласын омырауына басып, еңбектей шетке шығады. Сол кезде бұқпалап келген Құрманғазы бұларды қарсы алып, кейін қалған аттарына әкеліп, мінгізін алып, еліне кетеді. Бұл оқиға да елеусіз қалмай, күйші «Бұқтым, бұқтым» деген күйін шығарады.

Академик А. Жұбановтың жазуынша, осыдан кейін Құрманғазы 1857 жылы Орда түрмесіне түседі. Ол туралы архив дерегінің бар екенін айтады да, бірақ оны қысқаша болса да пайдаланбаған. Бұл жылғы архив деректері Құрманғазы туралы бірден-бір ғана сақталған мәлімет болғандықтан, оның мазмұнына тоқталайық. Орынбор архивіндегі деректе — Құрманғазы Сағырбаев 1857 жылы 26 сентябрьден Орда абақтысында. Құрманғазының осы абақтыда жатуы туралы қысқа мәлімет архивте арестанттар тізімінде бар, бірақ қысқа. Академик А. Жұбанов жазуынша, осы жылы Оралдың казак әскерінің бір топ жылқысы жоғалады. Іздері Қызылқұрт ауылы жағына келді деп, қарулы отряд бұл ауылдың көп жылқысын қуып кетеді деп жазған²⁸. Бұндай бейбастақтыққа шыдамаған Құрманғазы, інісі Байғазы және басқа 7—8 кісі алып, Глинин мешітінің (жоғарыда аталған Құрманғазы суатынан 12—13 км-дей.—И. К.) казак-орыс әскерінің азаншысы болған Сейітқұловтардың 9 жылқысын айдап кетеді. Бұл туралы сотник Черноморское шағым түсіріп, Құрманғазы «ісі» туралы жазу шекаралық комиссия, Уақытша совет, Орынбор әскери губернаторлығының арасында бірталай жүреді. Бірақ бұның дерегі көрсетілмейді, біз өзіміз іздеп кездестіре алмадық. Бұдан әрі автордың «архивтік» деректердің бірінде: «Бұл іс сол кездегі Орынбор генерал-губернаторы Перовскийдің бұйрығы

бойынша қысқарады»,— дегенін қайдан алғаны да белгісіз.

Егер тергеу ісін губернатордың өзі қысқартса, Құрманғазыны бұдан кейін қудаламас еді және 1864 жылы абақтыға қайта қамамас еді. Өйткені, 1864 жылғы арестанттар тізімінде: «Құрманғазы 1857 жылы абақтыдан қашып кеткені үшін қамалды» деген сөз бар.

1857 жылы Құрманғазының ісін тергеуді Жаншаға береді. Себебі белгісіз. Өйткені, күйші Қызылқұрт руының адамы деп жазылған. Онда бұл істі Көшекқали Шығайев тергеуі тиіс еді. Ал жоғарыда айтылған 1857 жылғы 5 октябрьден бастап тергеу ісі тоқтатылуына Жанша көне ме? Жаншамен арпалыс 1850—1860 жылдар арасында болады. Академик А. Жұбановтың: «1865 жылдары Әубәкір Ақбаев пен Жанша Шыңғалиев тізе қоса отырып, күйшіні қудалады» деуі үстірт пікір²⁹. Жаншаның жылқысын Құрманғазының айдап кетуі 1860 жылдан бұрын болар. Себебі архив дерегі бойынша, Жанша 1860 жылы өлген, осыған байланысты оның мүлкін, арба, саймандарын, пішенін аукционнан сатады³⁰. Ақбайдың Әубәкірі 1859 жылы би болды, содан кейін ғана ол Құрманғазының астында жақсы ат бар екенін біліп, қызығып, ұрыларын жіберіп, бір түнде Сары атты ұрлатып алады.

Міне, осы Жанша тергеп жатқанда, одан үміт, қайырым болмайтынын Құрманғазы түсініп, өзімен бірге жатқан Нұрбай Тұмашев дегенмен ноябрьдің 2-сінен 3-іне қараған түні Ордадағы абақтыдан қашады. Осы қашуына байланысты «Кісен ашқан», «Түрмеден қашқан», «Ертең кетем» секілді күйлер дүниеге келген.

Бірақ Нұрбай Тұмашев 1857 жылғы 12 ноябрьде қайта ұсталады, сонда берген жауабында, арестанттар абақтыда ұйқыға кеткенде Құрманғазы оған бірге қашайық дейді. Сосын өзі ескі бәкімен терезенің шілтерін (решеткасын) кесе басғайды. Кешікпей терезе шілтерін

кесіп, өзі сыртқа шығады. Артынан Нұрбай шыққан. Бұл кезде қарауыл ұйықтап жатқан. Былай шыққасын екеуі бөлінген. Құрманғазыны ұстай алмай патша әкімшілігі алас ұрады.

Ал қазақ ССР мемлекеттік Орталық архивінде сақтаулы тұрған Құрманғазы Сағырбаев, Нұрбай Тұмашевтің түрмеден қашқаны туралы Бөкейлікті билеген «Уақытша совет» деп аталған басқару мекемесінің жергілікті билеушілермен жазысқан қағаздары бар.

Бөкейлікті басқаратын Уақытша совет мекемесінің іс қағаздары ішінде «Тұтқындалған киргиздар (қазақтар) Сағырбаев пен Нұрбай Тұмашевтің ісі» деген материалдар да бар. Іс қағаздары Уақытша советтің Каспий жағалауындағы 1-Приморье (Теңіз) округінің билеушісіне 1858 жылғы 30 қаңтарда жазған қатынас қағазынан басталады. Мұнда Құрманғазы Сағырбаев пен Нұрбай Тұмашев 1857 жылғы ноябрьдің 2-іне қараған түні Орда қаласы абақтысынан қашып шыққаны жайлы баяндалады. Қайдан кімнен келгені белгісіз, әйтеуір, Қ. Сағырбаев түрмеден шығып, өзінің балдызы Балқыш Игіліков (мүмкін Балқаш болуы да) үйінде болып, ат мініп, қару-жарақ алып, тығылып жүр дегенді естіп, Уақытша совет округі билеушісіне Беріш руының Есенғұл арысының азаматы Игіліковтің үйін тінтіп, ат пен қаруды тауып алуды міндеттейді. 1-Приморье округінен Нұралыханов деген өз қарауында «Б. Игіліков деген кісі жоқ» екенін жазады. Бұл жауапқа Уақытша совет қанағаттанбай, 1858 жылғы 14 ақпанда 1-Приморье округіне тағы да тәртіп беріп, Игілік үйін тінтуді тапсырады. Осы бойынша наурыз (март) айында 1-округ билеушісі тағы жауап жазып, «Балқыш Игілікұлының әкесі Игілік Барықбаевтың (мүмкін, Барақбаев болар.—И. Қ.) Кокарев постысы жанындағы үйіне барып тінту жасап едік, ештеңе таба алмадық. Ал Балқыштың өзі 1855 жылдан бері Қызыл-

құрт руы шаруаларының арасында екен, әкесі оның кімде жалшылықта жүргенін білмейді»,—деп хабарланған. Уақытша совет енді Қызылқұрт руының басқарушысына «Балқыш Игілікұлын іздеп, табыңыз»,—деп тапсырады.

Сонымен, архив дерегіне сенсек, Құрманғазының қайын жұрты — Есенғұл Берішінің ауылы, оның ішінде Игілік Барықбаев. Құрманғазы туралы көптеген аңыз-өңгімелерде оның әйелінің аты әр түрлі аталады. Бірінде Ақшолпан десе, екіншісінде Әуес делінеді. Осы күнге дейін Құрманғазының қайын жұрты документті түрде белгісіз болатын. Енді мына архив дерегіне қарағанда, ұлы күйшінің туыстарын білетін кісілер табылып қалар деген үміттеміз.

Жоғарыдағы жауапқа қанағаттанбаған уақытша совет 1858 жылы 18 июльде 1-Приморье округінің билеушісіне тағы да қатынас қағаз жазады. Онда «Құрманғазы Сағырбаев сіздің округте жасырынып жүр, Беріштің Есенғұл бөлімі аулында Балсал (мүмкін, Балсан болар.— И. К), Жақсылық, Мәжит Барақбаев, Досжан Жанысов және Өтеген Игіліков дегендер қашқынның әйелінің туыстары болып, оның жасыруына жағдай жасап отыр...» дей келіп, Сағырбаевты тұтқындау үшін барлық шараны қолдануды міндеттейді. «Ал егер бұл істе сәтсіздік болса,— дейді уақытша совет председателі қатулана,— сіздің жеке басыңыз жауапты. Өйткені сізге өткен қаңтар айында өз қарауыңыздағы қызметкердің жоғарыда аталған қылмыскерді жасырушылар мен олардың қимыл-әрекеті жайлы мәлімдегені советке белгілі. Бірақ сіз уақытында оны ұстауға еш шара қолданбадыңыз және қашқындарды жасырып жүрген адамдарды советке хабарламадыңыз»,— деген.

Округ билеушісі Едіге Сүйінішқалиев енді өз басын ақтау мақсатында 1858 жылғы 14 шілдеде (июльде)

Қосдәулет тұрағынан Уақытша советке жауап жазады. Бұл жауабында ол жоғарыда аталған «Баракбаевтар әулетінің қашқынға көмек беріп, жасыруға еш қатысы жоқ және уақытша советтің 1857 жылы 5 ноябрьдегі қатынас қағазы бойынша жалма-жан 8 ноябрьде округтегі барлық билерге өз қарамағындағы бөлімшелерде тиянақты іздестіру жүргізуді тапсырдым. Билер маған аталмыш тұтқынның ауылда жоқ екендігін мәлімдеді»,— дейді. Жауап соңында Е. Сүйінішқалиев «қашқынды біз жасырып жүр» деген сөзге дәлел келтіруін сұрайды. Едігенің талабына Уақытша совет тағы да оған қатынас қағаз жолдап, Беріштің Есенгүл бөлімінің бір биі — Төлек Өтепқалиев дегеннің 1858 жылы 1-маусымда (июнде) советке жіберген рапортын оған қоса жібереді. Бұл рапортта би советке: «Қызылқұрт руының Ерші бөлімінің азаматы қашқын Құрманғазы Сағырбаевты сұрастырып жүріп, менің қарамағымдағы бөлімнің қырғыздары (нұсқада осылай делінген — И. К.) Балсан Жақсылықов, Мәжит Баракбаев, Досжан Жанысов, Өтеген Игіліковтің қашқынға ат беріп, тығылуына жағдай жасағанын анықтадым. Бұл туралы мен 1-округ бөлімшесіне өткен қаңтардың 28-індегі рапортымда мәлімдегем. Бірақ маған бұл жөнінде жарлық бермеді»,— деп көрсетеді. Бидің бұлай айтуының себебі бар. Едіге өзінің жауабында бидің онымен бас араздығы бар екенін айтады. Өш алу үшін Төлек би Құрманғазыны да, баскаларды да байлап беріп отыр. Бұнымен қоймай, Т. Өтепқалиев Уақытша советтің бір сенімді кісісін жіберуін өтінеді және Сағырбаевты іздеп, табатындығын айтады. Уақытша совет Едігеге осы рапорт бойынша түсініктеме беруін талап етеді. Бірақ Төлектің өтініші бойынша, Уақытша совет оған сенімді кісісін жібермеген. Едігенің 18-тамыз бен қыркүйекте (август пен сентябрьде) жазған жауаптарында «Өтепқалиев екі рет барғанда да үйінде болма-

ды»,— депті. Сонымен, мәселе созылып, 1859 жылға ауысады.

Уақытша совет 1859 жылы мартта Төлек Өтепқалиевтің өзінен түсініктеме алады. Онда «Бидің жоғарыда аталған сөздерін қуаттайды деген куәгерлері Мәулен Таңатаров пен Дауылбаевтан сұрағанымызда олар Құрманғазыны жасырғандарды білмейміз»,— деп жауап береді. Бұл жерде осы адамдардың аты-жөнін әдейі атап отырған себебіміз, тағы да таныс адамдар табымыз ба деген үміттеміз. Есенқұл аулының адамдары өз біінін сөзін растамағасын Кенедік (?) Асауов, Мақа Таңатаров, Мемі (?) Дауылбаев дегендерден тағы сұралады. Осы арада бұл мәселеге қалай екені белгісіз М.— Салық Бабажанов араласып, өзінің советке жазған рапортында ол: «Т. Өтепқалиев айтқан» Құрманғазының қайыны Өтегүл (?) Игіліковтің (енді Өтегүл деген есім шықты.— И. К) үйінде болуы және оның басқа да көрсетулері дәлелденбеді»,— деп хабарлайды³¹.

Сонымен, екі жылдай жүргізілген іздеу, қағаз жазысу еш нәтиже бермейді. Бұл уақыт ішінде Құрманғазы шығандап, ізін де көрсетпей ұзап кетеді.

Бұл әңгімені егжей-тегжейлі жазған себебімізді тағы да айтамыз, жоғарыда аталған адамдар, олардың қонысы, Құрманғазыға көмегі туралы ел ішінде қандай әңгімелер бар екенін білгіміз келеді? Біздің мақсатымыз — ұлы күйшінің өмірі мен творчествосы туралы әлі де болса ел ішінде сақталған деректерді жинау.

¹ Қазақ ССР ОМА, 78-қор, 2-тізбе, 373-іс, 7-парақ.

² Қазақ Совет Энциклопедиясы, 2-том, 63-бет

³ «Деятельность», 1868 ж., № 109; Аравиш П. В. Даулеткерей и казахская музыка XIX века. М.,—1984, с. 46—47.

⁴ Қазақ ССР ОМА, 4-қор, 1-тізбе, 6036-іс, 18-парақ.

⁵ Алекторов А. Тургайская область.— Оренбург,—1891, с. 50.

⁶ Полферов Я. Я. Земледелие в Тургайской области. 1896. Оренбург,—1986, с. 13—14.

- ⁷ «Оренбургский край» газеті, 1894 ж., № 106.
- ⁸ «Астраханский листок» газеті, 1882 ж., № 116.
- ⁹ *Вларамберг И. Ф.* «Военно-статистическое обозрение земли киргиз-кайсаков Внутренней и Зауральной (Малой) орды. «Оренбургского ведомства» Военно-статистическое обозрение Российской империи. т. XIX. ч. 1. Спб 1865 г.
- ¹⁰ Очерки Зауральной степи и Внутренней или Букеевской орды. Изд. К. Солдатенков и Н. Шепкина. М.,— 1859 г.
- ¹¹ *Казанцев И.* Описание киргиз-кайсак. Спб. 1987.
- ¹² *Жұбанов А.* Құрманғазы. А.,—1978, 78, 81, 91-беттер.
- ¹³ «Орал өңірі» газеті. 1982 ж. 14 август.
- ¹⁴ *Жұбанов А.* Құрманғазы, А.,—1978, 69-бет.
- ¹⁵ Бұл да сонда, 71-бет.
- ¹⁶ *Жұбанов А.* Құрманғазы, А.,—1978, 71-бет.
- ¹⁷ Бұл да сонда.
- ¹⁸ *Затаевич А.* 500 казахских песен и кюев. А., 1931, 252-бет.
- ¹⁹ *Жұбанов А.* Құрманғазы. А.,—1978, 73-бет.
- ²⁰ *Өтемісұлы М.* Шашақты найза, шалқар күй. А.,— 1982.
- ²¹ *Мерғалиев Т.* Домбыра сазы. А.,—1982, 311-бет.
- ²² Бұл да сонда, 312—313-беттер.
- ²³ Бұл да сонда, 313-бет.
- ²⁴ *Жұбанов А.* Құрманғазы. А.,— 1978, 104-бет.
- ²⁵ *Затаевич А. В.* 500 казахских песен и кюев. А.,— 1931.
- ²⁶ *Жұбанов А.* Құрманғазы. А.,—1978, 90-бет.
- ²⁷ Бұл да сонда, 106-бет.
- ²⁸ Бұл да сонда, 100-бет.
- ²⁹ Бұл да сонда, 111—114-беттер.
- ³⁰ Қазақ ССР ОМА, 78-қор, 4-тізбе, 300-іс, 5-парақ.
- ³¹ Қазақ ССР ОМА, 78-қор, 3-тізбе, 1—33-парақтар.

ҚҰРМАНҒАЗЫНЫҢ ЕЛІНЕ ОРАЛУЫ

1857 жылы Орда абақтысынан қашып кеткеннен кейін, Құрманғазы бірнеше жыл жасырынып басқа елде жүріп, 1860 жылдардың басында еліне оралады. Бұл жөнінде біз Қазақ ССР Орталық мемлекеттік архивінен мынадай шағын мәлімет таптық. Бөкейліктің Қамыс-Самар қисымы басқарушысының жазған қағаздарын тіркеген журналында 1863 жылғы 26 октябрьде және 1864 жылғы 8 февральда № 12, 46 санды қағаздарда Құрманғазы Сағырбаевтың жауаптарын ішкі Орданы билеуші совет кеңсесіне жібердік деп өте қысқа жазылған¹.

Бұдан кейін, әлгі журналда Қамыс-Самар қисымының басқарушысы 1864 жылғы 14 ноябрьде Орал казак әскері кеңсесіне хат жазған, онда арестант Құрманғазы Сағырбаевтың үйіне жаппай тінту жасалғанын және оның Бөкейлікте жасырынып жүруінің жайы туралы жазылғанын көрсетеді².

Бұл екі мәлімет — Құрманғазының осы Қамыс-Самар қисымын мекендегендігін көрсететін бірден-бір документ. Бұны ел аузындағы төмендегі әңгімелер де растайды. Екіншіден, 1863 жылы ұлы күйші осы өңірде жүрген болады. Академик Ахмет Жұбановтың Құрманғазы 1860 жылдардың басында еліне оралды дегенін шындыққа шығарып отыр. Үшіншіден, бұл документ патша әкімшілігінің ұлы күйшіні қудалауын тоқтатпа-

ғанын көрсетеді. Бөкейлікте ол үшін тыныштық өмір бола қоймайды. Патша өкіметінің қатаң тәртібі мен жергілікті бай мен билер Құрманғазы еліне оралыпты деген дабылды естіп, тіміскілеп, оны іздестіруде болады. Бұл жайды айтпас бұрын, зерттеушілер осы кезеңде Құрманғазы мен Дәулеткерей Шығайевтың кездесіп, достасуы басталғанын жазады.

Бұл екі даңқты күйшілердің кездесуін академик А. Жұбанов пен профессор П. В. Аравин екі түрлі жорамалмен баяндайды. Мысалы, А. Жұбанов «1860 жылдардың басында Қызылқұрт, Ноғай руларын Дәулеткерей билейді... Дәулеткерейдің бұл руларды билеуі Құрманғазыға жаман тимейді. Өйткені осы жылдары екі күйші танысады»,— деген³.

Бұл жерде біз архив деректері негізінде тарихи анықтама бере кетейік. Біріншіден Қызылқұрт руын Дәулеткерей билеген емес. Ол 1852—1854 жылдары ноғай-қазақ (елде «ноғай-қазақ» деп атайды.— И. К.) руын басқарушы болды. Екіншіден, 1860 жылдан Бөкейлікте руға бөліп билеу қалғанын біз жоғарыда жаздық, яғни Бөкейлік бұрынғы 2-теңіз округтері үстіне 5 қисымға бөлінген.

Үшіншіден, Дәулеткерей 1860 жылдан Қалмақ қисымының басқарушысы, ол Бөкейліктің батыс шеті, ал Қамыс-Самар қисымы— шығыс шеті. Қалмақ қисымында қызылқұрт, ноғай рулары тұрмайды, мұнда негізінен төре, қожа, төлеңгіт мекендеген.

Ал профессор П. В. Аравин бір кітабында: «Құрманғазы мен Дәулеткерейдің қарым-қатынасы туралы мәселе қызықты,— деп мән бере отырып,— бұлардың кездесуі тек 1857 жылы Құрманғазы ұсталған кезде немесе 1867 жылдан кейін, яғни ол қудалаудан босап, толығымен ақталып шыққан соң болуы мүмкін»,— дейді⁴. Айта кетелік, ұлы күйші өлгенінше қудалаудан босаған емес.

П. В. Аравин келесі бір кітабында: «Құрманғазы мен Дәулеткерейдің кездесуі 1868 жылдың күзінде Хан ордасындағы (дұрысы «Жасқұстағы хан жәрменкесі». — И. К.) күзгі жәрменкеде болуы ықтимал». «... Осы уақытта Құрманғазы Бапастың (Дәулеткерей. — И. К.) кіші Бөгде тауы маңындағы қыстауына баруы мүмкін», — деп жорамалдайды⁵. Құрманғазы елді көп кезген кісі, өзі іздеп баруы да ықтимал.

Біздіңше, екі ұлы күйшінің кездесуі бұл айтылғандардан көп ертеде болды-ау дейміз. Өйткені, Дәулеткерей Құрманғазыдан 14—15 жастай кіші, ал Құрманғазының күйшілік атағы ерте шығып, Бөкейліктен асып, Жайықтың шығысына жайылды. Сондықтан жас талапкер домбырашы Дәулеткерей Құрманғазы секілді даңқты күйшіні өзі іздеп келуі тиісті ғой. Оған мынадай мүмкіндіктер бар. Дәулеткерей ауқатты адамның баласы, көлігі көп, басының еркіндігі мол әрі сауықшыл кісі. Ал Құрманғазы өскен Қызылқұрт руының ауылдары, негізінен, Бекетай құмында, Жиделі, Тау бұйрат, Алты шағыл (Алтыбай) және Қара өзен сағасында мекендегенін біз жоғарыда айттық. Бұл ру ауылдарын Дәулеткерейдің Өтебәлі деген (1825 жылдан) ағасы, сосын Мірхайдар, Көшекқали деген ағалары биледі. Сол 1825—1865 жылдар аралығында Дәулеткерей туған ағаларының үйіне талай келді ғой. Мірхайдар орны Жиделі қасында, әлі солай аталады, ал Көмекқали орны (үйі) Қамыс-Самарда «Құрманғазы суатынан» 8—10 км болар. Бұл елдің бір салты — алыстан келген қонақ құрметіне ауыл төңірегіндегі қадірлі адамдарын, әнші, домбырашы, бишілерді шақырып таныстырып, қонақ жасаған, тіпті ат жарысын, алтын қабак ату, т. б. сайыстар да ұйымдастырған. Осындай мәжілісте екі күйшінің талай кездесуі мүмкін.

Бұлардың тағы бір кездесетін жері — 1833 жылдың май және сентябрь айларында «Бүлдіргенді» деген жер-

де (1866 жылға дейін.—И. К.) өтетін «Хан жәрменкесі». Жәрменкеге бүкіл Бөкейліктен, одан тыс жерлерден Ұзақ Мырзабаев секілді күйшілер, Махамбет Өтемісұлы секілді ақын, жыраулар, бишілер, мергендер, балуандар, өнерпаздар жиналған. Ал «Бүлдіргенді»— Дәулеткерей мекені «Қарамоланың» қасында. Бұның үстіне, Орда қаласында, архив дерегі бойынша, Дәулеткерейдің жеке үйі болған, әлі бар. Өлкені билеуші адамдарға жақын Дәулеткерей ұлы күйшінің Орда абақтысында жатқанын естімеуі мүмкін бе? Әсіресе, соңғы — 1864 жылғы қамалуын, Құрманғазы абақтыға талай түсті дейді ел, солардың ішінде бізге белгілісі — ол Ордада 3 жылдай жатқан. Міне, осындай жағдайда жас домбырашы Дәулеткерей ұлы күйшіні көріп, үйреніп, тәлім алуы, үйіне шақырып, өнерін қызықтауы әбден мүмкін. Сондықтан Дәулеткерей Құрманғазы мен Ұзақтың алғашқы талантты шәкірттері болуы ықтимал.

Ел аузында бұл екі күйшінің кездескені туралы әңгіме бар, бірақ нақты емес. Сол кездесу екеуіне де творчестволық тәжірибе алмасу, өз репертуарларын байыту және жаңадан күй шығару істеріне пайдасы болған. Осы кездесу кезінде «Бұлбұл», «Бұлбұлдың құрғыры», «Айда бұлбұл Айжан-ай», «Жігер» секілді күйлер дүниеге келеді. Халық Құрманғазы, Дәулеткерей, Айдан қыз секілді үш саңлақты бір кездестіреді. Бұл да мүмкін жағдай. Оның үстіне, 1860 жылдары Құрманғазы мен Дәулеткерейдің тағы кездесуі мүмкін.

Қысқасы, үстем таптың қай тобы болмасын Құрманғазыны мінез-құлқы, қылығы үшін жаратпай, қудалауға салады. Ұлы күйшінің өмірі мен творчасыын зерттеуші ғалым П. В. Аравин «Соттың Құрманғазыны қудалауы — даңқты халық композиторының творчестволық биографиясындағы ең бір адамды толқытатын беттері»,— деуі өте бір дұрыс айтылған пікір. Біз жоғарыда 1863—1864 жылдары жергілікті әкімдер Қа-

мыс-Самар қисымына ұлы күйшінің үйін тінтіп, өзінен 2 рет жазбалы жауап алғаны жөнінде архив мәліметін келтірдік. Тіміскілеу, тінту, қудалауға тағы ұшыраған ұлы күйші өзінің осы кездегі бір өлеңінде:

«...Шығады Аңкатыдан шұбар қайрак,
Туады боз інгеннен бозша тайлак.
Қалды закон, ауыра келіп едім,
Бар әкім отыр екен тісің қайрап»,—

деген.

Қамыс-Самар қисымының басқарушысы Көшекқали Шығаев, Байбақтының бір аулының биі Әубәкір Ақбаев, т. б. устем тап өкілдері қудалай береді. Солардың бірі — Әубәкір. Әубәкірдің шаруаларға, Құрманғазыға озбырлығы туралы елде әңгімелер көп. Сондықтан, Әубәкір туралы жоғарыда айтылған жаңа мәліметтерімізді одан әрі жалғастыра берейік. Ел аузындағы әңгіме архив материалдарын қайта қарауымызға негіз болды. Біз жоғарыда көрсеткен құлпытастағы жазу бойынша Әубәкір 1860 жылдары атқа мініп, билікке араласуы мүмкін деп есептеп, осы кезеңнің қағаздарын ақтардық. Сонда анықтағанымыз Әубәкірдің қонысы Сары өзен суы құятын Сарышығанақ деген көлдің батысында құмдасындау далалық бар екен, ол «Ақбай алқабы» деп аталыпты. Міне, сол Ақбай алқабының батысында «Қара өзен» деген судың жағасында Әубәкірдің аталарының бейіті, қыстаулары бар екен. Архив дерегі бойынша, Әубәкір 1859 жылы 7 январьдан бастап 22 жасында Әлтеке, Құдайназар деп аталатын ауылдың биі болады⁷. Өзі сауатсыз, бірақ ділмар, айлакер әрі озбыр болған. Өз қарауындағы шаруаларға зорлық жасап, шабындығын тартып алып, басқаға арендаға сатады. Бұл туралы ауылдастарының Әубәкірдің үстінен жазған арыздары бар. 1865 жылы Қамыс-Самардың 10 шақты биі басқарушысы Көшекқалидың үстінен: «Озбыр, еңбекақымызды бермейді, орынсыз жәбірлейді»

деген арыз береді⁸. Солардың ішінде Әубәкірдің де мөрі бар. Уақытша советтен келіп, бұл арызды тексергенде Әубәкірден түсініктеме алған. Сонда «Жасым 32-де, 1859 жылдан Әлтеке аулының биімін», — деп жазылған. Бұдан кейін, Қамыс-Самар қисымының билеушісі (правителі) М.-С. Бабажаповтың Уақытша советке берген мәліметі бойынша, Ә. Ақбаев 1866 жылы Әлтеке аулының биі, қарауында 300 шаңырақ бар, оларда 500 түйе, 800 жылқы, 1250 ірі қара мал, 800 қой болған. Бұлардың қонысы — Қара өзеннің Қамыс-Самардағы жайылмасында Терең өткел, Сағыз өткел, Қара өткел, Оразбай, Шерубай, Ақшағыл, Құлын Сары, тағы басқа осы өңірдегі жерлер екен⁹. Егер де 1820—1830 жылдары бұл ауыл шағын жерді мекендеген болса, 1866 жылы көп жерге ие болғанын көреміз. Жоғарыда аталған «Сағыз өткелі» — Алаша аулының жері; «Көбе мола», «Ақшағыл» — Байбақты аулының жері. Қалай болса да Ақбай, одан кейін Әубәкір бұл жерлерге ие болып, қонысын недәуір кеңіткен болып тұр ғой.

Сонымен, архивтегі бірнеше материал тағы да Әубәкір Ақбаев жасын, мекенін қызмет істеген кезеңін анықтап, біздің алдыңғы мәліметтерімізді тағы да нақты растап отыр.

Бұдан Ақбаев Әубәкір тарихи болған адам, оның қонысы, өскен кезеңі, жасы туралы Мерген Біралиевтің бізге берген мәліметі қағаз жүзінде дәлелденгенін көреміз. Архивте оның жеке мөрінің жазуын да оқыдық. Онда «Әубәкір Ақбайұлы» деген¹⁰. Сонда Әубәкір Құрманғазы егде тартқан уақытында атқа мініп, билікке араласқан. Әрі жас, әрі озбыр би Әубәкір өз аулының жоғалған малын Құрманғазы ұрлады деп кінәласа керек. Бұл туралы ел аузында осы күнге дейін сақталған Құрманғазының белгілі өлеңі осы шамада, яғни 1860—1880 жылдары айтылған болар. Бұл мәліметтер күйшінің үстем тап өкілімен қатынасын анықтап береді.

Әубәкір мекенінен «Құрманғазы құрағы», «Құрманғазы суаты» деген жерлер салт атпен төте жүрген кісіге 50 км-дей. Атақты тәжірибелі ұрылардың ол кезде жақын жерден мал ұрламайтыны белгілі. Сондықтан Құрманғазының жазықсыз екені дұрыс болар.

«Ұры» деп кінә тағуға себеп табылады. Құрманғазы бір байға пішен шабуға жалданып, ақысына арық жабағы алған. Ол өсе келе торы құнан болып сымбаттанып, бәйгеде алда келе береді. Ақбайдың Әубәкірі күйшінің жүйрік торы аты бар екендігін естіп, қызғаншақ бай баласы, төңіректегі жақсының бәрі соныкі болуға тиіс деп біледі: «Жалаң аяқ Құрманғазыға ондай ат қайдан бітті дейсің, біреуден ұрлап алған шығар, барып тартып алып келіндер»,— деп екі кісіні жібереді. Бірақ Құрманғазы ол екеуіне ат бере қоймайды. Бай мен билердің шаруаға істейтін ежелгі озбырлығы күйшіге үлкен ой салып, үстем таптың шексіз зорлығын әшкере-леп, жаңа күй шығарады. Күйдің басы ыза мен қайғыдан басталып, тереңдей келе ашуға айналады. Аяғына таман күй қайғыдан серпіліп, көңілдене шырқап, күш, қажыр суреті баяндалады. Құрманғазы шығармаларының ерекшелігі, күй — күрес нышанын, аяғында жақсылықты меңзейді. Тыңдаушы қауым бұл күйдің аты бізге күн көрсетпей келген озбыр Ақбай би мен Әубәкірге арналып «Ақбай» деп аталсын деп ұйғарады. Үстем тапқа бағытталған бұл күй байларға ұнамайды. Жасырынып жүрген күйшіні андушылар көбейіп, ақыры оны 1863 жылы ұстап алады, бірақ бірден айдап жіберуге жұрттан қаймығады.

1864 жылы 1 март күні Құрманғазы Орда абақтысына қамалған. Арестанттардың тізімінде ол туралы: «1857 жылы, хан ордасындағы казематтан қашқаны және әр түрлі адамдардан мал ұрлағаны үшін ұсталды» деп жазылған¹¹. Осыдан тергеу ұзаққа созылып, Құрманғазы Ордада 2 жыл 7 айдай жатады. Тергеу ісі

Орал әскерінің кеңсесіне түсіп¹², 1866 жылы октябрьде ол Орал қаласына жөнелтіледі. Бұдан әрі қалай босанып шыққаны туралы материал таба алмадық.

П. В. Аравин өзінің аталмыш кітабында Құрманғазы 1867 жылы февральда Орал түрмесінде жоқ және ол туралы іс қысқарды деген. Содан кейін, 1864 жылы сот туралы жаңа устав бойынша және 1866 жылы жазалау туралы «Уложением» 1007, 1036-статьялары бойынша Құрманғазы бұдан әрі қамауда жатпауға тиіс, содан ол босатылды дейді, мәнісін түсіндірмейді¹³.

Әйтеуір, 1868 жылы Құрманғазы өзінің елінде, Фокейде жүргенін Н. Савичев деген Орал әскерінің қызметкері «От форпоста Кармановского до Глинянского» деген мақаласын жариялап, онда Бородин (қазақша Пакей) селосында Иов Фокеевич Бородиннің (қазақша Лауышкенін) үйінде Сағырбаевпен кездескенін жазады. Н. Савичев өз мақаласында «Құрманғазы кіші пейілді, жарқын жүзді, ақылды, жұпыны ғана киінген кісі екен... Құрманғазы домбыраны жедел күйіне келтіріп, басын сәл бұра түсті де, бірден құйқылжытып тарта жөнелді,— дейді.— Мен алғашқы кезде танданып едім, кейін оның домбыра тартысына қайран қалдым. Екі ішекті, мұндай жұпыны аспаптан музыкаға ұқсас бірдеңе шығады ғой деп күтпеген едім, бірақ адам қабілетінің күші сол емес пе — домбырадан соншалықты таза музыка естіледі. ...Мен оның домбыра тартысын бозторғайдың не бұлбұлдың еркін сайрауы деп атар едім... Ол домбыраны құлшына, жан-тәнімен тартады, сол кезде оның оң қолы әр түрлі ойнақы қимылдар жасайды, кескіні құбылып нұрланады. Ол өзі шығарған бірнеше күйлерін гартып берді, ал осының өзі-ақ оның дарынды композитор екенін бірден аңғартады, сонымен бірге, өзінің домбыраға арнап өндеген қырғыздың (қазақтың) ұрпақтан ұрпаққа көшіп келген ескі би музыкасын тартып берді»¹⁴,— дей келіп, Савичев

қазақ биінің мазмұнына тоқтап өтеді. Біз жоғарыда Н. Савичевтің осы мақаласында қазақ биінің мазмұны туралы жазғанын келтіргенбіз. Автор қазақ билерінде сүйіспеншілік не сағыныш, кек алу секілді күшті сезімдер көрсетілетінін айта келіп, музыкант бір музыкалық мотивті биші басқа сезімге көшкенге дейін қайталай береді деген. «Сағырбаев,— дейді бұдан әрі Н. Савичев,— мотивтердің осындай алмасуын істей отырып, бұнымен қатар бір тоннан екінші тонға ауысуды таң каларлық музыкалық тактімен істеді. Музыкалық идеялардың жүйелілігі тым сымбатты»,— деп айқын да, әділ баға береді¹⁵.

Қазақ билері мен Құрманғазының асқан шеберлігі және өзі күй шығарып, тамаша орындайтындығы туралы оның сауатты замандасының дұрыс бағасы Құрманғазының ұлы күйші екендігін көрсететін тағы бір дәлел. Н. Савичев тінті Құрманғазының домбырасын да сипаттап жазған. Күйшінің домбырасы, Н. Савичевтің жазуынша: «Ұзын, қылта мойынды, екі ішекті, әшекейлеп безендірілген ожау тәрізді (ковшообразная) бала-лайка екен»¹⁶. Бұған қосарымыз, ел аузында Құрманғазы домбырасы сүйекпен әшекейленген, бүктемелі, топсалы деп айтылады, яғни жол жүрерде домбыраны мойнынан екіге бүктеп киіз қапқа салып алып, қанжығасына байлайтын болған. Н. Савичев ұлы күйшіні қарапайым, ақыл иесі адам дей келіп, жұпыны киінгенін де жазған.

Сонымен, ел аузындағы Құрманғазы жөнінде айтылып келген көптеген суреттеулерді күйшіні көзімен көріп, құлағымен естіген сол заманның бір білікті адамының жазғаны растап отыр. Айта кететін тағы бір шындық, ұлы орыс халқының прогрессивті көзқарастағы екі өкілі Құрманғазының өнеріне аса жоғары баға беріп, таң қалады. Бұған осы мақаланың соңындағы Н. Савичев тұжырымы куә.

«Қорыта айтқанда, Сағырбаев — сирек кездесетін музыкалық жан, егер ол европалық білім алса, онда музыка дүниесінің бірінші тұлғалы жұлдызы болар еді» — деп бітіреді¹⁷.

Осы шамада Құрманғазы қайтадан ұсталады. Бұл жерде тағы да би Әубәкір Ақбаев аты аталады. Ол жиырма шақты биге «боплық» («құлақтандыру») жариялап, жағалай іздеу салады. Ақыры Әубәкір Құрманғазыны ұстатып, (сірә, Айбас, Бабан деген жерлерде болар), ел аузындағы әңгіме бойынша, сосын оны жайдақ арбаға отырғызып, Сарытау (Саратов) қаласына жөнелтеді. Осы арбаға жегілген еріксіз аттың жағдайын, оның жүрісін, қимылын негізге алып, өз өмірімен байланыстырып, «Бозшолақ атты бөк дүние-ай, енді бізге жоқ дүние-ай» деп жаңа күй шығарады. Бұл кейін қысқартыла келе «Бозшолақ» болып аталады. Осы жолы ма әлде басқа уақытта ма, әйтеуір А. Жұбановтың жазуынша, күйші 1868 жылы Орал түрмесіне тағы қамалады, бірақ бұның да дерегін айтпайды. Біздің ойымызша, бұл Құрманғазының 1864 жылы Орда қазематына қамалып, содан Орал түрмесіне жөнелтілген кезі еді.

Осыдан кейін де Құрманғазының ұсталып, Үркітке айдалуын, одан қашып, Ертісті кесіп өтіп, Сарыарқаны қиып өтіп, ақбас Алатауды көріп, Шудың бойын қуалай отырып, Сырды сағалап Жем, Сағызды басып өтіп, Жайыққа барып, одан асып Жиделіге барғанын А. Жұбанов тағы да бірталай әңгімелейді. Ұлы күйшінің Үркітке баруын біз бір рет жоғарыда айтқан соң, бұл жолғысына тоқталмадық. Сірә, бәрі сол бір жолғы баруы болар. Құрманғазының бұдан кейінгі өмірі, яғни 1870 жылдар шамасы Астраханьнан шақыру қағаз (повестка) келуімен, Астрахань түрмесіне жатып, Саранжап деген қалмақпен танысып, түрмеден қашып шыққаны, одан Теңіз округінің билеушісі Мақаш Бекмұха-

медовке барғаны әңгіме болады. Біздіңше, бұл оқиғалар сәл кейінірек болар. Өйткені Бөкей хандығы бұл кезде әлі Орынбор қарауында, Астраханьға 1876 жылы ғана бағынады¹⁸.

Бұл кездегі оқиғалар Қамыс-Самарда Шәріп правитель болған кезде Тәтіман Иманов деген азаматқа байланысты секілді. Ізденушілер үшін айта кетейік, Шәріп (толығы Шарафеддин) белгілі патша офицері Қөшекқали Шығаетың кіші ұлы¹⁹. Орынбордағы Неплюев кадет корпусын бітірген, 1868 жылы Уақытша советте аудармашы, сосын кеңесші (советник) болады. 1877 жылы Қамыс-Самар қисымында правитель, штаб-ротмистрі²⁰ болады. Шәріп мекені Сары өзен сағасындағы Глинянский бекінісінің шығысында 5—6 км, ал Құрманғазы суатынан 5 км жерде. Ол әлі «Шәріп орны» деп аталады. Ел аузында Шәріп пен Құрманғазы арасындағы қарым-қатынас туралы қазір де жиі айтылады.

Шәріп қарауындағы елге қатал болған. Ұрлықты тиям деп неше түрлі қатаң жаза қолданбақ болған. Шәріп Құрманғазының ізіне түсіп, қудаласа керек. Жогарыда аталған Қабдолла Құбиев қарияның айтуынша, осы кезеңде Құрманғазы тағы бір қуғыннан келіп, алыс өңірде қашып жүріп, ел жағына оралып, өзінің дос-жарандары Мәти, Мәмен, Қабан, т. б. ауылдарында болып, содан белгілі досы Лауышкенің үйінде жатады. Досы Құрманғазының өнерін бірталай тамашалап, енді қалайда жергілікті әкімдерден Құрманғазыны бітістіру амалын ойласа керек. Лауышке (И. Ф. Бородин) Құрманғазыға осы ойын айтып: «Мен Шәріпті үйге қонаққа шақырам, сен ана көрші бөлмеде отыр. Дыбыс шығарма. Мезгілі жеткенде мен қайта-қайта жөтелем, сонда сен домбыранды бір-екі шертіп қой да, үнсіз отыра бер»,— деп келіседі. Айтқанындай, «Лауышке» Шәріп Шығаеты үйіне шақырып сыйлайды. Шарап ішіп

қыза келгенде Лауышке 2—3 рет жөтеліп жібереді. Сонда көрші бөлмеден домбыраның дыбысы естіледі. Шәріп: «О, кім ана жақтағы»,— деп сұрайды. Лауышке: «Балалар болар»,— деп әңгімені домбыраға, әңкүйшілер өнеріне аударады. Бұл әңгімеге Шәріп те қосылып, домбырашыларды сынап, ақыры екеуі: «Шіркін, домбыраны Құрманғазыдай тартатын ешкім жоқ кой» деген қорытындыға келеді. Әттеген-ай, Құрманғазының қадірін білмей, ұстатып жібердік-ау, одан асқан күйшіні көрмедік,— деп өкініш білдіргендей болады. Сол арада Лауышке оны қолдап: «Егер Құрманғазы аман-есен елге қайтып келсе, бар кінәсын кешірер ме едің»,— деп сұрайды. Сонда Шәріп: «Е, тәйірі-ай, Құрманғазыда не көп кінә бар дейсін. Оны ұры деушілердің де кім екенін білеміз ғой. Олар күйшіден асқан, үйірімен ұрлаушылар емес пе, білмей қалдық кой»,— деп тағы өкініш айтады. Лауышкеге керегі де осындай мойындауы болса керек: «Сол Құрманғазы осы қазір мына жерге кіріп келсе, қолына аққағаз берер ме едің»,— деп сұрайды. Шәріп қолын сілтеп: «Ей, Құрманғазы қайдан келсін, құрыды ғой ол байғұс»,— деп бір жағына қисая кетеді. Лауышке сонда да қоймай: «Сол бейшара осы қазір кіріп келсе, Тәтімен секілді сабап алып, жаяу айдамайсың ба?»— деп тықақтайды. Жол жерде Шәріп: «Бәрін кешіріп, қолына сұрағанын берер едім»,— деп айта салады. Бұны естіген Лауышке: «Сөзіңе ие бол»,— деп алақанын 2-3 соғып, белгі береді. «Әй» дегенше үстеріне Құрманғазы кіріп келіп, үшеуі амандасып, мәз болысады. Сол үйде Құрманғазының өнерін тамашалап, әңгімесін қызықтап Шәріп 3 күн жатты дейді. Сөйтіп, Құрманғазының өнері алдында оның дұшпандары да басын июге мәжбүр болған екен. Бұдан әрі Қ. Құбиев тағы бір әңгімені жалғастырды.

Ә. Жантөриннің жазбасы бойынша, Құрманғазы

өзінің талай жылғы көршісі әрі досы Лауышкенің жылқысын ұрлағаны үшін айыпты болады. Шынында, біреулердің кате нұсқауымен, өшіктіруімен Жиделідегі Құрманғазының туысқандары Бижік, Қошым дегендер Лауышкенің 17 жылқысын алса керек. Бәрі бір түсті иым қара, шыбық қара қасқа айғырмен бір үйір екен. Оны айдағанның ішінде Құрманғазының кейінгі шәкірті болған Тоғайбайдың әкесі Мәти, Жауғашты аулынан Қабан деген болады.

Бірақ бұл жылқыны Құрманғазы ұрлады дегенге Лауышке онша сенбесе керек. Әуелде мал ашуымен күйші тағдырына ара түспегенмен, Құрманғазы айдаудан қашып келді деген сыбысты естігенде И. Ф. Бородин әлгі Бижік (шыны Бижігіт.— И. Қ.)¹ дегенге: «Егер Құрманғазы тірі келген болса, оған айт, мен бәрін де кештім. Құрманғазы маған келсін, жасқанбай»,— дейді. Бұны естіген күйші бірталай ойланады. Әркім әр түрлі ақыл береді. Өне бойы қашып жүруден шаршаған әрі амалы таусылған Құрманғазы қасына Қабан мен Бижікті ілестіріп, Пакейге келеді. Екі жолдасын тасаға қойып, өзі Лауышкенің үйіне келеді. Есік алдында Құсайын деген жерлесі жүр екен. Содан өзінің келгенін хабарлайды. Лауышке: «келсін,— деп шақырып, амандасып,—«ал немен келдің»,— деп сұрайды. Сонда күйші домбырасын алдырып, жаңа бір күй тартады. Лауышке бір орында отыра алмай, әйелімен екеуі билеп кетіпті»,— дейді Құсайын, күйдің аты «Лауышке» депті. И. Ф. Бородин көршілерін жинап, қуанышына той жасапты. Лауышке Құрманғазыға «аққағаз» алып бермек болып, Шәріп правительге барайық деп екеуі бірнеше жолдасымен Пакейден салт атпен шығады. Пакейден Шәріп қыстауы 12—13 км батыста дедік. Жолда Құрманғазы суаты бар. Соған жақындай бере көлшік-жайылма су бар. Лауышке бір уақытта Құрманғазыға: «Осы сізді жұрт мерген дейді, батыр

лейді. Батырлығыңды білейін, мына менің басымдағы бөркімді атып, алдыма түсірші»,— дейді. Сонда Құрманғазы айтады: «Бұл қойған талабың тым ауыр талап, бөркінді атам деп өзінді өлтірін алсам, келмесе кетем ғой. Ал бұл айтқаныңды істемесем, Құрманғазыда ерлік жоқ екен дейсің ғой. Ей, не де болса, «Қазаққа тәуекел жарасқан» дейді ғой атамыз, нар тәуекел»,— деп бірталай толғанады. Сосын атының басын тежеп, кейін қала береді. Бір уақытта мылтық гүрс еткенде Лауышкенің сопақ қара бөркі бірталай қадам алдына ұшып түскенін өзі де сезбей қалады. Тап болған Лауышке: «Жарайсын, Сағырбаев, әкел қолыңды, нағыз батыр әрі құралайды көзден атқан мерген екенсің. Қандай мерген болса да, досының басындағы бөркін атып түсіруге ешкім тәуекел етпейтін, жүректі екенсің»,— деп ризалығын білдіреді.

Сөйтіп келе жатып Жаңақалаға жақындайды. Сол жақта «Айдын» деп аталатын үлкен көл бар. Айдын десе айдын, жарқырап жатады. Бергі шетінде екі дала қазы жүзіп жүреді. Сонда Лауышке: «Сізді халық мерген дейді. Шәріп правитель құс етін жақсы көреді, ана қаздың біреуін атып ала кетейік. Сіз соның біреуінің бір көзін атып түсірсеңіз»,— деп өтініш айтады. Амал жоқ, дос көңілі қымбат. Суды жағалап барып, Құрманғазы мылтығын көтерер-көтерместен шүріппесін басып қалады. Оғы қаздың оң көзіне тиген екен.

«...Күрекен ұшқан құсқа мылтық атқан,
Жігітке жараспайды үйде жатқан»,—

деген өлеңі де бар ғой. Қазды Лауышке аттан өзі түсіп барып, қанжығасына байлап алады. Содан Шәріп правительдің үйіне келіп, рұқсатпен кіріп отырады. Лауышке: «Мына Құрманғазыны біз бекер айыптап жүр екенбіз. Біздің Фокей балаларының бұдан енді талабы жоқ²². Біз тағы да дос болдық. Сіз де кешіріңіз, доста-

су үшін алып келдім. Біз енді бұны қолдаймыз»,— дейді. Сонда Шәріп: «Сен кепілдік, сенім берсең, Құрманғазымен бітісуге болады»,— депті. Лауышке кепілдік бергесін, Шәріп амалсыз оған еркін жүруге куәлік қазыны береді. Сөйтіп, Лауышкенің көмегімен Құрманғазы бір бәледен құтылыпты.

Шәріп Шығаевтың Құрманғазымен араз болуының бір себебі — ол Тәтіман Иманов деген қайратты, қайсар жігітпен дос болады. Иман — Байбақтының Дауымшар аулының атақты есер байы Бірәлі Есейұлының ағасы. Бірәлі 500 қызыл нар иемденген, мақтанышпен қара жерде шанаға нарды қосарлап жегіп, ауыл аралаған. Бұл — баяғы Махамбет Өтемісұлының Айғанша деген қызын алып қашатын Бірәлі бай. Махамбет Қаратоғай Мәмбетұлы деген батырдың ара түсуімен, қудалаудан, өштесуден құтылған дейді. Бірәлінің балалары көп. Ішінде байы да, кедейі де, ақылдысы да, тентегі де бар. Бірәлінің өз балалары көзінің тірісінде-ақ бірімен-бірі қырғи қабақ, араз болған. Тәтіманның өз ағайындарымен араздығы алым-салықты жинаудан басталған. Мысалы, архив мәліметі бойынша, Тәтіманның ағасы Исаберген Біралиев одан бір жылда 2 рет салық алмақ болған²³. Сондай-ақ, Дауымшар аулының биі Болат Мұнасіпов те Тәтіманға зорлық жасаған. Арыз айта барған Қамыс-Самардың билеушілері Көшекқали Шығаев, одан кейін Ғұбайдолла Есенбаев та бидің сөзін қолдаған. Ыза болған Тәтіман бұлардың өзіне шабуыл жасап, Ғ. Есенбаевтың 70 жылқысын 1860 жылы айдап кеткен де, Жайық өткен²⁴. Бірақ Шәріп сұлтан бәрібір оны ұстап, сабап, 1000 шақырым жерге жаяу айдатқан. Тәтіман мен оның туыстарының жергілікті басшылармен арпалысы 20 жылға созылған. 20 шақты тергеу істері сақталған. Солардың ішінде 1—2 жерде Құрманғазының аты аталады, көп істер болмашы нәрседен басталып, Тәтіманды аға-інілерімен, ба-

лаларымен «ұры, бұзық» деп айыптап, бірақ дәлелсіз болған соң аяқсыз қалған. Соның ішінде Шәріп Шығаев 2—3 рет Тәтіманды балаларымен ұстап, жөнсіз айыптап, түрмеге жапқан. Бірақ Шәріп Құрманғазыға бұл жолы белгісіз себеппен көшірім жасаған. Ал байлар мен Әубәкір секілді билер күйшінің артынан сонда да қалмаған.

Біз жоғарыда қызылқұрт руынан шыққан 40 шақты шаңырағы бар ауыл Қазарма (Ф. Мухорский). Пакей төңірегіндегі Қызылқұрт шағылынан 1878 жылдары Сары өзен жағалауындағы «Көктерек» мекеніне көшірілген дедік. Орал әскері көшірілген соң бұл жер бос қалыпты. Өзен әскері де таратылып, солдаттары қайтарылған. Көшіп келген ауылдың кедейі иесіз 10 шақты жер кепеге кіреді, қалғандары жаңадан үй тұрғыза бастаған. Біз сол Көктерекке барғанымызда, оның тұрғындары қоныстың батысындағы 10 шақты тапауды сол ескі жер кепенің орны деп көрсетті. Ал одан әрі 300 метрдей жерде батыста өзенге құятын сай бар екен. Ол Құрманғазының «нар сойған сайы» деп аталыпты. Сол сайдың терістігінде қыр жағындағы бір тапауды көрсетіп, бұл Құрманғазы қыстауының орны деген. Көшіп келген жылы Құрманғазы жерлестеріне: «Мен қоңыраулымын ғой, шетірек отырайын, кесірім тиер, ана бір теріскейдегі тал, ағаштардың қасынан үй салайын», деп сол жерді иемденіпті. Құрманғазының баласы Қазиді да сол Көктеректе тұрыпты. Оның қыстауының орны Орталықта, мектеп үйінің қасында. Жергілікті тұрғындар Қазидың орнына да ілтипатпен қараған. Қазидың баласы Бекқали де жақсы домбырашы болыпты. Ол сол Көктерек зиратына жерленіпті. Көктерекке келгендер Сағырбайдың туысы Шоқа, Бұқа, Тоқа, Күшік дегендердің балалары екен. Архивте бұлар және басқа аталған туыстары туралы толық мәлімет таба алмағанмен, үзік-үзік мынадай мәлімет көрдік. 1853

жылы 11-ші Ерші аулының биі Байтілеу Шоқаұлы болған²⁵. 1860 жылы қызылқұрт руының Ерші аулына Бармақ Тоқаұлы деген би болған²⁶.

Қысқасы, осы Көктерек қонысында Құрманғазы семьясы тұрған. Бекқалидан екі-үш бала қалған. Біреуі Наурызғали асқан домбырашы болыпты. 1918 жылы Ордада бірінші атты қызыл әскер құрылғанда, соған өз еркімен жазылып, азамат соғысы майданында Совет өкіметі үшін қаза болған.

¹ Қазақ ССР ОМА, 74-қор, 1-тізбе, 3166-іс, 33-парақ.

² Бұл да сонда, 78-қор, 3-тізбе, 362-іс, 19-парақ.

³ Жұбанов А. Құрманғазы. А.,—1978, 110-бет.

⁴ Аравин П. В. Степные созвездия. А.,—1978, 67-бет.

⁵ Аравин П. В. Даулеткерей и казахская музыка XIX века. М.,—1984, с. 45.

⁶ Аңқаты — өзен аты.

⁷ Қазақ ССР ОМА, 4-қор, 1-тізбе, 1346-іс, 37-парақ.

⁸ Бұл да сонда, 78-қор, 4-тізбе, 204-іс, 1—11-парақтар.

⁹ Қазақ ССР ОМА, 78-қор, 2-тізбе, 1341-іс, 200-парақ.

¹⁰ Қазақ ССР ОМА, 78-қор, 2-тізбе, 1590-іс, 14-парақ.

¹¹ Қазақ ССР ОМА, 4-қор, 3166-тізбе, 33-парақ.

¹² Бұл да сонда, 33-парақ.

¹³ Аравин П. В. Степные созвездия. А.,—1978, с. 65.

¹⁴ «Уральские войсковые ведомости» газеті, 1868 ж., 17-октябрь.

¹⁵ Музыкальная культура Казахстана. А.,—1957, с. 61.

¹⁶ Бұл да сонда, 61-бет.

¹⁷ Музыкальная культура Казахстана. А.,—1955, с. 647.

¹⁸ Қазақ ССР ОМА, 78-қор, 2-тізбе, 162-іс, 12-парақ.

¹⁹ Қазақ ССР ОМА, 78-қор, 2-тізбе, 95-іс, 20-парақ.

²⁰ Қазақ ССР, ОМА, 78-қор, 2-тізбе, 2064-іс, 5-парақ.

²¹ Жұбанов А. Ән-күй салары. А.,—1976, 68-бет.

²² Қазақ ССР ОМА, 78-қор, 2-тізбе, 1351-іс, 291-парақ.

²³ Қазақ ССР ОМА, 78-қор, 2-тізбе, 9380-іс, 22, 41-парақ;
Сонда, 9815 «а»-іс, 1—3-парақтар.

²⁴ Қазақ ССР ОМА, 78-қор, 2-тізбе, 170-іс, 3-парақ.

²⁵ Қазақ ССР ОМА, 78-қор, 2-тізбе, 736-іс, 116-парақ.

²⁶ Бұл да сонда, 221-парақ.

ҚҰРМАНҒАЗЫ ӨМІРІНІҢ СОҢҒЫ ЖЫЛДАРЫ

Үстем тап ұлы күйшіге қартайса да тыныштық бермейді. Ол тағы қудалауға түседі. Құрманғазы Көктеректе көп тұрақтай алмайды. 1879 жылдың жазында Камыс-Самар қисымына Уақытша советтің кеңесшісі Жанболатов деген келеді. Күйшіге, т. б. шаруаларға азуын басып жүрген Әубәкір секілді байлар мен билер ыңғайлы кезеңді күтіп жүрсе керек. Кәрілікті мойындай қоймаған Құрманғазыны бұлар тағы жазаламақ болады. Ол үшін жалған сөз айтудан да іркілмейді.

Әлгі Жанболатов деген жүзбасы (сотник) Қамыс-Самар қисымына командировкаға келгенде оған «түрлі рулардың кейбір адамдары» төмендегі шағымды айтыпты. Осы қисымның № 2 старшиналығындағы Көктеректе («Абинской нарезке» деп жазылған.— И. К.) тұратын «Құрманғазы Сағырбаев, оның баласы Қазы (архивте «Қазы» деп жазған.— И. К.) және № 1 старшиналықта тұратын, бұрын жаман мінез-құлқы үшін («Задурное поведение» деген) Ордада полиция бақылауында болып, осыдан 2 жыл бұрын жер аударылған Қарабек Қалқаманов пен оның баласы Мендіғазы ұрлықпен айналысады,— дей келін,— Құрманғазы Сағырбаевты, оның баласы Қазыны, Қарабек Қалқамановты, оның баласы Мендіғазыны Орда полициясының қарауына беруді Уақытша совет председателінен сұрайды. Бұл ра-

портқа Бөкейлікті билейтін Уақытша совет председателі 1879 жылғы 3 ноябрь күні «Приставке: полиция бақылауына алынуына рұқсат берілсін» деп виза жазады².

Осы арада Жанболатов Қамыс-Самар қисымына билеуші (правитель) болып тағайындалады. Әрине, ол Құрманғазының кім екенін түсіне қоймайды. Бұның алдында Әубәкір Ақбаев сауатсыз болса да, Қамыс-Самар қисымы билеушісінің көмекшісі (яғни орынбасары) болған. Сөз жоқ, Әубәкір Ақбаев секілді Құрманғазыға азуын басып жүрген үстем тап өкілдері жаңадан келген әкімге талай «өтірікті шындай, шынды құдай ұрғандай» етіп айтқан. Егер Құрманғазы ұрлығы дәлелді болса, оны полиция қарауына бақылауға беру туралы жеңіл жаза берілмес еді. Жанболатов келе сала Қарабек Қалқамановты баласымен ұстап, 1879 жылы 29 ноябрь күні оны Орда қаласына жөнелтіп, Уақытша совет председателіне жіберген хатында: «Сіздің 5 ноябрьдегі жарлығыңыз бойынша түзелмейтіп Қарабекті жөнелтіп отырмын, ал Құрманғазы мен оның баласы Қазы (документте «Қазы» деп жазылған.— И. К.) әлі маған жіберілген жоқ және олар кешікпей әкелінеді»,— деп сендіреді³.

Сонымен, Құрманғазының қартайған шағында тағы қара түнек күн туады. Бұдан әрі Жанболатовтың күйшіні ұстағаны не кешіргені туралы мәлімет көрінбейді.

Ал Көктеректе тұратын Иқсан Құбиев бізге өз әкесі Құбиден естіген мына әңгімесін айтты. Құлшық Бұқаұлы деген Көктеректе тұрған Ерші аулының азаматы екен. Құрманғазымен жасы қатарлас білем, 1879 не 1880 жылғы күзде Құбиды шақырып алып: «Балам, Көктерекке барып, Құрманғазы атаңды шақырып келші. Повестке келіп, атаң көшейін деп жатқан көрінеді, үйден дәм татып кетсін, алысқа кетеді білем, енді көреміз бе, жоқ па»,— деп өзі отырған «Бұқа құдығы» деген жерден Көктерекке Құбиды жібереді. Бұл кішкентай

ғана әңгімеден Құрманғазының бай өмір тәжірибесі көрінеді. Жас бала ұмытпайды ғой, сондықтан Құрманғазы жыл мөлшерін шатастырып алды деу қиын. Олай болса, 1879 жылы күзде Құрманғазы Көктеректе тұрғанда көшіп кеткен. Жанболатовтың жоғарыда жазған рапортындағы «Абинской нарезке» деген жер аты қазақша «Көктерек» деп аталады⁴, ал орысша Абинский. Сонда бұл орында Құрманғазы баласымен бірге тұрғаны туралы әңгіме рас болғаны да. «Повестке» деген күйі осы уақытта шықпады ма екен? Жергілікті би мен байлардың Жанболатовқа шағым еткені, сірә, Құрманғазыны қалай да жеткен болар. Міне, осы күзден бастап Құрманғазы көшіп кеткен. Кейін оны Уақытша совет басшылығы Астрахань басшыларының талабымен іздестірген де қайда жүргенін таба аламайды. Сонымен, Құрманғазы Сағырбаев 1879 жылы күзде әлі тірі болды.

Бұны айтып отырған себебіміз, Астрахань облысы «Алтын жарда» (Сахмадағы) Құрманғазы бейітіндегі құлпытаста оны 1879 жылы қайтыс болған деп жазылған. Бұл жазудың қате екенін Құрманғазының сол жердегі ұрпағы, жерлестері кезінде айтқан еді. Бірақ біздің әдебиетімізде басқа жазбалы дерек болмаған соң, Құрманғазы 1879 жылы өлген деп жазылып келді. П. В. Аравин өз еңбегінде күйшіні 1879 жылы өлген деп көрсетеді. Енді, міне, бұл жылы Құрманғазының әлі Сахмаға бармағандығы туралы, Көктеректе тұрғаны архив дерегімен дәлелденіп отыр. Араб жазуында римше бес («ұ») цифры төңкеріліп жазылса («л») — сегіз болып шығады⁵. Құлпытасты қашаған адам рим бестігін қателесіп, аударып ойған ғой.

Құрманғазының 1879 жылы қайтыс болмағандығына тағы бір дәлеліміз бар.

П. В. Аравин өзінің аталмыш кітабында Құрманғазы 1867 жылдан кейін Астрахань абақтысында жатқан

емес, бірде-бір рет ешбір сот қудалауында болған емес деп жазған⁶. Өзі Астрахань облыстық архивін қарамай тұрып, бұндай үстірт тұжырым жасағанына таң қалатын. Біз бірде басқа бір жұмыспен жүріп, Астрахань облыстық архивінде болдық. Сонда, 1882 жылғы қағаздар арасында арестанттардың тізімі сақталған. Солардың ішінде Құрманғазы Сағырбаевтың Краснояр түрмесінде жатқаны жазылған. Басқа ешбір мәлімет кездестірмедік⁷. Сонымен, Құрманғазы 1882 жылы да тірі болды ғой! Екіншіден, П. Аравиннің жоғарыда айтылған «көрегендігі» жансақ болады. Яғни күйші Астрахань жағында тағы абақтыда жатқан. «Саранжап» күйі осы шамада шықпады ма екен? Құрманғазының 1879 жылы қайтыс болмай, әлі де тіршілік етіп, өз творчестволық қызметін жалғастырып жүргеніне үшінші дәлелімізді Қазақ ССР Орталық архиві материалынан көрдік. Ол Тәтімман Имановқа байланысты тергеу қағаздары мен Астрахань және Уақытша совет, жергілікті әкімдер арасындағы ұзақ жылдар бойы жазылған қағаздар. Олардан мынандай жағдайларды аңғарамыз. Тәтімман мен оның өзіне пікірлес туыстарының артына түскен жергілікті әкімдер оларды Алақай Елеушевтің малын ұрлады деп 1879 жылы ұстап, Орда түрмесіне қаматады. Олардың ішінде Тәтіманның інілері Нұғман, Бекман, Шөкман, Қали, Өтебай, Ақмамбет, Ермұхамбет, ағасы Кешубай Имановтар, балалары Әбіл, Үмбетолі Тәтімановтар және Көкеш Байболсынов, Ағай Құрманғазиев, т. б. бар⁸. Тәтіманның өзі 1881 жылы ғана ұсталады. Оған тағылған айып та сол. Бұл оқиғада жергілікті әкімдердің арандатуы бар секілді. Соларға Алақай Елеушев арандату құралы болады. «Қазақ әдебиеті» газетінің 1964 жылғы бір санында Құрманғазының өлеңдері жарияланған. Солардың ішінде мынадай шумақ бар:

«...Тәтіман қайсар еді көптен озған,
Ер еді бәйтерекке қолын созған.
Алысып күштілермен өле-өлгенше,
Өзінің мақсатына таймай тұрған.
Залымдар сүйткен елді тайдырғанда,
Көп халық оны жақтап тілек қылған.
Баласын Тәтіманның өлтіргесін,
Қайсар ер Алақайға әлек салған»,—

деген⁹. Бұл өлендегі оқиға мен біз атап отырған архивтегі материал мазмұны дәл келеді. Елеушов, Бөпеев дегендер Тәтіманның Сундетәлі деген баласын өлтіреді. Ыза болған Тәтіман жолдастарымен барып, Алақайдың 130 ірі малын айдап әкетеді.

Тәтіманның аға, інілері, балалары туралы тергеу ұзаққа созылып, 1885 жылы Астраханнның губерниялық біріккен сот палатасының үкімі шығады.

«Хан, төре, байларменен жұбай еді,
Алақай оларменен сыбай еді.
Тәтіман қарсы болып оларменен
Сібірге айдалуы содан еді,¹⁰—

деген Құрманғазы. Бұл өлең жолдары да шындыққа жанасып тұр. Үкім бойынша Тәтіман, Кешубай, т. б. Сібірге айдалуға тиіс болады. Ал Құрманғазы мен Қазы үкім бойынша ақталады. Сонда бұл үкім шыққан соң Құрманғазы елге жасырынып келген болады. Негізгі тергеу материалдары сақталмаған, сондықтан істің толық мазмұнын, онда Құрманғазы мен Қазының қандай қатысы болғанын біле алмадық. Анығы — Сот палатасының үкімін жариялау үшін Уақытша совет Құрманғазыны іздестіре бастайды. Бұл жерде Құрманғазының ақталып шыққанына таң қалуға болады. Амал жоқ, ел аузында кең жайылған Құрманғазының бірінші теңіз округінің билеушісі Мақаш Бекмұқаметовке барғаны туралы әңгіме осы уақытта туған секілді деген пікірге келесің. Мақаштың Уақытша совет пен

Астрахань басшылары арасында беделді болғаны айтылады¹¹. Міне, Астрахань өңіріне қашып келген Құрманғазы Мақаш правительге барып, төменгі өлеңін айтады:

«Торға түскен бозторғай,
Шырылдайды күнінде.
Таланыс тоқтап бұл күнде,
Шыға алмай жүр үйінде.
Жақсылық сенен күтпеймін,
Отырсам да төрінде.
Тақыс бігкен қисықпын,
Көңілім жұмсап еріме.
...Арқама сүйеу болатын
Асыл туған ер жігіт,
Болмады-ау кайран елімде!
Елсізге шығып еңіредім,
Алыстап кетіп халқымнан.
Дұшпаннан қорлық көрсем де,
Іздейтін болмай артымнан.
Жаласымен дұшпанның
Тағы да түстім торыңа.
Құладым қазған орыңа.
Ризамын не қылсаң,
Өзіңнің келдім қолыңа»,—

депті¹². Мақаш бұны тыңдап, бірталай ойланып, сосын Құрманғазыға 2—3 күн күй тартқызып, көңілін көтеріп қошеметтепті. Содан кейін Астрахань губернаторына барып: «Құрманғазы енді ешкімге зиян істемейді, мен өзім кепіл боламын»,— деп бостандық алып беріпті. Сондықтан да олар Астраханның қылмысты және азаматтық істер жөнінде біріккен сот палатасының 1886 жылғы 24 апрельде жазған қатынас қағазында Құрманғазы мен оның баласын тауып, олардың тергеу ісінің ақталғаны туралы үкімді естіртіп, қолдарынан қағаз алуды (расписка) талап етеді. Осыған байланысты Уақытша совет Қамыс-Самар қисымының билеушісіне қарауындағы № 3 старшиналықта тұратын Құрманғазы

мен Қазыға жоғарыдағы тапсырманы орындауды міндеттейді. Қамыс-Самар билеушісі «Құрманғазы Сағырбаев Таловке қисымында тұрады» деп жауап береді. Таловке билеушісі Құрманғазының Қамыс-Самар қисымының № 3 старшиналығында тұратынын жазған. Сөйтіп, бұл қағаз жазысу бірнеше жылға созылған. Ақырында, Қамыс-Самар қисымы билеушісінің орынбасары Құрманғазы мен Қазы (қазіргі Волгоград маңындағы) Царев уезінің № 1 станында «Тайарал» деген төбенің қасында тұрады деп жауап береді. Бұдан кейін осы іске байланысты басқа кісілердің тұрағын анықтай келіп, Құрманғазы мен Қазының мекені Қамыс-Самар қисымының № 3 старшиналығы екенін анықтадық деген.

Ең соңында, 1893 жылы № 3 старшиналықтың биі Жақсыбаев деген өзінің жауабында Құрманғазы мен Қазы бұрын өз қарауында болғанын көрсетіп, сосын 1880 жылдан белгісіз бір жаққа кеткенін жазады және қазір қайда тұратынын білмейміз деген.

Сонымен, Тәтімман мен оның туыстары туралы тергеу ісінің шағын материалы Құрманғазы туралы кейбір анық мәліметтер беретінін көреміз. Біріншіден, архив дерегі бойынша, Құрманғазының Қазы деген баласы болғанын білдік. Екіншіден, күйшінің 1878—1880 жылдағы тұрағын анықтадық. Бұл Т. Жұнысов, Қ. Омаров, И. Құбиев әңгімелерінің бірталайын растайтын секілді. Үшіншіден, Құрманғазының Мақаш правительге айтқан өлеңіндегі жағдайының шындық екенін, оның жазықсыз айыпталғанын білеміз. Төртіншіден, Құрманғазы Сахмаға, Алтынжарға (қазір Астрахань облысы Зеленгі ауданы) бірден бармаған. Әуелі Таловка қисымына, содан Таловка тұсындағы Еділ жағында жүріп, елін сағынған Құрманғазы 1880 жылдардың аяғына таман Қамыс-Самарға келіп, Тәтіманның өлімін естіп қайғырып, өлең шығарады, біз жоғарыда оның үзінділерін келтірдік.

Еділ бойында да күйшіге тыныш өмір, жақсы тұрмыс бола қоймайды. Күнелтіс іздеген қазақ шаруалары көршілес Саратов, Самар, Астрахань губернияларындағы орыс байларының түрлі жұмыстарын істеген. Мысалы, Құрманғазы қашып барған Царев уезінде (қазіргі Волгоград облысында.— И. К.), полициясының мәліметі бойынша, 1881 жылы № 26 учаскенің 3-ста-инда 53 қазақ семьясы, № 27 учаскеде 41 семья, № 24 учаскеде 27 семья мал бағып жүрген¹³. Бұлардың көбі 15—20 жылдан бері тұрады екен. Тізімде Құрманғазы жок, себебі ол рұқсатсыз қашып келген кісі. Ал бұнда полиция бақылауы күшті болған. Күйші амалсыз Еділді төмен жағалап жылжып, Красноярға келген.

Жасы сексенге келсе де, өзінің творчестволық қабілетін жоймайды. Біздің ойымызша, Құрманғазы Ресей жерінде жүріп, осы уақыттағы өмір жаңалықтарымен танысып «Машина», әкімдердің озбырлығын шенеп «Не кричи, не шуми», сосын «Демалыс», «Итог» деген күйлерін шығарады. Бұл күйлердің музыкалық құндылығы талай әңгіме болып жүр, әсіресе, А. Жұбановтың кітабында жақсы жазылған. Сөйтіп, ұлы күйші өмірінің акырына дейін зұлым заманда залымдық әрекетімен алысып өткен. Ол өз шығармаларында халықтың сол кездегі ауыр әлеуметтік халін арқау етіп, өзінің музыкалық шеберлігін толассыз жетілдіре отырып, еңбекшілердің рухани талабын қанағаттандыруға талмай қызмет істеген. «Аман бол, шешем, аман бол» деген күйін ғылыми талдау жасай отырып, П. В. Аравин «Құрманғазының творчестволық мұрасында программалылық өз уақытының алдыңғы қатарлы қоғамдық және эстетикалық идеялары тығыз байланыста терең оригиналды жүзеге асырылған»,— деп қорытынды жасайды⁴.

Құрманғазы Сағырбайұлының ұлылығы, міне, осында. Оның ұлы композитор, күрескер қатарына көтерілуіне екінші жағдай — ол қазақ домбырасының тар

шенберін кеңітіп, қазақ музыка творчествосына жаңалық әкеліп, өз мектебін, избасарларын дайындаған. Ұлы күйші шығармаларын музыка ғылыми тұрғысынан зерттеген П. В. Аравин: «Бозшолақ», «Сарыарқа», «Лауышке» деген күйлерін ең жетілген және жаңашыл шығармалар деген. Құрманғазы екі октавалы домбыра дыбысының мүмкіндігіне ден қойып, оның зор жігерлі мелодиялық дамуына жол ашты»,— деген⁵. Ол өз өмірінің қысылтаяң шағында да шәкірттерін үйретуге, тәрбиелеуге мүмкіндік тапқан. Жоғарыда аталған Ә. Жантөриннің жазбасы бойынша Мәти өзінің Тоғанбай деген ұлын 1865—1879 жылдары Құрманғазыға ілестіріп, шәкірт етеді. Күйшінің үйінде жүріп, Тоғанбай бала көп күйлер үйреніп, күйшінің басынан өткен оқиғалар туралы әңгімелер тындайды. Бұл — үйренгендер мен естігендерін Тоғанбай кейінгі ұрпаққа жеткізеді.

Тоғанбаймен қатар Мәмен де көп күй үйренеді. Біздің қазіргі музыка тарихында Мәмен туралы мәлімет өте аз, тіпті оның фамилиясы, өскен жері де, жас шамасы да белгісіз. Біз ол кісі туралы материал іздестіріп жүріп, қосымша мәліметтер алдық. Бұны Ә. Жантөрин жазбасы, мерзімді баспасөз мақалалары қуаттайды.

Құрманғазы Қашағанмен бірге жүріп, «Көбік шашқан» поэмасының программасын алып, жаңадан күй шығаруға кіріседі. Академик А. Жұбанов: «Құрманғазының бұл күйінің тілі бай, программасы кең, мелодиялық даму кезеңдері тамаша болып шығады. «Көбік шашқан» тек күй емес, шын мәнісінде екі ішекті домбыраның мүмкіншілігінде шығарылған еңбекші елдің трагедиясына арналған поэма болады»¹⁶,— деген.

А. Жұбанов өз кітабында Құрманғазының шәкірттерінің бірқатарын, оның мектебін, салтын жалғастырушыларды, күйлерін жеткізушілерді біршама жазып берген. Біз Құрманғазының Бөкейлікте көп жерде болған, соның ішінде өзі өскен Нарын, Қамыс-Самар ки-

сымдар (қазір Орал облысы Жаңақала ауданы), көрші Таловка (Орал облысы Қазталовка ауданы), Фурманов аудандарында жиі болғанын көрсеттік. Айдыналиев Құбаш деген қария бізге Құрманғазының Әубәкір Ақбаев туралы өлеңін беріп, күйшінің шәкірттері туралы да әңгіме айтып берген. Солардың ішінде қазіргі Орда ауданы Құрманғазы атындағы совхоз жерінде Иінбидайық деген мекенде «Сәрсен қаспақ» деген Алаша руының Малбасар бөлімінен шыққан кедей тұрған. Әкесінің атын анықтай алмадық, баласы Сәрсенов Алмас — 1936 жылы Қызыл Ту орденімен наградталған атақты қойшы. Сәрсен кедей болғандықтан, Қамыс-Самарға көше алмай Иінбидайықта қыстап, жалғыз үй қалады екен. Кейде байдың жылқысын тебінге жаяды. Міне, осы Сәрсен кедейлігі үшін «Қаспақ» деп аталған, атасы Шоман. Құрманғазы қыста Сәрсенге келіп, жасырынып жатып, талай паналаған. Көптеген күйлер үйреткен. Кейін Сәрсен де көп кісіге күй үйреткен. Бұлармен қатар осы өңірде Қаратайұлы Төлеген деген шәкірті болған. Құрманғазы бұл шәкіртіне Ұлыш деген қызды алып қашып, әкеп береді. Екеуі де асқан домбырашы екен. Тағы Тұрақ деген домбырашы өткен. 1910 жылдары Төлеген 60 жастарда екен, ол 1850 жылдары дүниеге келген. 10 жыл Құрманғазы мен Сәрсен екеуі жолдас болады. Бәрі қатар өмір сүрген, жастарға домбыра үйретіп, Құрманғазы өнерін елге таратқан. Ұлы күйшінің шәкірттері көп. Бұл — жеке бір зерттеуді, ел аралауды талап ететін үлкен жұмыс.

Ұлы күйші 1879 жылы күзде Көктеректен кетіп, Царев уезіне келіп, тұрақтай алмай, сырғып Астрахань келіп мекендейді. Қазіргі Зеленгі ауданындағы «Алтын жар» деген жерде 1889 жылы қайтыс болады. Сол жерде қазір бейіті, басында ескерткіші бар.

Сонымен, Құрманғазы — жасы 80-нен асқанша өмір жасап, артына үлкен музыкалық мұра, қайтпас қайсар,

өнегелі өмір туралы аңыз қалдырған ерекше адам. Ол өмір бойы күресумен өткен. Қартайса да «Не кричи, не шуми» деп ойындағысын, халық мұның жасқанбай, ашық айтқан.

Біз бұл шағын деректі повесте ұлы күйші өмірі мен қызметіне байланысты әдеби және тарихи мәліметтерді жинақтап, шамамыз келгенше, бір ізге түсіріп, белгілі жүйеге салдық. Құрманғазы өмірі — бай шежіре. Ол өзінің зерттеушілерін күтуде. Бұл — бастамасы.

Құрманғазы шығармалары — халқымыздың аса құнды, рухани байлығы. Ол әлі талай ұрпақтарды тәрбиелеп, өсіруге қызмет етеді. «Құрманғазы күйлері, — дейді академик А. Жұбанов, — кинофильмге түскенде, операның, симфониялық оркестрдің орындауына түскенде басқаша шұйдесі шығып кетеді. Күйшінің өмір бойы аңсаған арманы орындалғандай болады»¹⁷, — деген.

¹ Қазақ ССР ОМА, 78-қор, 2-тізбе, 203-іс, 19-парақ.

² Бұл да сонда, 18-парақ.

³ Бұл да сонда, 26-парақ.

⁴ Форт-Абинский — Өзен. Әскер линиясындағы бір тосқауыл, бекініс еді. Әскер линиясы ажыратылуына байланысты солдаттар басқа жаққа көшіріліп, ол жер «Көктерек» деп аталды.

⁵ Жұбанов А. Ән-күй сапары. А.,—1976, 65-бет.

⁶ Аравин П. Степные созвездия. А.,—1978, 62-бет.

⁷ Астрахань ОМА, 203-қор, 3-тізбе, 4-іс, 23-парақ.

⁸ Ағай Құрманғазиевтің кім екенін анықтай алмадық — И. К.

⁹ «Қазақ әдебиеті» 1964 жыл, 12 июнь.

¹⁰ Бұл да сонда.

¹¹ Қазақ Совет Энциклопедиясы. А.,—1975, 7-том, 402-403-беттер; «Қазақстан мұғалімі», 1984, № 1.

¹² Жұбанов А. Құрманғазы. А.,—1978, 121-бет.

¹³ Қазақ ССР ОМА, 78-қор, 2-тізбе, 5155-іс, 2—10-парақтар.

¹⁴ Аравин П. В. Степные созвездия. А.,—1978, 79-бет.

¹⁵ Бұл да сонда, 83-бет.

¹⁶ Жұбанов А. Ғасырлар пернесі. А.,—1971, 95-бет.

¹⁷ Жұбанов А. Әй-күй сапары. А.,—1976, 64-бет.

ХАМИТ ДӘРІБАЕВ

ТӘТТИМБЕТ

ӨМІРБАЯНДЫҚ ШТРИХТЕР

БЕЛ-БЕЛЕСТЕ

«Тәттімбет арғын асқан ардагерім.
Шығарған қырық күйін өрім-өрім.
Арқада одан асқан күйші бар ма,
Сусынын қандыратын туған елдің».

Біржан сал.

Құттымбет інісіне мейірлене қарады. Тәттімбеттің жас та болса, өмірге байыпты зәр салатын ұшқыр сезім-түйсігіне риза еді.

Сондықтан да Тұрпан байдың аулына Тәттімбетпен бірге барғысы келген. Ал Тәттімбетте Ақбөпеге үйленгеннен бері ес жоқ. Дүниенің бәрін ұмытып, сұлу келіншектің қасынан шығуды қойған. Суырыпсалма шешен, сері інісін қасына ертіп жүруді мәртебе санайтын Құттымбеттің дегеніне де бүгін ол амалсыз көнген еді.

Құттымбеттің астында неше бәйгеден жүлде алған жүйрік торы. Жан-жағына елеңдеп қарап, ауыздығын қарс-қарс шайнайды, басын оңды-солды шайқап, жүлқына ұмтылады.

— Шіркін, өткен жылы да, биыл да баптап қоса алмадық,— Құттымбет торының мойнынан аялай сипады,— ылғи ат үсті болып бір тері қайтарылмай жүр.

— Көке, осы шын жүйрік болса, төрт-бес жылдан бері бір озып шығар еді ғой,— деді Тәттімбет.

— Оның да жөні бар-ау, әйткенмен анау-мынау жылқыны шаң қаптыр-а-ды,— деп Құттымбет сөзінің соңын ризалықпен созды.

— Әй, қайдам-ау, біздің жылқыдан жүйрік қалай табыла қалды деп едім-ау басында. Меніңше, шын тұл-

пар мынау Сазанбайдан келген көк. Мен бір-екі рет шауып көрдім. Қызық, төрт тұяғын ескен ескекше жанына қарай серпіп отырады екен. Екпiнiмен жел соқтырып, аяғы жерге тимей жүзіп келе жатқан сияқты.

— Пау, пау, мақтауын жеткіздің,— деп кеңкілдеп күлді Құттымбет,— кәне онда сөзіңнің растығын байқап көрейік.

Тәттімбет бас изеп келісе кетті. Ауыздығымен алысып өзер тұрған қос жүйрік ұшы-қиыры жоқ жазық далада көсіле жүйткіді, қатты шабыстарымен қан қыздырып, көзден жас шығарды.

Ат басып қоя берген бетте далақтап шабуды лайықсыздау санаған Құттымбет келе-келе қиқуға өті қызып, есі кетті. Өзін соншалықты жеңіл сезініп, зәулім биік басынан құлдырап түсіп бара жатқан сияқты. Арындап шапқан аттар құлақтарын қайшылап құстай ұшты. Енді-енді байқады, Тәттімбеттің астындағы көк қалысар емес. Құйрық тістей ілесіп, бірде үзеңгілесе жүйткіді. Арыны тау соғардай. Япыр-ай, ә, шын жүйрік болғаны ма? Онда неге озбайды. Өзіне тән аңғарымпаздықпен ол бірден түсінді. Тәттімбет көктің басын еркін босатпай келеді. Сыйластыққа үлкен мән беріп өскен інісі аға алдына түскісі келмейді. Жүйріктер тұяғымен жер сабай түсті, өлсе беріспес түрлері бар.

Құттымбет көңіліне бір сәт көк емес, Тәттімбет заулап келе жатқандай сезілді. «Бұл жақсы ырым, інім сұңқардай самғайды-ау»,— деп ойлады.

— Көгің шын жүйрік екен,— деді Құттымбет аяңға көшкен кезде. Осының атасы үшін ғой өзбектердің Сазанбайды қазандағы қайнаған суға салып өлтіргені.

— Е, сол жөнінде айтыңызшы, шындығын ешкім біле бермейді ғой.

— Оу, Тәттім, ол ұмытылар жай емес. Ел дүрбеленге ұшырап, қырқысып қала жаздап тынған ғой.

Қояншы Таңай Сазанбай нағыз серінің өзі болса ке-

рек. Оның бер жағында, қай қазақ жүйрікке қызықпаған. «Қашса құтылып, қуса жетер жүйрік» мінуді, «қызды ауылдың тұсынан ән шырқауды» мұрат еткен халықпыз ғой.

Сол Сазекен өзбектің бір манабында тұлпардың тұқымы бар деп естиді де, сол елге жоқ іздеген боп барды. Манаптың жылқысын қарулы қол қараса, бірді-екілі жүйріктері кісендеулі болады екен. Бір күні манаптың өзі ғана аяқ артатын көк айғырды кісенін алып екі малай ер салуға әкеле жатады. Сазанбай да әр жұдырығы балғадай мықты жігіт екен, дейді. Алдарынан қарсы келіп екеуін екі тебеді де, айғыр үстіне бір-ақ қарғиды. Қуғыншыға алдырмай, ізінен адастырып, ауылға аман-есен жетеді. Жайдақ мініп қашқандықтап атын Көкжайдақ қояды.

Айтулы жүйрік даңқы осы өңірге тегіс жеткенімен, айғырдан өсіп-өнген тұқымнан жүйрік шықпайды. Көктің бір ұрғашысын алып келу үшін өзбек манабының аулына Сазанбай тағы аттанады. Бұл жолы барлау үшін керек деді ме, қасына 13—14 жастағы бала ерткен екен, барған бетте қолға түсіпті.

— Сені осында қалдырамыз,— депті манап,— ал мына бала еліне хабар берсін. Егер олар көк айғырды әкеп бермесе, көзінді жоямыз.

— Мені өлтіре берсін,— депті сонда Сазанбай балаға,— көкті әкелуші болмасын. Қояншы Танайдың бір қатыны мен сияқты тағы бір ұл табар.

Әбден кектенген манап тайқазандағы қайнаған суға Сазанбайды тірідей салдырып жіберіпті. Баланы да басында өлтірейік десе де, ақыр соңында аяп бақылаумен қой бақтырған екен, бірер жылда қашып шығып елге жетіпті. Сазанбайды қазандағы суға қалай қайнатқанын естіген Қояншы Танайдың екі жүз жігіті әлгі баланы жолбасшы етіп өзбек еліне бет алса керек.

— Үрім-бұтағымен қазанға қайнатып өлтіреміз,— деп күпінішті бәрі.

Өзбек елі де құлағын түріп отырса керек, бұлардың илдиынан бес жүздей қол шығады.

Қаптаған қалың әскерді көріп, Қояншы Таңайлардан ес кетеді. Жүрек жұтқан біреулері — шайқасып өлейік десе, көпшілігі — қой, құр босқа мерт болмайық,— деп ат басын кейін бұрған екен. Сол жолы бұлар әуірімдеп әзер қашып құтылады ғой.

Содан бері қаншама жылдар өтті. Сазанбайлар да көктің тұқымын сыртқа шығармай, көздің қарашығындай сақтап бақты. Бірақ мән болмады. «Алып анадан, ат биеден туатыны» рас екен, қара жолды қақыратып топтан озған, аты шулы жүйрік шықпады. Әйтеуір, бір тұқымында асылдың жұрнағы қалар тұлпар ғой, сол тұқымы осы сенің көгің болар, бәлкім.

Құттымбет інісіне жүйелі әңгіме тауып айтқанына риза еді. Өткір көзді ойнақы жүзінде кімге де болса ықпал етер бір күш бар, ісі де тегеурінді. Ол тура сөйлейтін «туғансыз би» болатын.

Бұлар тойлы ауылға кешкі елең-алаңда келді. Нұр-бике Шаншар елі билеушісінің екі ұлын ауыл адамдары — көбіне жігіт-желең, қыз-келіншек топ-тобымен шығып қарсы алды. Әкесінің ығында билікке қатысып, сөз тартысына түсе бастаған Құттымбет пен осы өңірге өнерпаз домбырашы, сері болып танылып үлгерген Тәттімбеттің сипаты елден ерек еді. Аттарының қара сафьян жүген-тартпа, өмілдіріктері, айшықты күмістермен апталған күміс ерлері жарқ-жұрқ етеді. Екеуі де құндыз тақия, бұхардың көк жібегінен шапан киіпті. Қызыл батсайы көйлектерінің жағалары, жеңдері ақ жібекпен әдіптеліп көмкерілген. Құттымбетке салмақты көзқарас, түпінді сөз, салқын ғана иба тән болса, Тәттімбет жарық дүниеге көзін жаңа ашқан қырандай

көптен көріспеген жора-жолдас, доспен қуана қауышуда.

Болыстың екі ұлы да елге сыйлы. Үлкені өнегелілігімен, келелі кеңесімен жұртқа қадірлі де, кішісі сауық-сайранның, тойдың гүлі. Түрлі бас қосу, мәжілістерге де Тәттімбетті шақыру әдетке айналып барады. Оның өнеріне еңкейген кәріден еңбектеген жасқа дейін бәрі тәтті. Тартқан күйлері кімге де болса түсінікті. Бірінен-бірі өткен сырлы әуендерінде кәріні де, баланы да аялайтын тәтті әуез бар. Ерлікке, серілікке үндеген асқақ, туған жер көрінісін сипаттайтын, көңілге сағыныш ұялататын сылқым күйлері естігеннің құлақ құрышын қандырып, жанын тебірентеді. Бүгін де жұртың аңсап-күткені сол.

Ел — мәз-мейрам. Алма жүздерінде құшақ-құшақ күлкі ойнаған сұлу қыздар ұшқындаған көздері жарқ-жұрқ етіп, он екі де бір гүлі ашылмаған тылсым дүниедей мөлт-мөлт етеді. Кейбір ерке келіншектер де қызыл, көк бешпенттерімен белін қынай тартып, әлі де ынтығы басылмаған сыңай байқатады, көздері тұнып жаудырайды.

Құтуші жігіттер аттан түсіріп, оларды өздеріне арналған үйге бастады.

— Көрімдік, көрімдік,— деп шыққан жеңгелеріне Құттымбет 25 сомдық ұстатты. Бұл — бір аттың құны. Алар, берер жерін айыра білетін зерделі жігіт ұтылмас жағын ойлап келген.

Жолдан келген екеуін төрге шығарып, шәйі тысты ұлпілдеген жастықтар тастады. Жастар қосыла кіріп, жайғасып отырды. Қонақтарын сусындатып, дем алдырғанша да біраз ән айтылып, күй тартылған.

Домбыра қолдан қолға өтіп, Тәттімбетке жеткенде ел тына қалып еді. Қос ішекке жан біткендей, бірден күмбірлеп сөйлеп кетті.

Бұл кез Тәттімбет өмірінің қайталанбас тәтті кезе-

тітін. Әлі тірлік тауқыметін тартпаған, жастық пен сүйікті жар қызығына мас күйшінің бұл өмірдегі сана-сезімінің алаңсыз, ең бір ұшқыр, жарық дүниені, аспан мен жерді, тау мен даланы таусылмас бақыт деп түсінген шағы еді.

Бір қалыпты қоңырлатқан сырлы саз тындаушысын шексіз рақатқа бөлейді. Кеш аясында қалқыған байыпты әуенді тіршілік біткен ұйып тындап қалған тәрізді. Жүрек қылын шертерлік бұдан да асқан ләззатты күй еңкейген да бола қоймас. Табиғаттың ең сұлу да, ең сырлы әуенінің шегі осы болар.

Құттымбет көзіне жас үйіріліп, бойын тік көтеріп отырды. Ол бұл күйді таяуда бір рет ауылда тындаған. Ал шаршы топ алдында тындау тіпті өзгеше екен. Көпшілік қолпашы күйші сезіміне де әсер етіп, лепірте түсетінін аңғарып отыр. Тұрпан бай — Тәттімбеттерге жақын туыс. Оның әнші, домбырашы қыздары Мал қара мен Ұлжан да жайсаң күйші өнерін құмарта қызықтауда. Киіз үйдің айналасы да елге толып, сәлден соң «Тәттімбет сыртқа шықсын. Тәттімбет ел алдына шықсын!» деген дауыстар айналаны жаңғырықтырды.

Бұл — 1838 жылдың көктемінде Тәттімбеттің «Қосбасар» күйі тартылған кеш еді.

* * *

Қазанғап төртбақ қара сұр адам еді. Ертегінің батырларындай сұсты, айтқанынан қайтпайтын бір бет жан. Түрі арғы атасы Шаншарға келеді деген сөз бар. Әйтеуір, осы жеткен жерін місе тұтып, бұдан да жоғары атақ, даңқа қызықпаған адам. Әйтпесе, сөйлер сөзге де кенде емес, қажетті жерге жұмсар малы да жеткілікті. Әкесі Мешекеге біткен төрт-бес мың жылқының санын төмендеткен жоқ. Қолы ашық, жомарт бай бір болыс ағайын-жұртының да аш болмауын көздеп, ақыл-кеңесі мен қол көмегін де аяған емес.

Тәттімбет ізетпен жай басып кіргенде, әкесі Қазанған қалың ой үстінде еді. Тәттімбетке оң жағынан орын көрсетіп, «отыр» дегендей иек қақты.

— Шақыртқан себебім,— деп, сәл мүдірді,— таяу күні Омбыға жүреміз. Генерал-губернатормен бас қосқан мәжіліс болатын көрінеді. Сен де азамат болдың, ел таны, жер таны. Тәттімбет домбырасын ала келсін, деп Құсбек хабар жіберіпті. «Қосбасарыңның» үші оған да жеткен-ау, шамасы. «Мың асқанға бір тосқан» деген, ұлым сен ешқашанда сабаңнан аспа. Таршылықты көрсетпей өсірдім, табаның тастан да таймастай сезінесің. Дүние сен ойлағандай тым тәтті емес, естірсің де білерсің. Айтылған сөздің бәрі бірдей рас емес, ішіндегі асылын саралай біл. Алдыңда талай асу бар, орны толмас өкінішке қалың жүрме. Аяғыңды аңдап бас, ұлым. Қолыңды жай, батамды берейін. Шығар биігің көбейсін, өнерің өрге жүзсін, әумин.

Омбы қаласы — қазақтардың бас қосар орталығының бірі. Мұнда ағыл-тегіл келіп-кетіп жатқандар көп.

Сонау бір кездерде ақ патшаның бұйрығымен салына бастаған қорған үйлері қазір кіші-гірім қалаға айналған. Басында қайран өлкем кәпірлерге қор болды дегендер де кейін осы қаладан береке тауып, орыс халқы өнерінің озық үлгілерінен нәр ала бастаған.

Омбының шығыс жағалауындағы Түндік өзенінің бойына жиналған жұртта қисап жоқ. Осы бір көрікті, көк-орай шалғынды тұсты ел дем алу үшін көптен қалап алған. Генерал-губернатор, сұлтандар, би-болыстар бас қосқан бүгінгі мәжіліске ел көп жиналды. Олар Тәттімбет күйін тыңдауға асыққан.

Генерал-губернатор ұзын бойлы, толық сары адам еді. Ол мағыналы сөз айтып, жұртты үйіріп алуды мақсат еткендей көп сөйледі. Жиналған ығай мен сығай, шынжыр балақ, шұбар төстер оның әр сөзін бас изеп құптауда.

Ұлық ақ патшаның елге істеп отырған жақсылығын дәріптеді. Өкімет тарапынан жүргізіліп отырған шаралардың игі жақтарын атап өтіп, патша ағзамның құзырына құлай берілуді уағыздады.

Ұлық алдында көзге түсіп қалуды мақсат еткен біреулер бағалы сыйлықтарын өткізіп, мәре-сәре болып басылғанда, бүгінгі жиын құрметіне арналған концерт бас-талды.

Омбы горнизонының әскери оркестрі екі марш орындағаннан кейін, орыс халқының дәстүрлі киімімен қолына балалайка ұстаған дудар бас, қызыл шырайлы өнді жігіт күлдіргі әндерге басты.

«Көрген бетте сүйдім сені,
Сүйдім сені, арысым.
Ернің кандай сүйкімді еді,
Көрейіңші танысып».

Өрнекті камзол, көйлек киген жылтыр етікті төрт-бес сары шашты қыздар әнге қосыла жүріп биледі. Қолдарындағы әдемі қызыл-жасыл гүлді орамалдары желмен ойнайды. Әдемі жүздері албырап, бишілер өзге дүниені ұмытқан, көздері ұшқын атады.

— Болды,— деген генерал-губернатордың даусы ысыншама ойнақы, әсерлі көріністі тоқтатып тастады,— мұндай билерді көріп жүрміз. Әлгі бір қазақ музыкант бар деп ел дүркіреп жүр ғой. Соны тыңдайық.

Олардың не деп даурығысып жүргенін, бишілердің неге қоя қойғанын түсіпбеген Тәттімбетті генерал-губернатордың алдына шақыртты.

— Мынау жап-жас қой,— ұлық оған таңдана қарады,— жігітім, сен ең мықты шығарманды ғана орында. Соның өзі жалықтырып жібермесе, аяғына дейін тыңдармыз, бәлкім.

Оның сөзін аудармашы лезде Тәттімбетке түсіндірді.

— Е, өзі білсін, тыңдағысы келмесе зорламаймыз,— деді Тәттімбет.

— Әй, байқап сөйлесейші,— деді аудармашы, бірақ күйші сөзін ұлыққа жеткізуден именді.

Бөстек жабылған ағаш орындыққа отырған Тәттімбет айналаға жымыңдай қарады. Көңілі өсіп, марқайып елге еркелей қарайтын сияқты. Мұнда бүгін қаланың қазақ, орыс жатақтары да көп жиналған. Кейде ол самғауға беттеген сұңқар тәрізді, өзін жеп-жеңіл сезініп шалқым отыр. Көтеріңкі көңіл-күй үстінде ол «Қосбасарды» тартты.

Күй күмбірлеп кеткен бетте ұлық зейін қоя тыңдай бастады. Ағаштан жасалған шанақ кеудесінен мұндай құдіретті музыка шығады деп ойламаған сыңайы бар. Таң қалып, алға қарай ұмсына отырды.

Шалқар күй сарыны оның көңіліне тосын сыр ұялатқандай болды. Жарық дүние қызығын бұрын еш уақытта да бұлайша сезінбегендей. Қоңыр сазды күй есін шығарып, жүрек қылын дәл басып шерте түсті.

Ғажап әуеннен көл-көсір тәтті сезім, өмірге құштарлық лебі еседі. Ұлық та өзін Петербордағы Эрмитаж театрының ложасында отырғандай сезінді. Сылқым музыка үні айналаны салтанатты күйге бөлеп тұр.

Ғаламат музыка ләззатынан айрылғысы келмеген ұлық:

— Тартсын, тағы да тартсын,— деді.

— Е, маған да керегі сол,— деді Тәттімбет.

Тау бұлағындай сыңғырлаған нешеме сырлы күйлер ақ жауын болып төгілді. Жатақтардың мәртебесі көтеріліп, көңілдерін беймәлім қуаныш кернеді. Өмірге деген сенімдер артып, алдарында үміт оты жанды. Бұйығы, мешеу дүние жарыққа ұмтылды.

Қарқаралы округі бойынша бас қосқан мәжіліс болады, «Қырға жандарал шығатын көрінеді» деген хабардың кең далаға тарап кеткеніне де көп болған. Көлеңкесінен шошынатын қараңғы ел елегізін, бір-бірінен түртінектеп сыр тартып шабысқа түскен. Әйтсе де, шынжыр балақ, шұбар төс «игі жақсылардың» «иығымен көк тірегендері» бұл жайға өзгеше мән берген. Сайлау уақыты емес, сандалып елден бірдеңе жинап алайын деп жүрген шығар дескен олар сыйға не беретіндерін ойлана бастаған.

Мұндай жиылыстардың ақын-серісіз, әнсіз-күйсіз өтпесі белгілі. Ауыл арасындағы кіші-гірім той-томалаққа бір шет киырдан аты шулы өнерпаздар жинала бермейді. Ал осы жолы мұнда даусы жер жарған Жанақ жырау, аты Орта жүз елінен енді-енді аса бастаған Тәттімбет күйші келеді екен деген сөз тез тараған..

Шынында, Тәттімбет те осы жиынға бармақшы. Кемел кезіне жетсем дейтін көшелі күйшіні кейінгі күндері көңілсіздік басқан. Ұзақты күн ойланып, күй шығарған сәті де, тың туындының дүниеге келуі де бұрын оны шексіз қуанышқа бөлеуші еді. Соңғы кездері ол өзінің бар күйін бір сарынды санай бастаған. Тосын ырғақ, өзгеше өрнек іздеген. Келімді-кетімді кісілерден, табиғаттың тамаша көріністерінен, әңгімелерден, адамдар қуанышынан лап етпе сезім, сылқым сыр аңсаған.

Бүгін де Ақбөпе сапырып құйып берген қымызды орталай ішіп алдына қойды да, келіншегіне қарады. Ол да ою-өрнекті әдемі тостағанды шамалап жұтып, қолында ұстап отырған еді. Үнемі жарқылдап жүретін ақ жүзіне, шаралы тұнық көзіне қараса, адам тоймайтын сұлу келіншек Тәттімбет жүрегін жібіткендей болды. Осындай әсем жаратылыс жанында шалқымаған шабыт, табылмаған күй болуы мүмкін бе. Жо-жоқ, жеткен жері, шығар

биігі осы-ақ болар. Қажы бермей, баяғы қалпыма көше-
йін деп ойлады күйші.

Осы сәт әдемі еріндерін жымқырып сәл езу тартқан
Ақбөпе:

— Немене, танымай отырсың ба, Тәттеке,— деп сы-
пайы әзілдеді.

— Бір сұлу сыр іздеп...— деп күбірледі күйші.

Ақбөпе сылқ-сылқ етіп күліп жіберді. Меруерттей ақ
тістері жайнап, бет ұштарына қан жүгіріп алаулады. Үл-
біреген еріндері қызыл гүл қауызындай құлпырды.

— Тәттекем-ау, сен білмейтін сырым бар ма еді менің.

Әуелі оқыс сөзіне өзі де мырс етіп күлген күйші лезде
тынып, Ақбөпе бейнесіне қайыра көз тастады. Бұл не
ғажап, ғажап, апырмай, ә. Көңіліңнің түкпірінде көсем
ой ұшқыны жарқ еткендей еді. Неден болды екен. Әлі де
күлімдеп отырған Ақбөпеге:

— Тағы да күлші,— деді.

— Қойшы, несіне күлем, қайдағы жоқты шығарып,—
деді де, Тәттімбеттің қисынсыз сөзіне шыдай алмай қайта
күлін жіберді. Бүкпесіз, бұлақ суындай таза, сылқым
күлкі, сылқ-сылқ, сылқ-сылқ...

— Тоқта енді. Сонша не болды есің шығып,— деді, өзі
де күлген Тәттімбет келіншегіне ынтызар көңілмен қарап.

* * *

Ертемен ат ерттеткен Тәттімбет сағымданған сары
белге бет түзеді. Көрнекті ой, көшелі күйлерінің отаны —
Мыржықты, сары қамысты, сан бұлақты шолып қайтуға
көңілі кеткен еді. Көптен қинаған ойдың дауасы табылар
ма деген үміт те бар.

Мінгені жуас күрең. Момындығына тоқтасқандығы
қосылып жалқау тартқан, сылбыр аяндайды. Шабыт қай-
нарына түсіп, өзімен-өзі боларда Тәттімбеттің аяқ арта-
ры осы. Шамырқанған шайпау жылқының ой бұзары
хақ.

Күн көтеріле айнала ашық нұрға бөленіп, шілденің аптап ыстығы ентелей түскен. Таңғы салқын, таза ауа, көк майсаның көңіл ашар жұпары лезде көзден бір-бір ұшып, шаңытқан кермек тынысты қыса бастады. Әйтсе де дала кейпі азанғы бұлыңғыр жап-жасыл бояуынан сұр-тылт түске көшкені болмаса, күндіз де әсем қалпынан айырылған емес. Бетегесі белден келген кең жазықтың биік өскен шалғынды көрінісі биыл да семіз малдың жұп-жұмыр жоны тәріздес. Шаңқан сәулемен шақиған дүние, санаға сағыныш сынды сезім ұялатады, сай-саланы сары алтын буы шымқағандай әсер әкеледі.

Шоқ гүлдері жарқырап жанып, көз тартып қыр беті күлпыра түскен. Күрең аяғының астынан шаң бұрқырайды. Алдынан көбелектер жалт беріп, шегірткелер пырпыр ұшады. Секендеген қосаяқ та осы арадан безіп өтті. Тәттімбет Мыржыққа жете бере тау етегінде сылдырай аққан бұлақ суына бірден бас қойды. Шөліркеп те қалыпты. Басында туып-өскен, бауыр басқан бұлаққа деген сағынышы, ілтипаты да сезіледі. Осындағы биік құздардың айналасы ағыл-тегіл айна бұлақ. Жақпар жартас, қойтастардың арасынан сыналап, тастан-тасқа құлай аққан мөлдір сулар сылқ-сылқ етіп, айналаны әдемі әуенге бөлеп тұр. Шырылдаған шымшық, бозторғай, қарлығаштар шомпылдатып шомылып, ойпаттағы суда сұқсыр үйректер шоршып сүңгиді, сап түзеген сәнді сары қамыстың іші құс базары.

Таяу қыратқа шыққан Тәттімбет биіктеген тау жотасына, еңістегі ен далаға, биіктегі тырмыса өрлеген қарағай, қайың, шіліктерге көз тастады. Бәрінен бір кербез келісім, әсемдік, тамашалап таңдай қаққан тебіреніс аңғарылып тұр. Бұлақ сылдыры мен Ақбөпе күлкісінің қосындысындай бір сынғыр, сұлу әуен жүзіп жүрген сияқты боп көрінді. «Иә, иә, жасаған» деп қайталай берді ғажайып күй құшағында қуана елтіген күйші. Төменде жайылып жүрген жаман күрең шыбындап бас шұлғиды.

Қарқарадан бастау алатын Талды ертеден келе жатқан ескі өзен. Кең арналы, мол сулы өзеннің кезер жолы қып-қысқа. Ол толқынданып бұрандап ағып Нұраға барып құяды. Талды бойы осы өлкедегі ең бір шұрайлы, көрікті жер. Көктем кезінде таудан құлаған қар суы жарқабақтан асып жайылып кетеді де, сусыны қанық аймақ жаз бойы жап-жасыл боп жайнайды да тұрады. Жағалауларды жағалай өскен үйір-үйір талдар өзен аңғарын көмкеріп, алыстан көз тартады.

* * *

Аға сұлтан Құсбек Таукин Қаракесек Тұрпан байға хабар салып, Талды бойына он үй тіктіруді жүктеген еді. Ішкі есебі өзінде болып, әміршінің айтқанын екі етпей көндіккен әккі бай өзеннің ең бір көрікті тұсына он ақ боз үй тіктірген. Атшы-қосшы жайын да ойлап, шалғайырақ жерге олар үшін екі үй дайындады. Межелі мерзімнен бұрын сойыс малын алдырып, шай жабдығын молынан қамдап еді. Әлем-жәлем киінген, сәнді ат-әбзелдері жарқыраған ел басшылары ағылып келіп жатты. Көздің жауын алатын жүйріктерге мініп, бірінен-бірі бағасын асыруды мақсат еткен сұлтандар, би болыстар менменсіп сұспен сәлемдеседі. Салтанатты бас қосудың бар жоралғысы өз жөнін тауып-ақ еді. Амал нешік, «қуырдақтың көкесін түйе сойғанда көресің» демекші, мәртебелі ұлық әлдебір себеппен бұл жолы келе алмайтын болыпты деген хабар жетті. Сырт естіртіп сыр шашпағанымен ел бұған қатты қуанды. Бәрінің де ендігі ойы қызық көріп қайтуға сайды. Әңгіме-дүкен, ән-күй көктемгі толассыз ақ жауындай басталып кеткен еді.

«Аузы қисық болса да, бай баласы сөйлесін» деген. Келелі кеңес, түйінді әңгіме бастауы өзіміз ғана деп білетін жуандар жағы дәрежесі төменді көз алартып сөйлеткісі келмейді.

Алайда, семсердей өткір шешендік сөз, асқақ ән-күй

биді де, бекті де көзге ілмейді. Жүзден жүлде алған, ел сүйген ерен жүйрік қана тағы да бір жарқ етеді. Бүгінгі жиынға Қаржас-Сүйіндіктен Жаяу Мұса, Ұлытаудағы Бағаналыға сіңген Қаракесек, Жанақ жырау, аты алты алашқа мәлім бола бастаған атақты күйші Тәттімбет келген еді.

Шаршы топтың ортасына алдымен шыққан Жаяу Мұсаны жақтырмайтынын қайсыбір шонжарлар жасырмады.

— Япыр-ай, мынау тағы не деп оттар екен,— деп салды қарны кебежедей біреуі қасындағы шүңірек көзге сыбырлап.

— Әйтеуір, маған тиіспесіне кәмілмін,— дейді бірі ыржиып. Сөз сарынынан «сені маған десе нісіріп жесін» деген келемеж байқалады.

— Мұның көзін құрттым деп еді ғой сұлтан,— деді мыртық бойлы, шүңірек көз.

Ал көпшілік жұрт болса әнші лебізін аңсап, одан көңіл құрышын қандырар асқақ әуен күткен еді. Мардамсыған желөкпе жуандарға жайшылықта жыны ұстайтын Жаяу Мұса елдің ойын айқын сезіп, бұл жолы артық ауыс кекесінді сөзге барған жоқ. Әдемі ой, өрнекті сөзге құрылған әсем әндерін айтып берді.

Кейде ашу-ызаға амалсыз жарылып кететіні болмаса Жаяу Мұса, негізінен, нәзік жанды әнші. Жарықшақсыз, бір калыпты сырғитын майда қоңыр даусы, ән дыбыстарын ұзаққа созатын кең тынысы оның табиғи талантының сипаттары.

«Ақ сиса, кызыт сиса, сиса-сиса,
Көрінер бешпент сұлу белін қиса...»

Қандай өрнекті сөз, жатық ұйқас. Сөз сұлуын сұрыптап, шыбық сияқты майыстырып, шеңберлеп түп-тұтас әдемі дүние жасай салған.

— Жаса, жаса, Жаяу,— ел гулесін әншіні қолпаштап кетті.

Тәттімбеттің Жаяу Мұсаны алғаш көруі еді. «Аттымен жаяу жүріп алысатын» есімі аңызға айналған ұзын мұрынды, селдір сақалды әншіге таңырқай көз тастады.

— Тәттімбет қайда, Тәттімбет?— деген Құсбектің даусы қатты шықты. Кекшіл, адуын әншіден аға сұлтан да тезірек құтылуға асыққан сияқты.

Көк жібек шапанын желбегей жамылған Тәттімбет домбырасын алып ортаға беттеді. Ел желсіз күнгі қоғдай тына қалған. Киіз үстіндегі көрпе шетіне малдас құрған Тәттімбет «Қосбасар» күйін тартып еді.

«Қосбасарда» ғажап ырғақ, әсем саз бар. Жанға жатымды аққу ғәккуіндей үн жүрек шымырлатып, бойды балқытады. Бұрын-соңды күйлердің кәусары дерлік мөлдір күй терең философиялық түйін жасап, түсінікті тілде сөйлеп тұрған тәрізді. Ол өмір жайлы сыр шертеді. Қызығы да, қуанышы да мол жарық дүние, жайсаң көңіл, ерлік, адамгершілік жайлы жыр толғайды.

Көсем күй әсем басып, ырғалып кеп тоқтады. Тыңдаушылар тебіренісінде шек жоқ.

— Ой, пәлі-ай!

— Көп жаса!

— Бұдан асқан күйші болмас!

— Десе дегендей-ақ екен!

Тәттімбет тағы бір күйді бастап кетіп еді, қолпаш сөздер сап тыйылды. Домбыра үні екпіндеп кетті. Үсті-үстіне лекілдей шапшыған күйден майдан даласы елес береді. Ауыздығын қарш-қарш шайнап құлағын қайшылаған, желдей ескен жүйріктер. Ұрандасқан дауыстар. Жағалаудағы жартасқа ұрған жал-жал толқындардай найзаласқан, жағаласқан екі жақ.

Тәттімбеттің «Алшағыр», «Айдос» атты күйлері шапқыншы жаудан елін қорғап қалған ағайынды екі жігіт

туралы. Бұл күйлер елді ерлікке, бірлікке шақырады. Тұған жерді сүйеге, жасыл белдің, айдын көлдің қадірін білуге уағыздайды.

Тәттімбет бұл күйлерді теріс бұраумен орындайды. Домбыра шегінен қобыз даусындай үн шығарып, дүниені күңгірентіп келіп, ақыры салтанағты сазға көшеді, жеңіс сәтін шалқытады. Шертпе күйдің асқан шебері Тәттімбет домбыраны теріс бұраумен тартуда алдына жан салмайтын.

«Тағы да тарт, Тәттімбет», «Тағы бір күй тартыңыз, Тәттеке» сияқты тілектер қаумалап күйшіні көп уақыт жібермеді. Ел риза болып, мың да бір рақметін айтты.

Әйтсе де күйші көңілі толмады. Ол қай күйді толғаса да, санасы шырқ айналып, беймәлім күй құшағынан шыға алмай қалды.

Шамалы үзілістен кейінгі кезек Жанақ жырауға тиді. Ол — жұқа өнді, сұйық сақалды, безек қаққан жылдам адам. Небір асыл сөзді түйдек-түйдегімен төгеді. Ол да өмір жайлы толғады. Шетсіз-шексіз кең дала. Күн мен түн ауысқаны болмаса еш қызығы, өзгерісі жоқ дүние. Аспаны да, ауасы да, жері де, суы да ортақ емес пе. Аз-ғана өмірде араздасып өтіп адамдарға не жетпейді дегенді аңғартып өтті.

Тәттімбет әрі қарай тыңдамады. Оған бұл сөздер таңсық емес. Өз ойымен өзі арпалысуда. Ол қазір үмітсіздік емес, өмірге деген құштарлық құшағында. Көңілі алып-ұшып, сан-саққа жүгіреді. Жыраудың Қозы Көрпеш — Баян сұлу жайындағы жырын да ансап күткен. Мұның бала кезінде ел кезген бір жыраудың осы мөлдір махаббат жайлы жырды жырлағанын естігені бар. Кейбір шумақтары есінде қалыпты.

«Жарқыраған жұлдыздай,
Жанып бір тұрған құндыздай.
Байтақ елі сүйіпті-ай,
Баяндай сұлу бір қызды-ай.

Аш белі қылдай талыпты,
Әркімнің есін алыпты.
Бөркінің ұшын үкілеп,
Айнала шолпы тағыпты.

Құбылмалы, мың түсі
Қырдың қызыл түлкісі,
Тап бір солай құлпырар
Баянның сылқ-сылқ күлкісі».

Жырдың басқа шумақтарын ұмытыпты. Ол кезде өзі де ойын баласы еді, жыршының кім екені есінде жоқ. Бірақ оған керегінің өзі де тек осы жолдары ғана сияқты. «Баянның сылқ-сылқ күлкісі» деп ішінен қайталай берді.

Бұл кезде Жанак жырау «Қозы Көрпеш — Баян сұлу-ды» жырлап кетіп еді. Шексіз сүйіспеншілік жайлы ұлы жырды ел де, кең байтақ дала да үнсіз тыңдап қалған тәрізді.

«Қозы Көрпеш іздейді ауған елді,
Алла тағалам жаратты асқар белді.
Бір бөгетпен құтылып бара жатса
Асқаралы бір тауға тағы келді».

Жыршы асқар тау да, ешқандай қиындық та бөгет бола алмайтын махаббат жайлы толғайды. Бірін-бірі сүйген екі жас ақыры табысады.

«Қозыкені сол жерде білді дейді,
Жаксы көріп бетінен сүйді дейді.
Аулақ үйде екеуі сөйлескен соң,
Сонда айқасып екеуі қалды дейді.

Боран болып, түгел мал ықты дейді.
Өз ісіне Қозыкем мықты дейді.
Өз жарымен ойнасып Қозы Көрпеш,
Бір құмардан екеуі шықты дейді

Қарабайдың құлдары көпті дейді,
Көре сала бір нәрсе өтті дейді.

— Торғай жырлап тұрады сұлу Баян
Таң атыпты түрегел депті дейді.

Адам калмай жиынға кетті дейді,
— Жата тұршы, а жарым, нетті дейді.
Таң атпақтан күн шықсын, шырағым-ау,
Тар төсекте жан шықсын депті дейді».

Жыраудың аңыраған қобызы осы бір тәтті шаққа жеткенде көңілге жағымды өте нәзік әуенге басты. Ел мәртебесі өсіп, жайраңдап, дала көркі одан әрі құлпыра түскендей болды. Тәттімбеттің де аңсап күткені осы махаббат салтанаты еді.

* * *

Тұрпан байдың қызы Малқара сәби шағынан күйге құмар болып өсті. Ақ сұр жүзді, әдемі қыз 14—15 жасқа келгенде осы төңірекке әйгілі домбырашы болған еді. Ол сырттай естіп жүріп Тәттімбет күйлерін де ден қоя үйренді. Оның сүйіп орындайтыны Тәттімбеттің күйлері. Семей жағына тұрмысқа шыққан ол осы жолы атақты күйшімен кездесуге асыққан еді. Күйеуі бір сыдырғы момын адам еді, жолына бөгет болмаған.

Жанақ жыраудың бірнеше күнге созылған толғауларының арасындағы үзілісте ел-жұрт, замандас құрбылары Малқараның күй тартуын өтінген.

Қос етек көйлек киген, белі бұраңдаған ерке сұлу алма жүзі албырап күй тарта бастады. Нәркес көк көзі күлімдеп, сүйіктіей аппақ саусақтары домбыра бетінде еркін ойнайды. Қоңыр баяу дыбыс дірілдеп, нәзік тербеліп барып, келе-келе шалқи түсті. Жылға-жылғадан жылай ағып жиналып, бара-бара ағысы қатты өзенге айналып бара жатқандай. Жастық шақ, қызығы мол бал дәурен. Кең далада керме иық кербез жігіт. Мінгені жорға салқоңыр, ат-әбзелдері көз тартып жарқырайды. Жас жігіт қыздың жеңгесі арқылы уәдесін алып, сүйгенімен кездесуге келе жатыр. Көңілінде арнасынан асқан қуа-

ныш. Салқоныр әсем басады, тұяқтарымен сәнді бір күйді — шаттық күйін шертіп келе ме, қалай?

Малқара Тәттімбеттің «Салқоныр» күйін тамаша орындады. Шаттық жырын толғаған күйі айнала әлемге қуаныш шашуын шашып тұрып алды. Ел ракатқа, бақытқа кенеліп қалды.

Манадан бері үнсіз тыңдаған ел күй аяқталысымен тебіреніс үстінде дуылдасып кетті.

— Ойпырмай, ә!

— Шырағым-ай, ә!

— Қадамыңа нұр жаусын!

— Өркенің өссін!

— Саусағыңнан айналайын!

Тәттімбет көңілі де көктемгі гүлдей құлпырды. Жадында серпінді, сері күй туғанын сезді. Домбырашы келіншектің қасына келіп маңдайынан өпті.

— Өнерің өрге жүзсін, шырағым!

Малқараның жан дүниесі де көктемгі тасыған өзендей сапырылысып, сендей соғылысты. Аға алдында ізетпен сәл иіліп:

— Күйші аға, қашанда ел тілегі Сіз. Өзіңізге деген ел ілтипатында шек жоқ. Алыстан аңсап келгенімізде ауылға ала баратындай бір асқақ күй тартып берсеңіз екен,— деді.

Тәттімбет шаралы көздері ұшқын атқан келіншек жүзіне ризалық сезіммен қарады. Жас сұлудың табиғи жақсы мінезі, жарасымды қылығы, сүйкімді пішіні оның қиялына қанат бітірді. Шадыман шабыт үстіндегі күйші көңілі одан әрі өсе түсті. Тек қана адалдық, сұлулық шеңберіне түсіп, айналаға баяғы балалық көңілмен көз салды. Туған елге, Отанға, аяулы жарға деген ыстық ықыласқа, бал сезімге бөленген күйші жаңа бір күй тартып, асқақ бір сыр түйінін ағытып еді.

Күй сарынына көктем лебі еседі. Таң рауаны сан-сары нұр шашып тұр. Көкжиекке дейінгі дала ине көзінен жа-

ца өткен көкжасыл кілемге ұқсайды. Мың бұралған қара көк талдар жібектей желиілдеп желмен ойнайды.

Күй сөйлеп тұр.

«Кұшамын бар шапағат, асылдарын,
Кешемін өмірімнің жасыл бағын.
Күн сайын күлім қағып тұрамын да,
Келесі күн шыққанша асығамын».

Көктемгі кеш. Сіркіреген жауын тамшылары киіз үйге тырс-тырс тамады. Самал жел шашқан көк пен қызғалдақ иісі бұрқырайды. Тіршілік біткенді лепірттіп ауада жүзген ағыл-тегіл сізім.

Жүрек қылын шерткен күйді сылқ-сылқ еткен қыз күлкісі, тастан-тасқа құлаған бұлақ сылқылы ма дерсің.

«Есігінді жайымен ашып қана,
Жүрегімнің пернесін басып қана,
Келіп едің көйлегің көлбең етіп
Жанбырлы түн есте ме, ғашық бала».

Жарық дүние ғажап. Айнала сән-салтанатты өмір. Күн көзі күліп жарқ-жарқ етеді.

Қыр-қырдың асты шоғырланған ауыл. Ашық-жарқын күлген адамдар. Адал көңіл, ақ ниеттер. Таң атпай даланы дүбірлеткен көш қызығы. Әзілдері жарасқан қыз-бозбала. Ауыздығымен алысқан әсем жорға. Арнасынан асып шүпілдеген бал сезімдер. Сүйіспеншілік оты аялаған бақытты сәттер.

Күй өмірдің ұлылығы жайлы жырлады. Дала табиғатымен жарасып болашаққа шеру тартқан бұл күй «Сылқылдақ» еді.

Тәттімбет ауылы биыл да Нұранның жағасын жайлаған. Мол сулы өзен арнасын қуалай өскен талдар мен мұңдалап, көзге алыстан шалынады. Жағалаудың шығыс жақ бетіне бірінен-бірі жүз елу-екі жүз метрдей алшақ қонған он-он бес үйдің жартысына жуығы еңселі, жаңа ақ боз киізбен жабылған. Әрлі-берлі жүрген адамдар кейпі, көгендеулі қозы-лақ, қазан-ошақ, тағы басқалары осы арада қызықты да қым-қуыт тіршілік барын аңғартады.

Кешкі шақ. Әлгінде ғана батқан күннің шапағы көкжиекті күлгін-қызғылт түске бояп, мынау таңғажайып әлеммен жылап айрылысып бара жатқан тәрізді. Мал өрістен қайтып, ауыл абыр-сабыр. Өзеннің шапақпен шағылысып, жалт-жұлт еткен айна бетіне қадала қараған Тәттімбет көп сырларды ой таразысынан өткерді. Өмір деген осы-ау. Кеше ғана желкілдеген тал шыбықтай бала еді. Міне, бүгіндері бұл да отыздан асып барады. Әкесінің жылын бергелі де жылға тарта уақыт болыпты. Нұрбике Шаншар елінің билеушісі болып, дегені іске асып тұр. Әйтсе де жақсылыққа жеткізер деп сеніп, соңынан ерген елге бұл не қайыр етер. Неше ғасыр тұйыққа тіреліп келген жұртқа көрсетер жолы қайсы. Отырықшы бол, егін сал деген ақылына қай қазақ көне қояр, қанына сіңген әдетін тастай алар ма? Дегені болған күнде, ол жолдың опалы боларын кім біліпті. Апырмай, ә? Өстіп ырду-дырдумен өмір өте бергені ме?

Ымырт шақта иықтаса жата кеткен, дөңкиген дәулер тәрізді тау жақтан қайықтай жылжыған бір ноқат көрінді. Келе-келе аттылы кісінің нобайы байқалды. Лекілдете шауып келді. Тап бір дүниедегі ең жауапты арман-мақсатынан қалып бара жатқан сияқты-ау.

Тәттімбеттің бұған бойы үйренген. Тәйірі, кезекті дау да, әйтпесе атасының басына шауып келеді деймісін, деп

мырс етті ол. Айналысар кәсібі жоқ, іші пысқан ел өсек-ияң, дау-дамай десе ішкен асын жерге қояды. Ертелі-кеш қымызға қызара бөртіп, тиісерге қара таба алмай жүргені.

Қан сорпа жүйрік торыдан солбырайып әзер түскен ұзын қара жігіт:

— Ассалаумағалейкум,— деп жақындай беріп еді.

— Әликсалам,— дей салды қабағын түйіп жалт қараған Тәттімбет,— немене осыншама шауып, әкең өлді ме?

— Жо-жоқ. Әлгі... ел арасындағы дау ғой...

— Жә, болды. Маған қазір сөздің керегі жоқ. Барып дем ал. Кейін сөйлесерміз,— деп тыйып тастады Тәттімбет.

— Ағатай-ау, оған қарайтын емес қой. Нұрбике, Айбике болып, қырқысып өлейін деп жатқан жоқ па. Былтыр атам үйінің көк айғыры жоғалып, Айбикенің мына бізбен іргелес қонған тұқымдарынан көріп жүр едік қой. Біз де өткен күні түнде үш жігіт барып, оның бес жылқысын бөліп алып, менің нағашымның аулына асырып тастап едік. Із кесіп келіп тапса керек, кешеден бері аулымызды қамап жатыр. Не істейміз енді?

— Е-е, сор. Сонда олар не істе дейді?

— Жылқымызды қайтар дейді.

— Е, неге қайтармайсың?

— Ойбай-ау, сонда көк жүйрік құнсыз кеткені ме?!

— Құныңның әкесін... Көк жүйрігің қашан жүйрік болып еді. Ол мәстегінді Айбикенің алғанын қайдан білесің? Іргелес отырғанына жауапты ма. Қасыңа қонған елді кірпідей көрсен, өз сорың! Міне, менің айтарым!— Тәттімбет осылай деді.— Бір мәстектің дауымен астыңдағы мына атыңды өлтіріпсің ғой. Әне, танауынан қан ағып тұр. Абыройдан да жұрдай болдың. Қайтар жылқысын. Осыдан жігіттердің бірінің денесіне таңба түссін, тұқымынмен құрысын.

Өзі де әбден қалжырап, құр жаны тұрған қара сұр

жігіттің түрі тіпті аянышты боп кетінті. Соны аңғарған Тәттімбет сәл жұмсап:

— Шырағым, бар айтқанды істе. Мына атынды тастап кет те, әлгі шабдарды ұстатып мін. Бар, тез жет,— деді.

Сүмелетіп сұры қашқан жігіт аяғын сүйрете басып, атын жетектеп, ауыл жаққа жүріп кетті.

Тәттімбет әлгі жігіт төңірегіндегі ой шырмауынан шыға алмай отырып қалды. О, тоба, Айбике, Нұрбике деп бөлініп, қу дүниенің құлдығында жүргендер бір атаның балалары, шешелері де бір туысқан. Осылайша болмашыны себеп етіп, үрім-бұтақтары бір-бірімен ырылдасады деген ой ата-бабасының ойына кіріп шықты дейсің бе. Тәттімбет пенделік, күйкі тіршілік иелерін біржолата ұмытқысы келгендей, өткен тарих тұңғыығына ой жүгірте бастады.

Қаракесек Шаншар заманында сөзге жүйрік, шешен адам болған. Ел бастап қалмақтармен талай ұрысқа да араласқан. Сыр бойында туып-өскен ол ежелгі жау қақтығысынан қажыған елін орталыққа қарай Қарқара өңіріне алып келеді. Жасыл желек жамылған шұрайлы өлке, көл-көсір сан бұлақты осы арадағы ағайын жұрт бұларға бөліп беріп, сыйға тартады.

Әйткенмен, қалмақ мұнда да жетеді. Талай қанды шайқас болады. Екі елдің игі жақсылары бас қосып, қантөгісті тоқтату жолын ойлайды. Қалмақ батыры Мыржықтың қызын Шаншарға қоспақшы боп шешеді. Ел бастап, ту ұстаған кезде Шаншар жиырманың үстіне жаңа шыққан қылшылдаған жас екен. Ақ сұр өңі құбылып, көздері ойнақшып желдей есіп сөйлегенде алдына жап салмайтын көрінеді. Сөздері уытты, бір сөзінен бір сөзі асып, ең дұрыс шешімді бұлтартпас дәлелмен түйіндесе керек.

Өзара мәжілісте соңғы сөз Шаншарға тиіпті.

— Қалмақ,— деген екен сонда Шаншар,— қызынды

әлі алған жоқпын, «ежелгі жау ел болмас...» деген. Әйтсе де ел болып көрейік. Сен де тым ұсақтап кетпе. Қима-сынды амалсыздың күнінен ұсынғандай болма. Көңілде көлеңке қалмасын. Бар ниетіңмен ақтарылып төгіл. Сенің үш қызың бар, бірінен-бірі өткен сұлу деседі. Үшеуін бірдей бер маған. Қазақ, қалмақ түрі бір, тілі бір туыс елміз. Бір саптан, бір қаптан шыққан ағайындылар да екі рулы ел болып итше жұлысып жүрген жоқ па. Сана-сыздық сағынды сындырады. Тығырықтан шығар жол таппай жүрген елдер ғой. Кезі келсе қазір ет бауыр ту-ғаның да өлгеніне қарамас. Сөзге қонақ берсең, екі ел-дің арасына дәнекер болып көрейін.

Мыржық та көз жұмып, үрдіс кететін көшелі батыр болса керек. Дегеніне көніпті. Құлын мүшелері күмістей ақ, жарқылдаған қара көздерінен адам жанына беймә-лім тәтті сезім құйылатын Айбике, Нұрбике, Қыздамбике атты үш қызын 50 түйеге артқан жасауымен Қаракесек еліне ұзатыпты. Қалмақ батырының көңіліне шексіз риза болған Шаншар үш жүз жылқы қалыңмал беріп, қазақ, қалмақ қатысқан ұлан-асыр той жасапты.

Шамалы уақыт екі ел бейбіт қатар күн кешкен екен. Бірақ бұл ұзаққа бармапты. Ел арасынан ушықтырып жүретін қылауыздау, небір есерлер «елді ала тайдай бүлдіріп» дау үстіне дау тудыра беріпті. Соның ақыры, Мыржық батыр тағы да қолына найза ұстап, қол бастап Қаракесек еліне жеткен екен. Алдынан ағайынды Алша-ғыр, Айдос батырлар тосқауыл болып шығыпты. Бұл шайқаста Мыржық жеңіліп, ауыр жараланады. Өлер ал-дында Алшағыр мен Айдос батырға:

— Өмірдің опасыздығын баяғыда-ақ білгем. Эттең, тек өкінерім, желөкпе шабыс, айқай-сүреңмен күндерім босқа өтті. Таудан құлаған тасқын ішіндегі шөп-шалам-дай дүниеден мақұрым кетіп барамын. Мына биікке ме-нің атымды қоюларыңды өтінемін. Бір тілегім... берсеңіз-дер...— деп, көз жұмады.

Содан бері осы өңірдегі еңселі таулардың бірі Мыржық аталып кеткен. Қойнауы көк жасыл шалғын, талдардың неше түрі бар. Құлпырған қызыл жиделері көздің жауын алады. Әр тұсында сылқ-сылқ күліп аққан айна бұлақ. Қаһарлы батырдың бедірейген бетіндей құж-құж тастар. Тіп-тік қия жартастар.

Шаншар Мыржықты өз қолынан шығарып, арулап қояды. Жылын берді. Қаншама азаматтарынан қапыда айрылған екі жақ тағы сәл толас тапты. «Мекіре балықтың басы тасқа тимей қайтпайды» дегендей тағы бір сойқан көрмей тыншыр деймісін бұл жұрт.

Міне, бүгіндері барымталасып жүргендер сол Айбике, Нұрбикеден туған бір атаның балалары. Қалмақтың апалы-сіңлілі үш қызынан тараған ұрпақтың ішінен неше түрлі сұңғыла шешен, өнерпаз адамдар шыққан. Шетінен «орақ ауызды, от тілді» бои, бәріне бірдей билік айту жетпеген. Сондықтан да олардың көпшілігі жатып атар қылжақбас болып, ауыл-үй арасындағы сөз сайысына түсіп жүрген. Сөз қақпайларында есесін жібермейтін жұртты ел ауызында «Шаншардың қулары» атауы да содан қалған.

Қазақ тарихының бетінде айшықты бейне болып қалған Қаз дауысты Қазыбек Шаншардың туған немересі.

Шаншардың Битен, Шитен сияқты ақпа шешен, атақты домбырашы сері ұрпақтары ел аузында жыр болып қалған. Олар өнердің қай түрінен болмасын ешкімге дес бермеген. Тәттімбеттің төртінші атасы Бертіс домбырашының аты бүкіл қазақ даласына аңыз боп тараған. Күні бүгінге дейін көнекөз ауыл қариялары сөз ретінде саусағынан бал тамған күйші туралы сыр шертеді. Домбырашылық өнер Шаншарда атадан балаға ең қасиетті мұра есебінде ауысып, Қазапғаптың інісі Әли домбырашыға дейін нелер саңлақтар өткен деседі.

Тәттімбет осы Әлиден домбыра тартудың әліппесін үйренді. Әлекең Тәттімбеттей бүкіл орта жүзге танылма-

са да өзіндік тарту мәнері бар, өрнекті, ойлы күйлерді өте тамаша орындайтын домбырашы болды.

Кедір-бұдыры, сергелдені көп өткен замана қойнауына бар зейінін салған Тәттімбет денесі түршіккендей бір сәт оң жағына оқыс жалт қарады. Әлгінде жай ғана соққан самал жел ширыға түсіп қатты гуілге басыпты. Ауыл-үйдің малы жеп тастаған, жүдеген ешкідей қурап сорайған айбақ-сайбақ мендуана желге қосыла ызылдап, азынап тұр екен.

Тәттімбеттің көз алдына сұрықсыз сурет келді.

Шілденің аптабында өртенін кете жаздап тұрған сұр дала. Аурудан не апаттан, жаудан иесіз қалған, қираған жұрт. Шетсіз-шексіз төңіректе шыбынның ызыңы да естілмейтін сияқты. Құр ызылдаған ыстық өкпек жел. Қабығы қуарған мендуана ғана жел ығына қарай құлап азынайды. Баянсыз тіршіліктің, сүреңсіз, күйкі өмірдің, адыра қалған жұрттың жұпыны белгісі, бейшара жыршысы тәрізді.

Тәттімбет домбырасын алды. Күйші саусақтары мендуананы жұлқылап азынаған жел дыбысын домбырадан аудармай шығара бастады. Қос ішек пен пернелер жел боп азынап, дауылға ұласып бара жатқан сияқты. Бұл азынауда күңіренген күндер мен түнерген дала, тығырықтан жол таба алмай тұншыққан ел байқалады. Бірден-бірге шығандап, терең философиялық толғаныстан өзек алған күй кескілескен мағынасыз ұрысты, билердің пенделік сөз сайысын, мақсат-бағдарсыз, тұрлаусыз дүниені әшкерелеп тұрып алды.

Үсті-үстіне шапши көтеріліп, күйініш пен реніштен торыққан күй бірте-бірте бәсеңсіп, мамыражай әуенге көшті.

Кенет күрт өзгерген күй аспандағы күнге қол созғандай жарқ-жүрқ қимыл аңғартты. Күй тілі ап-айқын сөйлеп берді. «Қашан жаңбыр жауып, қызғалдақ құлпырады. Адамдар тегіс ән салып, жарқылдап жүрер күн бо-

лар ма. Туған жер ризығын бөле-жарып, шын ықыласты дос-жар көңілімен күн кешсе қайтеді. О, сұмпайы, қу дүние!»— деп ақыр соңында бар даусымен айқай салды домбыра.

Қілт үзілген күй аясынан шыға алмай Тәттімбет басын салбыратып отырып қалды. Күй ырғағына қосыла тебіренген оның миы шыңылдап, басы айналып кетті.

— Тәттекем-ау.

Сырт жағынан естілген сыңғырлаған дауыс ойын бөліп жіберді. Мойнын бұрам дегенше болмай қасына келіп тізе бүккен келіншегі Ақбөпе:

— Тәттекем-ау, не болды осыншама? Күйінішті күй тарттың ғой, ел аман, жұрт тынышта,— деді.

Нәркес көзді сұлу келіншектің түрінен шын қорыққандық табы білінеді.

Ақбөпенің әсем қимылы мен тәтті қылығында Тәттімбеттің астан-кестен сан қилы ойларын тез суытып, арнасына түсіретін ғажайып әсер бар. Келіншегін шын жүректен сүйетін Тәттімбеттің ойына ол бар жерде тек шаттық пен қуаныш қана оралады. Осы жолы да езу тартып жымия қараған күйші:

— Бұл күйден қандай сыр аңғардың?— деп сұрады.

— Сұмдық, қу медиен далада жалғыз қалған пенде азабын көргендей болдым,— деді Ақбөпе,— жел, дауыл соқты, құрайды ма, қу ағашты ма үйіріп азынайды.

— О, данышпаным менің, сенің бойыңа сұлулық пен сезімталдық бірдей біткен. Шіркін, ойы құрғыр сан саққа алып қашпай, өмір бойы өзінді ғана жырлап өтсем ғой.

— О-оу, серім,— деді Ақбөпе,— өзін кей-кейде телегей-теңіз боп шалқып кетесің-ау.

Келіншектің қоңыраудай сыңғырлаған күміс күлкісі кешкі ауыл аспанын бір жарқын шаттыққа бөлегендей.

Осы бір жанына жайлы, мейірбанды үн, түп-тұнық,

таза күлкі болмаса Тәттімбет күні қиындап кетер ме еді, кім білсін!

* * *

Ертеңіне күндіз ыстық сары жел ескен қырға домбырасын алып ұзап кеткен Тәттімбет шетсіз-шексіз маң да-лаға көз салып тұрып кешегі күйді қайта шертті.

Тіршілік біткеннің жүйкесін жұқартып, мазалайтын көңілсіз, сүренсіз күй «аз-з-з» деп ызылдап тұрып алды. Әлден соң ұлып «ы-ы-ы-ға» басып, демі жетпей тұншығып барып «н-на», деп ентігіп саябыр тапты.

Осы дыбыстардан сан түрлі суреттер бөлініп, бағзы заманнан бергі талай тарлауыт сүргіндердің көріністерін көрсетіп тұрғандай. Дүние зар илеп егіледі, күрсінеді.

Тәттімбет көңілін шерменде еткен түндіксіз тірлік жайлы мұң қос ішекті серігінің кеудесінен күмбірлеп шығып, көл-көсір шер болып төгілді. Әйтеуір, мұнда құр жылау, күңіреніс қана емес, жаңа өмірге деген құлшыныс, тебіреніс, дабылды күрес сарыны аңғарылады.

Күй қайта шалқыды. «Азына, азына» деп күбірледі Тәттімбет. Күйімен де, сөзімен де бар шерін ағытып тұр.

Ыстық сары жел ескен даланы алапат күй солқылдатып бара жатқан тәрізді.

ҚЫРАН ҚИЯПАТЫ

Алшынбай би келе жатыр деген хабар осы ауылға да күн ілгері жеткен. Жақсыдан қалған тұяқ деп ел-жұрты қатты қастерлейтін. Жолшыбай ел шылбырына оралып, оны біраз бөгейтініне әбден сенген Тәттімбет ауылы да еш қаперсіз болатын.

Қаз дауысты Қазыбектің шөбересі Алшынбай би бабасы сияқты жаннан асқан шешен, алты алашқа әйгілі болмаса да, сөз берекесі бұған да дарыған, беделі бекем

ел ағасы еді. Әрине, хандарға сөзін өткізген, көршілес елдер арасын талай септеген Қазекене қарағанда Алшынбайдың жеткен биігі таудың жанындағы төбешіктей. Қазақ елінің Ресей қарамағына өтіп, сыртқы жаулардан тыныштық табуы, ал оның есесіне ауыл арасындағы сыпсың өсек, жер дауы, жесір дауының өрбуі билік дәрежесін де төмендетіп, би қадірін де өсірмеген тәрізді.

Алшынбай жас күнінен сән-салтанат құрып, серілікті сүйіп өсті. Соның да әсері болар, оның бірден-бір жақсы көріп жақын тұтары Тәттімбет. Ақбөпе ауырғалы бірнеше рет келген, ол жас келіншек дүниеден өткенде Тәттімбеттің ауыр қайғысын бірге көтеріскендей болған. Тәттімбеттің жан тебірентер күйлеріне сүйініп, әр күйінен күй иесіне тән ұшқыр ой, сұлу сезім табатын, оның Ақбөпеге деген ықыласы да өзгеше еді. Жаңа жауған ақша қардай ақ жүзі күмістей жарқылдап, құмарлана қарағанда бұлтты күнгідей қап-қара болып, тұмандатып кететін көздері дегбірінді алатын. Бұл шексіз ғашық көзқарасты, жан-тәнімен берілген адал көңілді Тәттімбет домбыра тартып отырғанда оған телмірген Ақбөпе жүзінен Алшынбай талай байқаған. Ой-өрісі кең, сымбатты сұлу келіншек оның да қиялын қытықтап қызықтыратын. Әйтсе де, жас келіншектің өз еріне деген ерен сезімін аңғарып, Тәттімбетке деген адал пейілінен де аса алмай, екеуіне шын жүректен бақ тілеумен шектелетін.

Жерде жаңа ғана көк тебіндеп, қызғалдақ құлпыра бастаған кез. Қымыздықтың, шайырдың, жалбыздың, сан түрлі көкорай шөптің иісі аңқып, жан-жануардың сарайын ашып тұр.

Тәттімбет аулының ата қоныс-жаз жайлауы Түндік, Ащысу, Нұра өзендерінің арасы. Алайда, олар әзірше Мыржық тауының екінші бетіне ғана көшін қонған.

Түс әлеті. Мыржық тауының бөктеріндегі көп бұлақтың қасында, топ-топ шілік ағаштарының сиректеу тұсына тігілген ақ шаңқан үйлердің айналасы жым-жырт.

Алысырақ байланған сауын биелер, тай, құлындар ғана кісінесіп, тебісіп дыбыс білдіреді. Үй-үйлердің арасында жүрген жарлы-жақыбай, бала-шағалар ақырын ғана сөйлеседі. Бір кездерде осында бас қосқан мәжіліс болып, жарқылдаған әзіл-күлкі айтылып, күмбірлеген домбыра тартылды деуге болмайтындай. Оның бәрі Ақбөпемен бірге кеткендей, ізім-қайым жоғалған. Аяулы жарын есінен шығара алмай күйзелген Тәттімбеттің қас-қабағына қараған ауыл адамдарын да бұл шегі жоқ күйіну әбден жалықтырған.

Тетелес өскен Мұсатай мен Қысатай сыртта жүрген еді. Шешесіне тартқан ақ құба, сида екі ұл әке қайғысына ортақтасып бақса да, ойын баласы емес пе, көңілдері сәл орнына түсіп, баяғы мұңсыз тіршілікке қайта қалыптасып келе жатқан.

— Ананы қара, біреулер келе жатыр,— деді Мұсатай інісіне,— кім болды екен, ә?

Мыржық тауын айналып бері бұрылатын кедір-бұдырлы арба жолында 4-5 салт атты көрінді.

— Ә-ә, білдім, бұл Алшекең ғой, таяуда осында келеді деп естімеп пе едік.

— Ия, ия, бұл сол кісілер болды. Әкеме тезірек жеткізейік, қамданып отырсын.

Тәттімбеттің қабағы тас түюлі еді. Әдеттегі қызыл шырайлы дөңгелек жүзі күреңітіп, үнемі ұшқын шашып жанып тұратын қоңыр көздерінің аясына ауыр мұң ұялаған. Ат жалын тартып мінгелі ел-жұртының неше қайғысын көріп өссе де, адам жанын жегідей жейтін мұндай сұмдық болады деп ойламаған. «Адам деген пенде екен ғой, шіркін. Әттең, әттең...» деп кеуде кере күрсінеді. Кешегі күнгі арнасынан асып жатқан шаттық, көл-көсір қуаныш мына жарық дүниенің опасыздығын аңдатпапты-ау.

Қос құс жастыққа шынтақтай жатқан Тәттімбет жүзінен бұл хабарға елегізігендік байқалмады.

— Е, келсін,— деді де орнынан қозғалған жоқ. Аласы үлкен кішірек көздерін қайта жұмып сәл отырды да:

— Мұсатай, әлгі Күлпан апаңа айт, қымызды дайындасын, шөлдеп келе жатқан болар. Жылқыға кісі жіберіп, бір семіз тай алдырсын,— деді де тағы да үнсіз қалды.

Алшынбай биді Тәттімбет ауыл сыртына шығып қарсы алды. Оның соңынан ұлдары Мұсатай, Қысатай және Исатай, ауыл адамдары бірге ілескен. Оларға жете бере Алшынбай би де, оның серіктері де аттан түсіп келіп Тәттімбеттермен қол алысты.

— Е, ерім, қалайсың?— деді Алшынбай амандықтан соң үй жаққа беттеп келе жатқанда.—«Өлгеннің соңынан өлмек жоқ» деген. Сен үшін ғана келдім осы өлкеге. «Ұшарын жел, қонарын сай білер», тіршілікке дайындықсыз келген қазақтың анда-санда көңілін демдері сенің күйлерің еді, міне, бір жылдан асыпты, оны да көпсінді ме құдай халқыңа. Әлде сен бойыңа дарыған өнерді жеке басыңның ғана бағы санап келіп пе ен. Ақбөпе — елдің бәріне қадірлі еді, бірақ осыншама күйректігінді аруақ та, адам да құптай қояр деймісін.

Тәттімбет өте сезімтал, күйрек мінезді адам болатын. Оның қуанышында да, қайғысында да қалтарыс жоқ, біржолата жан-тәнімен беріліп өлін-өшеді. Жаңа Алшынбай сәлемдескенде де жан жарасына ем болардай бір жылы сөз күткен еді. Онысын елемегендей Алшынбай үрдіс кетті.

Кешке қарай Мыржық етегіндегі жасыл шалғынға қызыл ала, оюлы киіздер төселіп, шәйі көрпелер салынды. Қос жастықтарды қолтықтарына басып бір жамбастаған қонақтар мен Тәттімбет қилы әңгімелерге көшкен. Күйші қалпында әлгіндегі шарасыздықтың бірі жоқ, қомданған лашын құстай ширығып алыпты. Би сөздері көздеген жерден дәл тиген сияқты.

— Тәттімбет,— деді Алшынбай біраз әңгімеден

сон, — алыстан келдік, аңсап келдік, өзінді ғана емес, күйінді де сағындық. Армансыз адам бар деймісің, көңілімізді бір көтерші.

Күйші сәл үнсіздіктен сон, оң жақ тізесіне қисая отырған Исатайға:

— Балам, домбыраны әкелші, — деді.

Төрт қырлы кеуделі, ұзын жіңішке мойынды, құлақ түбіне үкі тағылған домбыраның күн қақтаған жып-жылтыр жүзінен ұзақ ғұмыр кешкені байқалады. Бұл домбыраны кезінде атақты Бертіс күйші де шертті деген сөз бар.

Тәттімбет домбыраны өз көңіл-күйіне қарай тарта-тын. Айнала дүние, қасындағы адамдар түгелдей ол үшін ұмытылып, ойына алған тақырып аясына барынша берілетін. Қазір де оның жіңішке қысқа саусақтары қосбасар тұсында сүрінгендей, сыңсығандай бір үнді біраз уақыт қайталады да тұрды. Әр түрлі дыбыстар қосылып «Ақбөпе, Ақбөпе» деген сияқты ма, қалай өзі.

Алшынбай да, оның серіктері де, ауыл адамдары да қалт етпей тындапты да қалыпты. Би өзіне тән аңғарымпаздықпен күй сырына бірден қанықты. Ақ торғын көйлегінің сыртынан қызыл барқыт қамзолы белін қынай буған Ақбөпе аққудың көгілдіріндей көз тартып, меруерттей тістерін жарқылдата жымияды. Әне, ол бір тізерлей отырып, аппақ салалы саусақтарымен сырлы тостағанды қапсыра ұстап, биге имене қымыз ұсынды. Қадала қараған Алшынбай жүзінен қаймыққандай, саусақтары дірілдейтін сияқты. Тәттімбеттің, үш ұлының үстіне шыбын қондырмауға тырысатын Ақбөпе тағы да елес берді көз алдына. Алыс-жақынға, елге сыйлы Ақбөпенің жүріс-тұрысы, сөзі тірі кезіндегідей бар сананы баурап алыпты. Күй кейде жарқылдап шаттанып, артынша жарық дүниенің жалғандығын паш еткендей күйзеліп барып тынған еді.

— Ой, дүние-ай! — деп ауыр күрсінгенін Алшынбай

би өзі де байқамай қалды. Тәттімбетті ширқтырамын деп келіп, өзі күрт түскенін кеш аңдады.

Жұрт тым-тырыс, үндемей қалып еді. Осы бір қамкөңілдікке амалсыз беріліп, жоқтау күй аясынан шығуға ешқайсысы дәрмен таппаған.

— Исатай,— деді бірінші болып өзін қолға алған Тәттімбет,— күй тартшы, балам, «Саржайлауды» тарт. Тәттімбет өз аулының соңғы кездердегі көңілсіз күйіне өзін кінәлы санайтын. Осы бір сүреңсіз өмір ауқымынан шығып кетуге бүгінге дейін батылы жетпеп еді. Ендігі кезекте сағынып келген сыйлы қонақтарын да жабырқатуды жөн көрмеді.

Исатай — Тәттімбеттің кіші ұлы. Қабырғасы қатпаған жас бала. Алайда, «әке — балаға сыншы» дегендей, Тәттімбет күйшілік өнердің заңғар биігіне осы Исатайдың жетеріне әбден сенген.

Күй тартылды. Қаздай қаңқылдап, сұқсырдай сұңқылдаған күй. Бала күйшінің балдырған саусақтары домбыра бетінде еркін билейді. «Сарыжайлау» — сағыныш күйі, асқақ та әсем туған жерге деген, оның төсінде ойнаған ерлікті де, серілікті де қанына сіңірген өр көңіл елге деген мақтаныш күйі.

Көңілді бір ерекше тәтті сезімге бөлеген әсем күй ағытыла түседі. Тонын сырт айналдыра киіп тұмшалағандай, Мыржық көзін ашып қыбырлағандай — жотасындағы талдар самал желмен жай тербеледі. Кей тұстарда сарқырап аққан сан бұлақ суы тастан-тасқа секіріп, сылқ-сылқ күліп ойнайды. Айнала тұтасқан қаушөп, желекті сары қамыс. Анау алыстағы қыраттарға дейін созылған кең алқап көк жасыл шалғынға, құлпырған қызылды-жасылды гүлдерге бөккен. Аспанды орай ұшқан құстар тізбегі осы өлкеде тамылжыта әндеткен сайрауық туыстарының әуендеріне қосылып билегендей. Әсем тау бөктеріне иек арта қонған ақ шаңқан киіз үйлер, желіге байланған құлындар, бал дәуренді базарлап

жүрген балалар, осынау өңірмен астасып, думандатып, күмбірлеген көсем күй...

Күй бітті, оның құдіретіне елтіген жұрт енді ғана ес жиып гуілдесіп кетті.

— О, өркенің өссін! Мың жаса! Қалай тартады, ә,— деген ризалық сөздер әр тұстан естіліп жатты.

Тәттімбеттің өзі де ұлына үлкен сүйіспеншілікпен қарап қойып, жай ғана арқасынан қақты.

«Балапаным»,— деп күбірледі. Көз тиюден жаман қорқатын ол, ішінен «тфә, тфә,» деп қайталай берді.

— Қадірлі қонақтарым,— деді ол әлден соң,— қымбатты Алшеке, осы ұлымның домбыра тартысынан жас кездегі өзімді көргендей болам. Ат жалын тартып мініп, ел алдында күй толғап жаңа мәлім бола бастағанымда «есейдім, ер жігіт болдым» деп шығарған «Азамат» күйін тартып берейін.

— Уа, болсын. Тарт, Тәткеке,— деп ел шуласып қоя берді.

Тәттімбет домбыра құлағын асықпай бұрап, күйіне келтірді де қос ішекті қоса қағып дауылдатып кетті. Көздерін алыс бір нүктеге қадағандай қақшиып, жаңа толыса бастаған талдырмаш денесі жиырылып, сомдалып, бар зейінімен беріле тартты. Шыққан дыбыстар үстемелеп бірінен-бірі асып, сендей соғылысып, қақтығысып қала жаздап екиіндей түсті. Таудай толқындар жағалаудағы жарға келіп ұрғандай, ұрандап жауға шапқандай, нөпір күш жолындағының бәрін жайпап өтердей. Күйдің тұла бойында азаматтық қайрат, күш-жігерінің сипаттамасы, ерлікке, адалдыққа үндеу бар еді.

Тәттімбет күйлері ырғағы, қағысы, екпіні жағынан жалпы екі түрге бөлінетін. «Бес төре», «Алшағыр», «Азамат» сияқты екпінді, дауыл күйлер. Және «Саржайлау», «Сылқылдақ» «Былқылдақ» тәрізді ойлы, сағынышқа толы мұнды, бұлбұл назды, әсем күйлер.

Күйшінің асқақ өнеріне құлақ түріп, селт етпей тың-

даған ел ішектей созылған әлдене үзіліп кетердей шегі
не жете ойланып, қыбырсыз қалған.

Әйтсе де күй аяғына дейін осынау өр қалпында жете
алмады. Жарық дүниеге деген шексіз қуаныш, бет қайт-
пас ержүректілік сазынан жаңылған күй кібіртіктен
шаршағандай, сүйенішінен айрылғандай ауыр бір мұңға
жалғасып барып біткен еді. Домбыраны қасына қоя
беріп:

— Ух,— деп күрсінді күйші.

Жұрт та үнсіз қалды.

Алшынбай төмендеу отырған серіктерінің бірі — ақ
құба, әдемі жігітке осы сәт сәл иек қағып еді, жас жігіт
домбыраға қарай қол созды. Ауыл адамдары бұл қалай
Тәттімбеттен де асып, күй тартпақшы ма дегендей еле-
гізі қалды. Алшынбай би қасына шешен, әнші жігіттерді
көп ертіп жүретін. Осында келгеннен бері күйші көңілін
енді-енді демдеп, бері қаратып келе жатқан қалпынан
айырылып қалмауға қолданған кезекті шарасы еді.

— Ауылдың алты аузын тыңдады, ал енді біз де өнер
көрсетейік,— деп еді би.

— Ә-әп бәрекелді, дұрыс, дұрыс,— деген қолпаштау-
лар естілді.

Сырық бойлы, әдемі жігіт көп күттірмеді. Шаралы
көздерімен айнала тінте қаранып, әсем жымиды да, дом-
быраны қағып, қағып жіберді. Әуелеген асқақ даусы
шырқай қосылып, түн шымылдығын түргендей, табиғи
үні айнала дүниенің қазіргі қалпымен бір үндескендей
құйқылжыды.

«Шаба алмас арғымақ ат бел кеткен соң,
Кең жайлау құлазиды ел кеткен соң.
Жастайымнан бірге өскен құрбым едің,
Ойнаймын енді кіммен сен кеткен соң.

Кекілін кескен кер атым-ай,
Жастайдан бірге өскен Бекзатым-ай,

Әсем ән тымық түн пердесін сызып ағып, осы атырап-ты сағынышты да сылқым сазға бөледі. Бірқалыпты баяу ғана айтылған асқақ ән өзінің тамаша әуенділігімен, орындаушысының әдемі, ашық даусымен көңілдерді бір серпілтіп тастады. Отырған елдің ық жағынан жағылған от жарығынан адамдар жүзі өрт шалғандай қыпқызыл боп көрінеді. Даланы өпкен майда самал будақтаған бұйра түтінді әрі қарай үрлеп әкетуде. Айнала көзге түртсе көргісіз қара түнек. Сай-саланы тербетіп, айнала дүниені тебіrentкен әннің құдіретіне берілген Тәттімбеттің ішкі ойы сан-сақты шарлап лап кеткен. Ән аяқталып, жұрт кеу-кеулеп кетті.

— Ой, пәлі-ай!

— Әншісіне әні сай екен!

Әнші жігіт тағы да бірнеше ән айтты.

Тәттімбет те бүгінгі кеш берекесін одан әрі байыта түсу ниетімен әсем сазды күйлер тартты.

* * *

Алшынбай, Тәттімбеттердің жолға шыққандарына әлденеше күн болған. Бағыттары — Қаракесектің бір тармағы Байбөрі елі.

Тәттімбет аулынан қайтарда Алшынбай күйшіні оңашалап бір сыр айтқан еді.

— Тәттім,— деген ол жақсы көрін, жақын сырласардағы әдетіне басып,— күз түсе қуарған ағаштар көктемде қайта жапырақ жаяды. Адам өмірі де, міне, сондай. Бәрі де бір тіршілік. Әлі жассын, құр қамыға беруге болмайды.

Ауыл қасындағы қырқаға шығып, еркін төгілген күн шуағына бет төсеген екеуі де бір-бірін сөзсіз түсінетін сияқты. Әсіресе, бүгін Тәттімбет көңілі өзгеше, әлем-та-

пырық. Медиен далада жалғыз қалып бара жатқандай би жүзіне жалтақ-жалтақ қарайды. Нәркес көздерінің астында ауыр мұң көлеңкесі байқалады.

«Е,— деп ойлады ішінен мырс еткен Алшынбай,— әнші, ақын, күйші дегендерің түбінде құса боп өледі ғой. Қуанышқа да, күйінішке де осыншама жан-тәнімен берілер болар ма».

— Көтер басыңды, Тәттімбет,— деді би,— не болды сонша ұнжырғаң түсіп. Кезінде тау мен тас та жермен-жексен болып, бұлақ та тартылады. Бірақ бәрі де әлі жеткенше өмір сүруге талпынады, күреседі. Жә, жә, енді былай. Мен саған келердің алдында ана Байбөрі елінде әкесі ешкіммен бесік құда болмаған Есім атты сұлу қыз бар деп естіп, сонда барып қайтқам. Әкесімен астарлап бір-екі ауыз тіл қатыстым. Өзінді тілге тиек етіп әңгіме де айттым. Сөз түсінетін адам көрінеді. Қарсы емес райын байқатты, тек қызының дегені боларын сездірді. Жеңгесі арқылы қыздан да сөз алдым. «Ел мақтаған жігітті қыз жақтаған», атына заты сай болса, көрейік депті қыз. Ал енді жинал, Тәттімбет, мен сені апарып көрсету үшін келдім әдейі,— деп бір тоқтады Алшынбай.

Тәттімбеттің сынық жүзіне қан жүгіргендей. Алшынбаймен бірге кеткенінің өзіне, жалғыздықтан құтылғанына қуанған жайы бар.

— Әй, ерім-ай,— деп күліп жіберді Алшынбай,— қане, бұрыңғындай қайта бір жарқылдашы.

Бұлар жолшыбай не қызық, тамашаны айта отырып, Есім қыздың аулына түске қарай жеткен еді. Ауыл адамдары қонақтарды қуана қарсы алды. Тәттімбет келе жатыр деген хабар бұл өңірге баяғыда-ақ жетсе керек. Ел қамданып, дайын отырған көрінеді. Келгендер дем алып, дәм ішіп жайланғаннан кейін жұрт Тәттімбеттің домбыра тартуын өтінген еді. Алқа-қотан жиналған елдің қасына жете бере, Алшынбай ымдаған жаққа қарап еді, құлын-тайдай бір бөлек иіріліп тұрған қыз-келіншек-

терге көзі түсті. Ылғи қызыл-ала шыт көйлек, қара комзол киген, бастарына гүлді орамал байлаған келіншектердің ортасында үкілі кәмшат бөрікті екі-үш қыз тұр. Солардың арасындағы ақ торғын жібек көйлекті біреуі Тәттімбет көзіне бірден басылды. Оның көзқарасы да нұрлы, бойы да сұңғақ, аппақ әдемі жүзі де әсем екен. Тәттімбеттің денесі дір ете қалды. «Япырмау, мынау Ақбөпе ғой». Тап соның тұрысы, көзқарасы. Бұлар қастарынан өткенде қыз-келіншектер сәл тізе бүгісіп басты. Сәл бөгеліп тұрып қалған Тәттімбетке сыбыр еткен Алшынбай:

— Сол, соның дәл өзі, жүр енді,— деп үлгерді.

Қуанышы қойнына сыймай, көңіліне қанат біткен Тәттімбет ел алдына шығып ізетпен сәлемдесті де, шапшақтап тіккен ақ жібек көйлегінің жағасын ағытып, көк шөйі шапанының жеңін түрінді.

Қос ішек күмбірлеп, домбырадан күй төгілді. Көктемгі тау суы құлай аққандай немесе ақ жаңбыр толассыз құйғандай, шадыман күй шалқи түсті. Ел үнсіз тыңдап, толғаныс үстінде. Кешқұрым дүниені баурап алған сиқыр күй сарынына тіршілік біткен назар тіккен тәрізді. Тәттімбет бүгін өмір жайлы қайғыра толғады. Жарық дүние неткен ыстық, не деген тамаша еді. Тау, тоғай, кең жазық дала, өзен көмкерген туған жер қандай көрікті. Достықты, махаббатты білген, шындықты сүйген адамдар неткен бақытты. Сылқым, сұңғыла, серпер күйлерді сарынына сай ойға шомып ұйып тыңдаған ел.

Тұла бойы шалқар шабытқа толып, екі иығын қомдаған Тәттімбет дәл қазір қызылға желіккен қыранға ұқсайды. Оның көңіл күйін Алшынбай ғана ұғып отыр. Бидің есіне бірер жыл бұрын бүркіт ұстағаны түсіп ішінен мырс етіп күлді.

Алшынбай серіктерімен неше күн жүрін, Қарқараның ұшар басына ұялаған бүркіттің, әйтеуір, қапысын тапқан. Әдетте әбден есейіп, тіршілік қызығына құныққан

қыранның қолға көндігуі қиын. Тұсалғанына күйінгені болар, бірнеше күн нәр сызбай жатып алды. Алшынбай да оның құс боларынан күдер үзген.

Көктем лебі сезіле бастаған кез еді. Бір күні қаз-қатар тізілген құстар тізбегі өте бастады. Қаз-үйректер қаңқылдап, тырналар тыраулады. Айнала құстар әніне бөленді. Қабырғасы ырсиып, шөкімдей болып басын сұлық тастаған қыран осы сәт қыбырлап қозғалды. Тұмсығын көтеріп, аспанға жалтақ-жалтақ қарады да, орнынан серпіліп тұрып, алдындағы қызылға бас қойды. Қыранның тіршілікке деген құштарлығы қайта туып, өмірге деген сүйіспеншілік оты бұрынғыдан да өрши түскендей еді.

Сол секілді Тәттімбет те бүгін домбыраны жаңа құлшыныс, соны сезіммен шертті. Оның «Қосбасар», «Сарыжайлау», «Сылқылдақ», «Салқоңыр», «Сарыөзек», «Көш жанаған» күйлеріне деген жұрт ризашылығында шек болмады.

Осы жолы Алшынбай би Байбөріге құда түсіп, Есім қызды Тәттімбетке қосты. Бұл 1854 жылдың жазы еді. Есім Мұсатаймен жасты, он алтыда болатын. Тәттімбетке аяулы жар, балаларына мейірімді ана болғаны үшін ол Есім бәйбіше атанып, ел құрметіне бөленді.

ЖАУЫН АЛДЫНДА

Мойка жағалауындағы мейманхана үйінің іші бүгін тым-тырыс. Москваға поезбен барып, патшаның тәж кию салтанатына қатысқан қазақ өкілдері неше түрлі қызықпен жүріп, шаршағанын кейін бір-ақ білген.

Бұларды Халил халфе келіп оятқан еді. Күн құрық бойы көтеріліп қалыпты. Көктемгі қысқа күнде бұл әжептәуір уақыт. Жирен сақал-мұртты, сары жүзді Халил, обалы нешік, осы жолы «игі жақсыларға» тәп-тәуір қыз-

мет етті. Орысша тіл біліп, елмен танысуға, өздері көрген екі шаһардың ғажайып ғимараттарының тарихын білуге көп көмектесті. Халилдің елпілдектігіне шексіз риза болған сұлтандар мен билер оның кейбір ұсақ мінездерін ескермеуге тырысатын.

Мейманхананың кең залында Халилдің басқаруымен орыстың екі жас әйелі түрлі тағамдарды жерге жасап жүр. Мұнда алғаш келген бетте-ақ қазақ өкілдері қаздыған орындықтарды сыртқа шығарып тастаған. Жағалай төселген көрпе үстеріне қос жастықтарды қолтығына тірей малдас құрған оларға әйелдер таңдана қарайды. Үріп ауызға салғандай сұлу келіншектердің пайымдауынша, шығыс адамдарының киімдерінде, салт-дәстүрінде, тіпті шамадан тыс ет жесістерінде өзіндік өрнек, әсемдік жатқан тәрізді. Әрқайсысында табиғи тәкаппарлық, өрлік байқалады.

Қонақтар да дәм үстіндегі өзара әңгіме кезінде сырқым сұлуларға арадік сұқтана қарайды. Көңілдері бұзылып, ләззаттың құшағын аңсағандай болғанымен үндемейді, келесі кеңес, тағылымды әңгімелерінен аспайды. Бір-біріне барлай қарап, сыннан сүрінбей өтуді ғана көздейтін сияқты.

Әлгіден бері қипақтап «тамақ суып қалды» деп асықтырып жүрген Халил төменгі жақта тізерлеп отыр еді. Келесі бір әңгіме түйінделіп біткен кезде тамағын кенеп, сөз айтар ыңғайын танытып еді, бәрі де соған қарай бұрылды.

— Уа, ағалар,— деді халфе татар мақамымен.— Гасфорттан хабар келді, түс ауа Эрмитаж театрында Сізлерді патша ағзаммен бірге отырып ойын-сауық көруге шақырыпты. Театр сахнасында басқа түрлі ел-жұрт өнерпаздарымен бірге қазақ даласынан келген Дәулеткерей мен Тәттімбет те өнер көрсетуге сайланып келсін депті.

— Ойпырмай, ә?

— Оу, жарқыным, мұны бағанадан бері неге айтпай отырсың?

— Сіздерді ауқаттанып алсын деп едім,— деді халфе.

— Е, бізге ас батпайды деген ғой,— деді мұртынан күлген Шорманның Мұсасы.

— Дегенмен, бұл жақсылық,— бір көрмеге ебедейсіз көрінетін толық денелі Шыңғыс (Уәлиханов) Ақмола дуанының аға сұлтаны Ыбырайдан кейін отырған Тәттімбетке мойын бұрды,— Тәттімұхамбет, ал, жаным, ел намысын қорғайтын кезің келді.

— Әлгі Меңдікерейдің домбырашысынан асып түсіп осы жолы,— деп қалды Ыбырай.

— Жәк, шырағым,— деді бұл сөзді жақтырмаған Мұса Тәттімбетке қарап,— Дәулеткерейден аспай-ақ қой, тең түссең де болады. Тек сырт елге біздің де аяулы салт-дәстүріміз, ұшқыр сезім-түйсігіміз бар іргелі ел екенімізді сездіре біл.

Баянауыл дуанының аға сұлтаны көп жыл бойы ел басқарып, оң-солын жақсы таныпты. Әр нәрсені айыра білер қасиет ана сүтімен де дарығаны мәлім еді. Шоқанның да жүріс-тұрысы, мінезі нағашысына тартқан дейтін жұрт. Болса-болар, әйтсе де Шоқан шешесі Зейнептің көз тартар көркін, өнегелілігін сый етіп алғаны көрер көзге көрініп-ақ тұр.

— Тәттімұхамбет,— деді Шыңғыс өнерлі жігітті бүгін тумысында екі рет толық атымен атап,— домбыранды алдыртшы, тыңдайық, қай күйді тартарынды белгілейік.

Шыңғыстың бұл ұсынысы қуаныш үстіндегі аңғалдық еді, әйтпессе, Тәттімбет күйлерін олар Петерборға келер жол бойы талай тыңдап, әр күйге баға беріп болған.

— Тәттімбет күйлерін білеміз ғой,— деді Мұса,— қазір тарттырмай-ақ қояйық, «Сылқылдақты», «Қосбасарды» шертсе болды. Көп күйдің мәні болмайды. Патша да оңай адам емес, құр лағын кетпе.

— Ағалар,— деді майысып сөйлеп Халил,— Эрмитаж-
ға дейін таяқ тастам жер, жаяу жүріп көрсек деп едім.
— Е, болсын,— десті жұрт.

* * *

Жинақы, әсем киінген қазақ өкілдері Мойканың гра-
нит жағалауымен жоғары өрлеп келеді. Ұзын, сидалау
Мұса анда-санда озыңқырап кетіп аялдайды. Жасы, қыз-
меті кішілер елдің соңын ала жүруге дағдыланған. Тек
бәрінің еркесі Халил ғана сұлтандармен қатарласа жү-
ріп, жол көрсетіп келеді. Күн қақты қара домбырасын
қолына ұстаған Тәттімбет де үлкендердің алдына шық-
пай ізет білдіріп, айналасына аңтарыла қарайды.

Эрмитаж іші естен кетпестей ғажайып екен. Мәрмәр-
ден жасалған қабырғалар аспалы сары алтын шамдардан
түскен сәулелер сан құбылады. Ұзын, кең залға төсеп
тастаған қызыл ала кілемдерді басуға адамның дәті
бармайтын.

Бірнеше есіктерден өткен қазақ өкілдері жұртшылық
жиналған кең залға келіп, көрсетілген орындарға жай-
ғасты. Әлден соң барып оң жақтағы арнайы бөлінген
орынға патша жанындағыларымен келіп отырды. Оларды
залдағылардың бәрі де орнынан тұрып қарсы алды. Ұзын
бойлы, әдемі патша жүзінен парасаттылық, ойлылық
аңғарылады. Қасындағы бірі залға қол сілтеп «отырың-
дар» дегендей белгі берді. Залдан Дәулеткерей мен Тәт-
тімбетті, тағы басқа да өнерпаздарын сахна сыртына
шақырып алып кетті.

Содан бастап қазақ өкілдерінен маза кетті. 20—30
әйел мен еркек қосылып салған ән, адамның жанын жей-
тін музыкалық аспаптардың дырылдап шырылдаған ды-
бысы оларды қарап отырып шаршатты. Әр елдің сайқы-
мазағы, жер тепкілеп секіріп билегені тіпті бас қатырды.
Кезекті ән мен биден кейін елдің бәрі патша жаққа
ұрлана көз тастайтынды шығарды. Өйткені, әр ел

өкілдерінің бәйгеге косқан өнерпазына патшаның берер бағасы өте әділ де қадірлі сияқты көрінді. Олардың біріне де әлі патшаның ризалық ілтипаты байқалмады.

Жанкүйерлерін жалықтырып барып сахнаға Дәулеткерей шықты. Меңдікерей Бөкейханов жағы қатты қуанып, сібірлік қазақ сұлтандарына жүрек лүпілдерін жасыра алмай қарап еді. Шыңғыс, Мұса, Ыбырайлар да қуанышқа ортақ пейілдерін білдірді.

Шығай ханның ұлы Дәулеткерей бурыл сақалы беліне түскен ұзын бойлы, кең иықты адам еді. Көпшілік жұртқа оны Шығай ханның бел баласы деп таныстырғанда зал таңырқап, қозғалақтап қалды.

Кең ақ жібек көйлек киген батыр пішіндес күйші бейнесі келісті-ақ. Отты көздерінің нұры жарқ-жарқ етеді. Туған аулының төрінде отырғандай еркін. Салалы қолдарын ұшар алдындағы сұңқар қанаты сияқты қомдапты.

Ол өзінің «Желдірме», «Ысқырма» күйлерін тартты. Бұл шығармалар — Дәулеткерей ой дүниесінің кемел туындылары. Бірінің-бірі жалғасы іспеттес бұл күйлер жігерлілікті, еркөңілділікті дәріптейді. Майда ескен желдің, ауыздығымен алысқан жүйріктің суретін көз алдыға әкеледі. Арындаған арғымақ үстіндегі жігіт тағдырының дауылын да, дүниенің жалғандығын да көзге ілмейді. Оның өмірі де, көңілі де жарқын, ол жабырқау дегенді білмек емес.

Күй аяқтала бере көптің көзі патша жаққа ауған еді. Ол екі қолын кеуде тұсына көтерді, алақандарын бір-екі соқты.

— Я, сәт,— Мұсаның даусы сәл шығып кетті. Шыңғыстың да көңілі елжіреп, көзіне жас үйірілгендей болды. Олар жеңіске жеткендерін айқын түсініп, Тәттімбетті ұмытып та кеткен еді.

— Ұлы патша ағзам, мәртебелі меймандар! Сіздердің алдарыңызда Шығыс халықтарының өкілі Тәттімбет Қа-

занғапұлы өнер көрсетеді,— деген хабарлаушының сөзі оларды қайта елең еткізді.

Тәттімбеттің кемеліне әбден келген дер шағы еді. «Сылқылдақ» күйі оның жан-тәнімен сүйіп орындайтын ең асқақ күйі болатын. Әрбір дыбысты сыңғырлатып таза шығаратын күйші шеберлігі мен «Сылқылдақтағы» шынайы өмір суреті, шексіз сұлу дүние, ыстық сүйіспеншілік сезім үсті-үстіне рахман жаңбырындай кұйды дерсің. Тіп-тік әдемі жартас, әсем бұлақ, тұлпарлар тұяғы дүбірлеткен дала домбыра кеудесінен күмбірлеп шығып, сахна төріне жайылап бара жатқан тәрізді.

Күйші іле-шала «Қосбасарды» тартты. Адамдардың жүрек қылын дәл басатын сұқсырдай сұңқылдаған серпер күй мамыра-жай, шат көңілді паш етеді. Мұнда музыка әлемінің теңдесі жоқ ғажайып өрнегі бар. Бір қалыпты, сәнмен жалғасқан әсем дыбыстар қоңыр үнмен сөйлеп тұр. Раушан дүние, кәусар бұлақ, керімсал ауа, бал сезім бәрі — осында.

Музыка тәмам болғаннан кейін де ел қыбырсыз отырып қалған еді. Бір уақ бәрі де ұйымдасқандай ду қол шапалақтап жіберді. Патша жаққа ешкім де бұрылып қараған жоқ. Өнер саңлағының озып шыққаны даусыз еді.

Дәулеткерей мен Тәттімбетке патша өз қолымен күміс медальон тапсырды.

* * *

Тәттімбет Петербордан көңілді оралды. Жер, ел көріп, Россия мемлекетінің ғаламаттылығын байқап, басы айналды. Әйткенмен, көңілінде бір түйткіл бар. Іргелес жатқан ел көшпенділердің қиялына да енбеген осындай зәулім шаһарларды тұрғызып, ғылым жетістіктерін игілікке жаратып жатқанда, неше ғасыр бойы қазақ елінің білім, ғылым дегеннен мақрұм қалып, боталаған түйедей өмір бойы қыр кезіп, қаңғырып кеткені несі.

Омбыда кездескенде ол осы ойларын Шоқанға ептеп сездірген еді. Шоқаннан зор үміт күткен Тәттімбет оның ойының тереңдігіне, зейінділігіне ден қоятын.

Жас жігітке деген ыстық ықыласын сездіре отырып, біздің болашағымыз қандай болады деген сұрауын да білдірген еді.

— Россиямен қосылғанымызға,— деді Шоқан,— 124 жылдай болыпты. Озық мәдениеттен мысқалдай бұйырып келе жатқаны болмаса, өркендегеніміз шамалы. Орыс ұлықтары өте саясатшыл, олар көбінесе аңғал халықты бір-бірімен шайнастырып қойып, түсер пайдасын ғана ойлап келеді. Олар өз халқына да осы саясатты қолданып отыр. Ал біздің қыр елі болашағын, игілігін ойлау түгілі, кейбір тиімді ұсыныстардан да бас тартып жүр. Мәселен, туу баста ауруы жұғатындай орыспен жақындасудан ат-тонымызды ала қаштық емес пе. Әлі күнге дейін сол. Дегенмен, қараңғы, кемтар халқымызға несіне өкпелейміз. Қазіргі бірден-бір жол оларды оқыту керек, білімінің, мәдениетінің қажеттігін санасына құюымыз керек. Россиядағы озық ойлы адамдар Александр Екінші патшаның таққа келуіне зор үміт артып отыр.

— Мен не біледі дейсің, Шоқанжан. Әйтсе де, қарапайым жұртқа бүйрегі бұратындай патша бола қояр ма екен.

— Тәткеке, ол да белгілі. Сонда да тарих алға басқан сайын халықтардың да санасы, мейлі мысқалдап болсын, ояна түседі. Оянған халық өз бостандығы, елдігі үшін ештеңеден тайынбайды. Байқап отырсыз ба, Тәткеке, еліміз енді-енді оңы мен солын айырады. Білімді адамдар шығады. Сонда біз ешкімнің тәлкегіне көнбейміз.

— Лайым солай болсын,— деді Тәттімбет Шоқанның жігерлі сөздерін үлкен медет тұтып. Ол Шоқан бейнесіне құмарта қарайды. Шаралы нәркес қара көздерінен шуақ төгілген сұлу жігіт бойынан кемеңгерлік сезіледі, бар мінез-құлығынан, іс-әрекетінен елі үшін туған ұл екендігі

көрініп тұр. «Маңдайымызға сияр дейсің бе»,— деп күбірледі ішінен Тәттімбет.

Әйнекке тырс-тырс тамған жаңбыр тамшылары ойын бөлді. Терезе алдына барып тұрған Шоқан жарқылдап күліп:

— Тәттеке, жауын басталып келеді,— деді. Балаша қуанған түрі бар.

Ақ маңдайлы, күндей күлген аяулы бейнеге қайта көз тоқтатқан Тәттімбет «О, жарығым» деп еді үнсіз.

САРЫ ҚАМЫС

Қия жартастар төмендегі кең жазыққа оқшырайып қарап қалған тәрізді. Сан түрлі кейіптегі тастарға қына өскен, кейбірін жылтыратып су шайған. Талай ғасырдың куәсы, ескінің көзі екенін сөзсіз-ақ баяндап тұрғандай. Еңселі қияның етек жақтарында тастардың ара-арасынан күмістей жалтылдаған су мөлт-мөлт ағады. Шашыранды тастарды қуалаған су бір арнаға ағып, жазықтағы сары қамыстың арасына сіңіп жатыр. Арасынан аттылы кісі көрінбейтін, тау бөктерін әлеміштеген алтын шашақты сары қамыс. Осы арада талай қызықты балалық шақ, мөлдір махаббат мекендеп, естен кетпестей естеліктер қалған. Сары қамыс та бастан өткерген хикаяларын жыр еткендей ақырын сыбдырға көшкен.

Сары қамысқа қатысты әңгіме ел арасында да жетіп артылады. Көне көз қариялар өткен өмірлерінің тәтті шағын сағынып осында келеді. Асық ойнаған, алтыбақан теуіп ән салған, құрбымен сырласқан сәттерін ойдан өткереді. «Пау, дүние-ай»,— деп терең күрсінеді.

Тәттімбет те көңіл хошын аңсаған кездерде сары қамысқа бір барып қайтады. Бүгін де сол домбырасын қолына ұстап, иен түзде шабдар атты сылбыр аяңдатып сары қамысқа жеткен еді.

Қариялардың айтуына қарағанда, сары қамыс жаралғаннан бері қисапсыз ғасырлар өткен. Ерте дүние тұңғығынан қамыс — небір тарихтың сарабалда куәсы, шертілер ағеділ сыр қайнары.

Самал желпіген сары қамыс шашақтарын желпиді. Сыбырлап қана сұлу сыр түйінін ағытып жатқандай.

Сонау бір кездердей сары қамыс ормандай тұтасып, тау араларын алып жатыпты. Осы өңірді уысында қалтыратқан ханның жалғыз қызы болса керек. Қыз аққудың көгілдіріндей сұлу, сымбатты да нәзік, шаралы көздері шоқтай ыстық сезімге толы, қылықты жан екен.

Қыз он беске келгенде құда түсушілер көп болыпты. Ерке сұлу ешқайсысына да көнбепті. Хан да жалғызымның дегені болады деуден танбаған екен. Әміршінің мыңғырған қойын бағушы жетім жігіт те атпалдай азамат болып өсіпті. Шынардай тіп-тік тұлғасы, шырайлы жүзі қыз көзіне түсіп, ақыры екеуі көңіл қосса керек. Бір күндері елден қашып шығып, сары қамысты сағалапты. Хан қаһарына мініп, бар жұртын сары қамысқа жауыпты, бірақ таба алмапты.

Қос ғашық қамысты паналап, көзден таса жыл бойы жүріпті. Ойыны-ойын, күлкісі-күлкі болып, бір-біріне құмары қанбаған екен. Қамыс ішін жайлаған құстарды, құс жұмыртқасын талшық етіпті.

Қолдан келер қайран болмай, сабасына түскен хан: «Күнәларын кештім, келсін, қолда бар малға, дүниеге ие болсын, мен қартайдым, елге әмірлік етсін», — деп хабар салған екен дейді.

«Шын сүйіспеншіліктен асқан бақыт жоқ. Алтын, күміс бізге керек емес, әмірліктің де қажеті шамалы, сағынышымыздың сары желегі — сары қамыстың төңірегінде ғұмыр кешсек болады», — депті қос ғашық.

Мыржық биігі баурайындағы қонжық тастың біріне жайласқан Тәттімбет етек жаққа емірене қарайды. Сезімтал көңілмен сан сурет көріп отырғандай...

...Күзгі шақ. Көкөрім даланың көрні енді-енді қуарып, сұрғылт тарта бастаған. Сары қамыстың сәні сол қалпы Қыстаққа жаңа көшіп келіп, шаруа қамымен жүрген әкесі Қазанғап пен анасы Қалайыда тыным жоқ. Байлық, бекзаттық қандарына сіңгенімен, екеуі де еңбекқор.

Сауық-сайранмен жүрген он-он бес сері қыз-жігіт келе қалды. Астарында өңкей жүйрік. Тобықты елінің тойдан қайтқан жастары екен. Қосылып ән шырқап келді.

«Есігінің алдына су төгіп қой, қыздар-ай,
Әкең тайып жығылсын мені қуса, қыздар-ай,
Ей, қыздар-ай,
Қатарымсың, теңімсің,
Ендігісін айтпаймын,
Ішің білсін әлу-ай».

Ат белін суытып, бүгін осында демалмақшы болған жастарға қой сойылып, сый-сияпат көрсетілді.

Құттымбет отауындағы сауыққойларға ауыл жігіттері мен қыз-келіншектері келіп қосылды. Түрлі ойын, ән-күй, айтыс гулеп, жұртты қызыққа бөледі де тастады.

Қонақтардың арасында, әсіресе, Шырын деген сұлу қыз көпшілік көңілін баурап алды. Әдемі қоңыр шырайы, қой көзі мөлдіреп, ән салғанда әуезді даусы адам жанын елжіретеді екен.

Түнге қарай бәрі «Ақсүйек» ойнауға шықты. Айсыз қараңғы түнде сүйек іздегенсіп, ғашықтардың оңаша қауышуы үшін ойлап табылған сияқты ойынды қыз-бозбала ежелден жақсы көреді. Бүгін де ақсүйек іздеп жүргендер ептеп бірін-бірі тауып, жұптаса бастаған. Тәттімбет ойында Шырын ғана. Жігіт жүрегіне тосын қуаныш ұялатқан бүлдіршін қыз да мұны аңсардай көрінген. Төрт-бес түп ши арасына жете бере екеуі жүздесе кетті. Тәттімбет Шырынның қолынан ұстаған бетте сары қамыс қалыңына қарай тартқан еді, қыз көнбеді.

— Күйші бала,— деді Шырын сықылықтап, екеуі

оңаша қамыс ішіне кіргеннен кейін,— не болды соншама біреудің құсына түсіп, жігітім ұрын келіп те кеткен.

— Шырынжан, жалғанда сенен артық жан керек етпес ем. Нұрлы көзіңе, тәтті сөзіңе іңкәр болдым, Шырынжан...

Тәттімбет құшағына жай ғана икемдеп еді, қыз құлап берді. Ыстық сүйіс, ләззатты құшақ табысып, жасөспірім жігіт тұңғыш рет әйел құшағының рақатын көрді. Тап сібірлеп ата бере ғана олар амалсыз ажырасты.

Кейін Шырын ұзатылыпты дегенде, Тәттімбет сары қамыстың ішінде бір күн кезген. Біршама жасқа келіп, тоқтасқан кезде де Шырынның «күйші бала» деген әуезді үні ой дүниесін қайта-қайта жалт қарататын. Сан сағыныштың желеуі болған қайран сары қамыс.

...Тәттімбет күй шертті. Майда, әуезді әуен тербеліп, күй болып толқыды. Сағынышты сыр, құшақ-құшақ күлкі, шалқыған ән-күй, ғашықтардың оңаша табысуы әңгіме-дүкен боп ағытылды.

ШЫРҒАЛАҢ

Тәттімбет бүгін тағы да атқа қонды. Есім түскелі бері көңілі хош күйші арадік жер-жерді аралап, кейбір ауылдарға соғатын болған.

Күйшінің соңғы кездегі кәсібі тау қойнауларын кезіп тас жинайды. Неше түрлі тастарды қоржынға салып әкеліп, тізіп қойып қарап отырғаны. Жез араласқан сары, құрамында темір бар күңгірт, әк бар боз кейде алтын, күміс бөкендей ақ сары, аппақ жалт-жұлт еткен түйірлер, аспандай көгілдір, сиядай көк жасыл жақұт тәріздес жартыкештер кездеседі. Ол көп түрлерін баяғыдан бері біледі.

Сонау 30-жылдары осы өлкені оңды-солды кезген Степан Иванович Попов деген орыс жігітімен дос болған

еді. Кен көздерін іздеумен айналысып жүрген Попов ақ көңіл, адал Тәттімбеттің кейін көмегі тиерін де алдын ала болжаған. Үнемі күн қақтаған қызыл шырайлы, өнді бай кәсіпші жігіттен Тәттімбет те көп нәрсені жалықпай үйренген. 40-жылдары кен зерттеуші Қу тауының айнала-сындағы ұзындығы 300 шақырымдай жерде 17 кен орнын ашып, төңіректегі елден жұмысшы жалдады.

1844 жылы Попов кен айыру заводын салмақшы болғанда, Омбы әкімдері арқылы да айтқызып, завод салуға Тәттімбеттің көмектесуін өзі де өтінген.

Тәттімбет бұл құрылысқа ынтамен белсене араласты. Нұрбике Шаншар елінің кедей азаматтарын түгелдей жауып, жаңа істің әсеріне зер салды. Қу тауларының оңтүстік-шығысындағы Түндік өзенінің аңғарына, Желқара, Босаға деген екі төбенің қапталына завод сол жазда-ақ салынып бітті. Бұл бір тоғайлы өсімдікті көз тартар тұс еді.

Томск губерниясынан шыққан Поповтар фамилиясы қазақ даласында жүз жылдан белгілі еді. Әр уақытта Поповтар бұл өлкеде 6 заводқа, 42 мыс руднигіне, 27 көмір қоймасына және 121 әр түсті металл көздеріне иелік етті. Дала қойнауларының байлығын олар жақсы білетін. Әйткенмен, басында олар қатты үміттенген алтын көлі табылмады.

Арып, ашудан, аш-жалаңаштықтан арыла алмаған кедейлер жаңа завод салынып біткеннен кейін осында ағылып келіп жатты. Жұмысқа сұранушылардың көптігі еңбекақының да төмендеуіне жағдай жасайтын еді. Бірақ, Попов жергілікті елмен де жақсы қарым-қатынаста болуды көздейтін.

Жұмысшыларға ақы бірсыдырғы жақсы төленгенімен, бейнеттерінің де оңай емес екендігін Тәттімбет жақсы біледі. Әсіресе, көкжөтел мен көкірек ауруларын қоздыратын, қан түйіршіктерін зақымдайтын кен шандары

мен газдарына қарсы еш шара жоқ, күшті тамақ жетіспейді.

Сол себепті де, Тәттімбет соңғы кездерде соны тірлік қамына аянбай кіріскен. Оның ендігі ойы өз алдына кен зерттеу тобын құру, ыңғайы келсе завод ашу, сөйтіп жоқ-жітіктің жағдайын жасау еді. Бұл ойының іске асуы ел адамдары санасының өсуіне, мәдениеттің өркендеуіне көмектеседі деп ойлады Тәттімбет.

Ол 1856 жылы финанс министірінің атына өтініш жазып, кен зерттеу, өндіру істерімен айналысуға рұқсат сұраған еді. Ақыры, биылғы 1857 жылдың 28 февралінде Алтай тау-кен заводтарының бастығы алтын өндіру ісімен айналысу үшін Тәттімбетке рұқсат куәлігін беруге шешім қабылдайды.

* * *

Завод «қалашығы» көзге алыстан-ақ көрініп тұр. Бұл Желқара, Босағадағы Благодатно-Степановск аталып кеткен завод. Ұзыннан-ұзақ салынған завод үйі, тастан қаланған жатақ лашықтары, жыртық-тесік киіз үйлер осы өңірдің көрікті көрінісіне жұпыны кейіп беріп тұр. Ауыл шетіне жақындағанда қолқаны қабатын қоңырсық иіс завод үйінің қасына жете бере тіпті күшейе түсті. «Апырмай-ә, пәледен ел қалай дем алып жүр» деп ойлады ішінен.

Мұнтаздай таза киінген қызыл шырайлы, өнді Попов бүгін өте көңілді екен. Тәттімбетті сонадайдан танып, құшағын айқара ашып есі шықты.

— О, кого вижу, Тәтке, ассалаумағалейкум.

— Уағалайкумассалам, Степан, хал қалай, мал-бас аман ба?

— Е, бәрі де жақсы, құдай деп жүріп жатырмыз. Анау Вознесенск руднигінен салмағы 52,5 пұт болатын тұтас мыс әкелініпті, соны көрейін деп арнайы келіп едім, мұндай ғажайыпты бірінші көруім. Жұр, көрсетейін.

Бұлар таяу тұрған арба жанына келді. Үстіндегі кенепті сыпырып жатқан Попов:

— Көз тимесін деп жаптырып қойдым,— деді ыржиып.

Ұзынша қызыл мыс қоспасыз таза сияқты, көз жауын алардай әдемі екен.

— Бұл,— деді Попов,— менің ата-бабаларым неше жыл осы кәсіппен айналысқанда кездеспеген нәрсе. Егер кен құрамын танитыным рас болса, мынау еш қоспасыз жүз процент таза мыс.

Мынадай жер байлығына Тәттімбет те таң қалды, іштей күйзелді. «Қайран дүние, неше ғасыр бойы табанымыздың астында жатқан ырысты сезбедік-ау. Енді, міне, сырт елге, әлдекімнің ризығы болып кетіп барады». Ол мысты алақанымен аялай сипады.

Поповтың Вознесенск руднигі дегені Қалмактас аңғары. Ол Тәттімбет ауылы көшіп-қонып жүретін Дегелек тауларының оңтүстік-шығыс жағындағы «таяқ тасғам» жер.

— Ия, ғажап екен,— деді Тәттімбет,— ол жерден бұдан да үлкен тұтас мыс табылар әлі. Мүмкін сол жер астын тұтастай алып жатқан байтақ мыс табылар.

— Тәттеке, сабыр етіңіз, әсерге тым беріліп кеттіңіз. Әрбір элементтің пайда болуы тәрізді, мыстың да түзілу заңдылығы бар. Алдыңыздағы мыс формасының ауқымынан үлкен мыс енді кездесуі мүмкін емес. Ол табиғат заңдылығына қайшы келеді.

— Апыр-ай, э, соның бәрін қайдан біле бересіңдер.

— Е, іштен туа біледі дейсің бе, оқып, зерттеп білдік те. Әр заманда әр түрлі ғалымдар шығып, анықтап-білгендерін жазып кетеді. Солардың бәрі жиылып ғылым атанады. Мәселен, Петерборда 1774 жылдың 28 июнінде ұлы Михайло Ломоносовтың ұсынысымен тау-кен институты ашылды. Институт корпустарының бірінде «Тау-кен музейі» бар. Онда Россия көлемінде табылған барлық

минералдар мен металл түрлері жиналып, оларға анықтама берілген. «Мына медузаны,— деді ол тұтас мысты көрсетіп,— е, медуза деген балықтың түрі ғой, соған ұқсайтын болған соң айтып тұрмын. Петербордағы әлгі музейге сыйламақшымын. Онда «Қарқаралы округіндегі Вознесенск руднигінен 1857 жылы табылды» деп жазылады. Міне, көрдің бе, Тәттеке, бұл ешқашан өлмейтін мыс.

— Ия, бұл қасиетті мыс қой.

Тәттімбет енді өз келген шаруасын баяндады. Генерал-губернатор Г. Х. Гасфорт арқылы патша ағзамнан рұқсат алғанын, алтын көздерін іздейтінін айтып ақыл-кеңес беруін сұрады.

— Тәттеке, осы өңірден алтын іздеп шарламаған жеріміз жоқ. Менің байлығым жетіп артылады, өзің білесің ғой. Алтын болса, сенен қызғанам ба. Ақылымды тыңдасаң, алдымен мыс руднигін ашып, оны айырып алатын завод сал. Бұл бір себептен тәжірибе жинақтауыңа жақсы болады, ал алтынды осы іс барысында іздей бер.

— Өзімнің де ойым сол, Степан.

— Тәттеке, келіп қалған екенсің, қадірлі қонағым бол. Өзіңді елдің бәрінен де артық көрем. Жаның таза жансың сен.

— Жұмысшылардың жағдайы қалай? Бірі көрінбейді, зауыт ішін көрсетпедің ғой.

— Қазір қайтесің, Тәттеке, руднигінді аша берсейші әуелі. Жұмысшылар түскі үзіліске шығатын уақыт таяу.

Шамалыдан соң заводтан шыққан жұрт үйді-үйіне тарай бастады. Ұсқындары жаман. Бәрі де сұр кенептен киім киген, кір-кожалақ, арып-ашыған. Жүдеу өндері көгілдір тартқан.

Тәттімбет көңілі күрт түсті. Не басқа сүйенері, не малы жоқ мына бейшаралардың хал-жағдайына жаны ашыды. Сүреңсіз тұрмысына қалай көмектесерін білмеді.

Осындағы ағайын-жұртының, құрбы-құрдастарының көңілін көтерем деп домбырасын да ала шығып еді. Енді қайтпек?

— Тоқтандар,— деп айқайлады Попов кетіп бара жатқандарға. Аналар тоқтай қалды, тұр десе тұрып, жат десе жататын мінезге қалыптасқандықтары байқалады.— Ортамызға бүгін Тәттімбет келді. Бір сағаттай артық үзіліс берем. Тәттекеңнің өнерін қызықтайық.— Ол сұры қашып тұрған Тәттімбетке бұрылып ақырын сөйледі.— Тәттеке, ренжіме. Қолдан келгенше олардың жағдайын жөндеуге уәде етемін.

Тәттімбет күй тартты. «Қайғыменен қан жұтқан қайран елім. Хал-қадарынды көріп қайта қамығам. Құдай берген жанды қайсыңа бөліп берейін. Кімге нәпақа болып жарытар ол». Күй гөй-гөйлеп жылап, ақыры аттандап айқасқа шыққандай болды.

Күй бітісімен Нұрбике-Шаншар елінің адамдары Тәттімбетке келіп сәлемдесті. Ел-жұрттың амандығын сұрады.

— Бірің де калмай елге қайтындар, тап бүгін,— деді Тәттімбет амандықтан соң,— сойыс, сауын малдарынды езім беремін. Басқа айтарым жоқ, тап бүгін қайтындар!

Тәттімбет Поповқа бұрылып қарамастан атына мініп, шоқыта жөнелді. Жүрегі шаншып ауырып барады. Астындағы шабдар еркінсіп, көсіле шапты. Тәттімбет те ат басын тартқан жоқ. Көп жыл бойы бірге жүрген Попов көз алдына құбыжық болып елестеді. Көгілдір тауларды, көкқасқа бұлақтарды ластаған арамзадай көрінді. Ел-жұрттын езгіге салып, ар-намысты аяққа басқандай сезінді. Не істесе болады, ә? Жер қойнауын ақтарып кен тауып, зауыт орнатқандағы жарылқағаным сол ма, елімді топырақ пен газға тұншықтырып. Апырай, сонда не істемек, тығырықтан шығар жол қайсы?

Басы шыңылдап, көзі қарауытып, көңілі тұманданып кете берді. Белгісіз бір күш уысына алып, шеңгелдеп бұлтартпай ұстап алғандай, әуірімдеп әзер жүр. Бұл не пәле болды екен. Ел де сан-саққа жүгіртіп, көңіліне жебеу болғысы келеді. «Қаның азайған болар, тәттіні көбірек же» десе, тағы бірі «көп ойдан да осындай болады» дейді. Тәуіптерді де жағалап қайтты. Әрқайсысы әр түрлі ем-дом жасаған болады. Бәрінің де айтқанын істеп баққан. Жазылар түрі жоқ.

Осындай беймаза күндердің бірінде Алшекең келе қалмасы бар ма. Қасындағы төрт-бес сері жігіттерімен аяқ астынан сау ете түскен Алшынбай Тәттімбетке жанын сауықтырар шипалық дәру сияқты көрінді.

Атақты бидің күйшіден үлкендігі бар. Екі иығына екі кісі мінгендей, бойы ортадан биік, өткір көзді қараторы адам болатын. Сәлем берген Тәттімбетпен құшақ жая амандасты. Есім де Алшекеңе қол ұшын беріп, басын иіді.

— Соңғы күндері қансонар болып, аң қуып жүрміз. Біраз олжамыз бар. Тәттімбетке арлан қасқыр, келін-жанға әдемі түлкі әкелдік,— деді Алшынбай.

— Ойпырмай, қайтетін едіңіз,— Тәттімбет би көңіліне шексіз риза болды. Көңілі қанаттанып, ағайынның ақ ниетін алғаш көргендей сезінді.

— Қалай, Тәттімбет, аңға шығып жүрсің бе?

— Қайдан болсын, көптен мазам болмай жүр. Бас айналады, бел сырқырайды дегендей.

— Ой, шырағым-ай, әлі жап-жас емеспісің. Үйден сарылып, ешқайда шықпайсың ғой. Содан кейін ауырмағанда қайтесің. Қой, болмас, мен сені қолға алайын. Ертең таң азаннан аңға шығамыз.

— Жақсы, қамданайық,— деді Тәттімбет қуанып.

Алшынбай санасында бір өткінші ой жылт етті. Асқақ

жанды, терең ойлы Тәттімбетті бәрі де жалықтырып біткен. Мынау күнделікті марғау тірлік, ауыл арасындағы шолақ тойсымақ оны мезі еткен. Оған үлкен арна, асау ағыс, шалқар өмір керек. Ол жарық дүниеден көңілі қайтқан қариядай күн кешіп жүр.

Таң қылаңы білінбей тұрып, қыр бетіне шыққан аңшылардың беті Мыржықтың ар жағындағы кең жазық. Тау арасында аң аулау қиынырақ. Жаны қысылған аң тасқа шығып немесе ағаш арасына кіріп алдырмауы мүмкін. Сосын, тазы мен құсты қосып қана жібермей, атпен кумаса, сәні келмейді. Ақ қарды бұрқыратып, қанды қыздырып желдей еспесе, оның несі аңшылық.

Алшынбайлар үш тазы ерткен еді. Олардың ішіндегі көк тазы жолбарыс тұлғалы, сан еттері білеуленіп, серіп-пелі сом күш барын аңғартады. Әдетте, ит қасқырға шаба алмайды. Аңсары ауған сәттерде көк тазы қасқырды өз бетімен де алып жүр.

Аңшылар бүгін Тәттімбеттің баяғыда Кіші Маңыбай сыйлаған Айнакөз қыранын ала шыққан. Күйші көптен бері аңға шықпағанымен, құсын бабында ұстаушы еді. Айнакөз не бары он бірде, бұл 150—170 жыл ғұмыр кешетін қыранның әлі сәби кезі тәрізді.

Қазақ құсбегілерінің білуінше, тау қыранынан алғыр, қырағы, өжет құс жоқ. Оларды «таудың ақиығы» атауы да сондықтан. Айнакөз шамалы жылда төселіп, анды лезде-ақ қағып түсетін болды. Түлкі, қоян сияқты аңдарды ұзатпайды.

Төрт-бес жігіт араларын әудем жер алшақ ұстап, тау етегін бойлап кеткен. Оларға жүктелген міндет қашқан анды тау жаққа жібермеу.

Алыстан, кең жазықтан жалт еткен қылаңды көздері шалған Алшынбай мен Тәттімбет ат басын еркін қоя берді. Міне, қан сонардың қайнаған қызығы басталды. Дүние зу да зу, ат үсті адам жігерін ұштап, рухтандыра түсетін сияқты. Далақтап шапқан Алшынбай Тәттімбет-

ке қарап «түлкі», «түлкі» деп айқайлады. Жаңа жауған мамықтай үлбіреген ақ қарда бауырын жазып қаша алмаған түлкіні бұлар тез-ақ қуып жетті. «Қыран қиядан шалады» демекші, Айнакөз де әлгінде-ақ байқап, дегбірі кеткен. Қанатын қомдап, түлкіге қайта-қайта жалтақтап, иесіне шаңқ-шаңқ етіп, «жібер» дегендей болады.

— Жібер,— деді Алшынбай,— ашындырмай тез жібер.

Айнакөз түлкіден бір қиыс шырқай ұшты. Бұл да қыранның қанына сіңген алғырлық әдісі. Анды алдарқатып, өз жөніне кетіп бара жатқан сыңай байқатады да, зенгір аспан көгіне, түлкінің дәл үстіне орай ұшып көзді ашып-жұмғанша жетіп барады. Қазір де сөйткен тау қыраны биіктен тастаған тастай, құлдырап, түлкінің үстіне қарай құлап келеді. Бетін аспанға бұра қашқан түлкіге семсердей тырнақтарын тарбитып келіп қонжығанда, оң аяғы шап етіп бастан бүріп, сол аяғы омыртқадан шеңгелдей тиіп, қиқаң еткен түлкі шекелей құлады.

Аңшылар жетіп айырғанда, түлкі шала-жансар жатыр еді. Жігіттің бірі жақындай бере қақ шекеден қағып өтті.

— Әп-п, бәрекелді, байлан, Тәттімбет,— деді Алшынбай.

— Жо-жок, қойыңыз, Алшеке, болмайды.

— Қойсайшы, Тәттім, біз елге барғанша әлі талайын ұстаймыз. Анау кеше аттың белінде келген қоржында үш қасқыр, екі қоян бар тағы да, немене соның бәрін мен алып кетеді деп отырмысың. Түгелдей қалдырып кетем, сенің бір күйіңнің садақасы.

— Қасқыр, қасқыр,— деп айқайлады жігіттің бірі.

— Қайда, кәне. Тез, тез атқа мініңдер, ал сен түлкіні сойып ал,— Алшынбай біреуіне нұсқау берді де тұра шапты. Делебесі қозып, танаулары делдиген аттар жүйгігенде, қалың қол шауып келе жатқандай болды. «Айт,

айт, сен алдын орағыт» деген дауыстар кеу-кеулесіп ашық таза ауада саңқ-саңқ етеді.

Қалың, жұмсақ қарда қасқыр да ұзап кете алмады. Бұрынырақ жетіп айқасқан тазылар мұндайдың талайын көргендігін істеді. Үш жағынан қаумалап жеткенде, қасқырға қарсы шабуға көк тазының ғана дәті барды. Ұстасқан бетте көк тазы да, қасқыр да тістері тиген жерден айрылмай жабысып, үш-төрт аунасты. Былайғы екі тазы да қарап қалмай, қасқырдың тілерсегіне, шабына ауыз салған.

Андағайлап жеткен аңшылар иттер мен қасқыр айқасын тамашалап тұра қалысты. Тәттімбеттің қолындағы томағалы бүркіт те қанатын жалпылдатып шиыршық атты, айқасғы жаңы тілеп бұлқынды. Еңтіккен, ырылдасқан тағы мен тазылар бие сауым бойы жұлқыласып еді, ақыры қасқыр қалжырап жығыла берді. Әлсіреп, қашқысы келген ыңғай таптықанымен, жалынышты сынай байкатпады.

Албырт жанды, ер көңіл Алшынбай қасқыр халінің мүшкілдігін көріп, одан әрі төзбеді. Ортаға екпіндей жете беріп көкжалды сойылмен қара тұмсықтан дәлдеп ұрып өтті. Аңшылар ауылға көңілді қайтты. Көкжал мен көздің жауын алатын қырдың қызыл түлкісінің терісін өңгеріп, әңгіме-дүкен құрысқан олар жолда асықпай жүрді.

— Есенейдің Танакөзі таяуда қасқыр алыпты,— деді бір жігіт.

— Апырмай, ә!

— Есенеі Танакөзге тамақты өзі ғана беріп жүріпті,— деді бір жігіт,— өзі ел аралап кеткенде Ұлпанға тапсырып кететін көрінеді. Есенеі қыран құсын баптапты. Заманында асып, салтанат құрып өткен адам ғой. Ұлпан түскеннен кейін бірде, жас келіншегімен аталас туыс ауыл Есенейді қонаққа шақырады. Кәрі күйеу нешеме күн ойын-сауықта болып, балдыздарымен ойнап

рақатқа батады. Бәрінен де Есенеіге құс алып, тазы ерткен аңшылық ету өте ұнайды. Жасынан еркекшора болып өскен Ұлпан да бірге жүріп аң қуады. Сол жолы Танакөз атты бүркіт үш түлкі алыпты. Содан Есенеідің көңілі құсқа ауғанын біліп, аңғарымпаз ел оған бүркітті сыйлаған екен.

— Қоя тұр, шырағым, олай емес. Құсты Есенеіге қайын жұрты берген жоқ. Есенеі ат жалын тартып мінгелі әкесінен жүз қаралы жылқыны өсіріп байи түседі. Тобыл мен Обағанға жақын жердегі Самарға апарып, қымбатқа жылқы сатады. Оған бірден-бір жол Орал тауларынан өтетін болған. Осындай бір сапарында тік қия жартастың ұшар биігінде, аяздың, желдің өтіне салынған ұяда бүркіттің балапаны барын біледі. Жиырмадан жаңа асқан жігіт кезі. Жарықтық, әйтеуір, бұл жалғанда қиындық бар деп ойламаған ғой. Аз жылда бес мың жылқы жинап алуы да сол жан-кештілігі емес пе.

Тік қияға көтерілуге серіктерінің бірде-бірі көнбейді. Ұяның тұсын белгілеп алып, арқан арқалаған ол жартасқа неше күн жүріп әзер шығады да, ұшар биігіне арқанды бекітіп, он метрдей төмендегі ұяға сырғып түсіп бүркіттің балапанын алады. Есейіп қалған балапан бұлқынып есін шығарады. Содан қиындықты көріп қияға әзер шығады ғой. Сондағы Есенеідің шыққан биігі бір шақырымға жуық тіп-тік қия екен.

Самардағы базарға жылқы сатып, қыран бүркіттің балапанын олжалап, елге оралғаннан кейін Есенеі қасына ерген серіктеріне:

«Аласаны атқа санама,
Жаманды затқа санама,
Бір сынаған жаманды
Егіз екі сынама»,

деген сөз бар. Бұдан былай қарамды көрмендер»,— десе керек.

Сондағы бүркіт балапаны Есенеіге бауыр басып кетіпті. Мөлдіреген шарадай көзіне бола ел Танакөз атаған екен. Қайтпас қайсар, алғыр құс болыпты. Оның қасқыр алғаны бір бұл емес. Ол туралы елге талай шындық та, аңыз да тараған. Сөйткен Танакөз қазір Ұлпанға көресіні көрсеткен Торсанның қолында жүр.

Алшынбайдың әңгімесінен кейін бәрі үнсіз қалды. Жапа шеккен жазықсыз әйел жайлы оқиғаны бәрі де білетін. Бұл көңілсіздік көлеңкесін сырып тастағысы келгендей бірі:

— Тәттеке, мына сіздің Айнакөз қасқыр алып көрді ме?— деп сұрады.

— Жоқ әлі, алар, жас қой әлі,— деді Тәттімбет,— қасқырға жіберіп көрген жоқпын. Кезі келер оның да.

Осындай сұқбатпен отырып, олар ауылға жеткенін де білмей қалды.

Жарқ-жұрқ еткен күміс кісесін шешіп, бешпентін желбегей жамылған Алшынбай үлкен сырлы тостағандағы қымызды орталап жұтып алдына қойды. Тәттімбетпен екеуі оңаша сөйлесіп отыр. Иба сақтап, бір қырын қараған Есім сөзге көп араласпайды. Жібек мінезді сұлу келіншек бұрынғыдан бетер құлпыра түсіпті. Аппак жүзіндегі алқызыл шырай, мойыл қара көз аясындағы шұғылалы жарқыл еріксіз өзіне тартады.

— Тәттімбет, үнемі ұнжырғаң түсіп, жүдеп жүресің. Білем, сен үшін мына күйкі дүние мақұрым, жоқ іспетті. Беймәлім жарқын, кең тынысты өмірді, үлкен сахнаны аңсайсың, асқақ өміріңе мәңгілік өрлеу тілейсің. Жаным-ау, жайбарақат күліп, жадырап жүрмесең не болдың? Қарашы, сенен бақытты кім бар, жалғанның жарық жұлдызындай жарқырап жарың отыр әне, ел-жұртың маңдайына біткен жалғызындай еркелетіп жүр өзінді. Құдайым, ерекше сезім-түйсікпен бірге сен сияқтыларға адамның миына келмейтін армандарды да жазып қоятын қалай екен?

Алшынбай әбден торығып, ашынып сөйледі. Тәттімбеттің күрт сынарын көңіл күйінен әбден аңғарған. Өз сөзінің оған қонбасын да біліп отыр. Басқа лажы жоқ.

— Е, Алшеке, айтқандарыңыздың бәрі рас. Мені сіз ғана түсінесіз. Кеше Есеней жайлы әңгіменізде оның өр көңіл, өжет болғанын сөз еттіңіз. Заманында астым деген қазақ сондай-ақ болсын. Сол мына өмірден не тапты, не із қалдырды. Менің күйлерім де замана өкпегінің өтінде жоғалып кетпес пе екен.

— Ойпырмай, ылғи бір өмірден күдер ұзу, болашаққа сенбеу неңді алған. Биыл сен қырық алты-ақ жаста емеспісің осы. Әлі елу жылдай еркін өмір сүруге болады. Оған дейін өмір де, көңіл де өзгереді.

— Әй, қайдам. Сонда дүние өзінен-өзі өзгереді деп қол қусырып отыра бермекпіз бе. Ол жайлы ойланар пенде бар ма, түге.

Шиеленіскен әңгіме желісін қалайша көңілді арнаға бұрарын білмеген Алшынбай алдындағы қымызды бір-ақ тартты да, күйшіге бұрылып:

— Тәттім, пәлсапаны қояйық, бір жөні болар. Одан да күйлерінді тыңдайық,— деді.

Тәттімбет әңгіме сарынын өзі де жақтыртпап еді.

— Е, Алшеке болсын,— деп домбырасына қол созды.

Дүниені шалқар шаттыққа, ұлы дүбірге бөлеген күй шарықтады. Арагідік мұнды қоңыр сөз араласып, байыпта баз кешкен күй лезде самғап, қайта құлшынды. Талмас қанат, қайтпас жігерді сездіріп, жел уілін елестетті. Терең толғаныспен мағыналы ой түзген сындарлы күй айқасқа, күреске шақыратын сияқты.

ШЫҢҒЫС АУЛЫНДА

«Тәттімбет келіпті» деген хабар осы өңірге тез тарайды. «Хан бұтағының ақ ордасы күйшіні тік тұрып күтіп алыпты» деген сөз де іле-шала жетті. Есімі елге кең та-

раған мәшһүр домбырашы күйлерін естуге жұрт жан-жақтан жиналды. Қанқожа сияқты саңлақ сыбызғышы, қобызшы да күй кәусарын естуге құмартқан.

Қазақтың соңғы ханының орны Шыңғыс шоқша сақалды, ақ сары өнді адам. Жүзінен қаталдық еспесе де, хан тұқымында қалыптасқан екпін, ықпалдылық бірден байқалады. Заман сырын жақсы түсінген, терең ойлы, өмірден түйгені мол зерделі жан. Ол аулына әнші-күйші, жыршыларды жинағанда салтанат құрудың сиқы осылай деп қана емес, өркенді өнерді қоштап, асқақ әнді, көсем күйді шын құмартып сүйе білгендіктен жинайтын. Таяуда ол Тәттімбетке де хабар салып, келіп кетсін деген.

Алшынбайлар кеткеннен кейін күйшінің мазасы кетіп, ауылға сыймап еді. Денсаулығы да күрт төмендеп, бойын беймәлім әлсіздік биледі. Әйтсе де Шыңғыстан арнайы адам келгенде, ол тез қамданып жолға шыққан. Ақ орда иесінің ағалық ілтипаты, оған деген көңілі қанат бітіргендей ол жол бойы ширақ жүрді. Әдеті бойынша көне көз қара домбырасын күміс ер-тоқымының алдына ілді.

Шыңғыс аулының күйшіні құнттап күтіп алғаны рас еді. Аға сұлтан ілуде болмаса, кез келгеннің аяғын ақ ордаға бастыра бермейтін. Тәттімбетті бірден сонда қабылдап, ұзақ сонар әңгімеге көшті.

«Басқа бақ жарасады,
Батырға тақ жарасады,
Аталы ерден би туса —
Халықтың пайдасына жарасады»,—

деп бастады сөзін Шыңғыс,— мына жамбасына мұз қатып, жүрегіне қан катқан бозөкпе дүниеге дәру боларлық бір пенде болсашы. Бәрі де құлқынның құлы, пенделік күй кешіп жүр. Менен сен жақсысың, шерінді тарқатып, сырласар күйлерің бар. «Нар баласы бақырмас» деп тұқымымызға ән салуды да қоспапты. Қылқобызды күні-

рентіп, домбыра шертуді Қанқожаға жазған екен. Бақ менікі, өнер Қанқожанікі».

— Сұлтан аға, мен де түсінбей қойдым. Қазіргі шарасыздығым болмаса, еліміздің жарқын болашағына сенемін. Шоқанжан сияқты азаматтарымыз көбейе түссе, ел санасы білімсіздіктің қара бұлтын сырып тастап, күндей жарқырап ашыла түссе, ел мұратына жетеді. Көкірегі ояу, көзі ашық жұрттың ертеңі де нұрлы.

— Міне, Тәттімұхамбет, осындай ойларын ғой саған сиқырлы да сырлы саздарды шерттіретін. Тұу баста домбыраны ойлап тапқан Әбу Насыр әл Фараби деген ғұлама неше ықылым тілін білген. Халқымыздың бір кезде зәулім шаһарлары, тамаша мәдениеті, әлемде ең үлкен кітапханасы болыпты. Соның бәрі шапқыншы жау бүліншілігіне ұшыраған.

Шыңғыс үндемей қалды. Оның соншалықты білгірлігіне тәнті Тәттімбетте де сөз жоқ.

Ақ орданың іші әсем. Айнала тұтылған парсылық кілем, есіктен төрге дейін қызыл ала киіз төселіпті. Алтын-күміс жалатқан бұйымдар, шілтерленген шымылдық бәрі де мұнтаздай таза, жарқ-жұрқ етіп көз тартады.

Сырттан Жақып енді.

— Ағеке, қымыз әкелейік деп едік.

— Е, әкелсін.

Есіктен төленгіт жігіттердің бірі үлкен шара көтеріп, оған ере кірген жас бала жиектеріне күміс жалатқан екі кәрлен кесе ала келді.

Қымыз құйған жігіт алдыңғы кесені Шыңғысқа беріп, сосын Тәттімбетке қымыз ұсынды. Сексенге келген қария отырса да, алдымен сұлтанға қызмет көрсету неше ғасыр бойы салт-дәстүрге айналған.

Еңгезердей ер тұлғалы Қанқожа сұлтан кіріп келді.

— Ассалаумағалейкум.

— Уағалейкумассалам,— отырған үшеуі қосарлана

сәлемдесті. Тәттімбет пен төлеңгіт жігіті орындарынан тұрып амандасты.

— Досжан да келіпті,— деді Ханқожа Шыңғыстың оң жағына төрге жайғасқан соң,— Тәттімбет, ел-жұрт аман ба? Сенің хабарыңды естіп келдік.

— Ауыл-аймағыңыз аман болар.

Сырттан кірген Жақып:

— Ағеке, бүкіл жұрт жиналып, Тәттекенді күтіп отыр,— деді.

— Ә, қазір шығады, сәл сабыр етсін,— деді Шыңғыс.

Елді көп күттіруді ұнатпайтын Тәттімбет Шыңғыстың дегенінен шыға алмай отыр еді.

— Ал қымыз ішіп болсаңдар, жүріңдер,— Шыңғыс бата қайырып орнынан тұрды. Бәрі сыртқа шықты.

Тәттімбет домбырасын алдырып, айнала елге көз тастап біраз отырды.

Өз аулынан гөрі өзгеше көрініс. Адамдар жүзінде тәкаппарлық, сенім бар. Байлыққа, барлыққа сеніп алған. Әйелдері де әсем. Дүниенің арқасында текті жерден, «анасын көріп, қызын алған». Қыз-келіншектері шетінен аппақ, әдемі жүзді. Шырайларын күн қақтап, жел қақпаған.

Көрікті көрініс, көңілді шаққа еміренген Тәттімбет «Саржайлауды» шертті. Салтанатты шеру тартқан сұлу саз дүниені тұтастай тебірентіп, думанды өмірді, жайлау қызығын жырлады. Адамдар ойына небір тәтті сәттер мен сағынышты сырларды оралтты.

Европалық білім алып, орыс және шетел композиторларын тыңдап көрген Шыңғыс музыка тілін анық түсінуші еді. Қанына сіңген күйді, жадына түйген көз таныс жайды толғауынан ба, әлде шынында да солай ма, «Саржайлау» оған музыкалық шығармалардың шыңындай көрінді.

— Ой, бәрекелді-ай!

— Саусағыңның садағасы кетейін!

— Қайран дүние!

Күй аяқтала бере ризалық сезімін білдірген дауыстар қабаттаса шығып, ұзақ уақыт тынбады.

Ризашылық сезімге бөленген Тәттімбеттің жаны елжіреп, бойы балқыды.

— Сұлтан аға, өзгелердің де өнерін қызықтасақ кайтеді?— деп ол Шыңғысқа қолқа салды.

— Е, болсын. Ханқожа, бір күй тартуға қалайсың?

Ханқожа іркілген жоқ. Ала келген қобызын алдына алып, тұңғыық бір ойға берілді де, өзінің белгілі сарынын бебеулетті. Шоқан «Ханқожаның басқаны» атаған бұл күй қоңыр қыр тұрмысын баяндайтын қарапайым да нәзік сырлы күй-тін. Қылқобыз шебері Ханқожа елдің қам-керекетін, тірлігінің тынысын шегіне жеткізе толғады. Жарқылдаған жайдары көңіл, ақ жарқын мінез қол бұлғайды.

Кезек Досжанға тиді. Тамаша әнші, асқақ күйші Досжан қобыз бен домбырада бірдей ойнайды. Ол бұл жолы өзінің «Суға кетті Ер Қотан» күйін қобызда орындап берді.

Жас өспірім Қозыке ортаға шығып, ән салды. Басында оның бұл өнеріне Шыңғыс қарсы болып, «біздің тұқымға ән салу жараспайды» деп баққан. Ақыры ұлының музыка өнерін жоғары бағалап, қастерлей білетінін байқап, бетінен қақпаған. Жас композитор өзі шығарған «Топай көк», «Ай көкек» әндерін айтты.

Сүйікті іні өнерінің жанашыры Шоқан еді. Нота танытын, Европа және Азия музыка өнерімен толық таныс, «хан ордасынан» бастап, үнемі ән мен жырдың ортасында жүрген Шоқан Қозыке дарынын қанаттандыруға бар зейінін арнауда.

Кезек тағы да айналып Тәттімбетке жетті. Сырлы саз сағым жүзген далаға сәнді шырай ендіріп, шалқи берді, шалқи берді. Шыңғыс аулында осындай өнер думаны болып, күй-күйге ұласып жатты.

Өткен қыс бойы өзін нашар сезінген Тәттімбет жаз шыға жақсы боп кетермін деп ойлаған. Күн қыза келе тіпті қалжырады. Басы айналып, көзі қарауытады. Әлсін-әлсін маңдайынан төбесіне дейін қызып кетеді. Жан деген оңай ма. Алыс-жақыннан шақырмаған бақсы-балгер қалмаған. Бірінің де пайдасы тимеді. Он екі қанат ақ боз үйдің ішінде шаңыраққа қарап, шалқасынан жатыр. Шамалы ғана уақ жап-жақсы дем алуда. Осы бір мәлімсіз сырқатқа түсінбей қойды. Жын сияқты аяқ астынан басталып, дегбірінді алады. Үй іші Тәттімбет талғамымен мұнтаздай боп жиналған. Төрден есікке дейін қызыл ала кілем. Оң жақтағы шымылдық ішінде сүйек төсек. Шәйі, жібек көрпелер түзу-түзу қатталыпты. Сол жақтағы жүкаяқ үстінде қара қайыспен қапталып, ағаштары ашық көк түске сырланған екі үлкен әбдіре. Кеуделі қара домбыра төрдегі кілемге ілініпті.

Күйші соңғы кездері қолына домбыра ұстауды қойған. Күй тартса жан дүниесімен беріліп, қан қысымы көтеріле береді. Кейін онсыз да басына қан шапшитынды шығарды. Енді, міне, аяулысын жоғалтқандай домбыраға қайта-қайта жаутандайды. Ақбөпедей ардақтысын, Есімдей сұлуды қасына ертіп жәрмеңкелерде жиналған нөпір жұртты өнерімен таң қалдырған кездері түсті есіне. Қайран дүние-ай, сол күндері көзден бір-бір ұшты-ау. Әйтеуір анда-санда ұлдарына күй тарттырып тындайды. Ол да болса көңілге медет, дертке қуат. Әрқайсысы-ақ, әсіресе, Исатай шебер домбырашы болғанымен, Тәттімбетке ұнай бермейді. Бәрібір өзіндей тартпайтын сияқты. Әр күйдің мән-мағынасын жан толғанысымен түсініп, тап өзіндей тебіреніспен шерте алмайтындай көрінеді. Тәттімбеттің ойына шабытты шақтары қайта түсті. Нешеде топта озып бәйге алғаны, ұлағатты сөз иесі көне көз қариялардың, кемел ойлы

жастардың мұның өнеріне шын жүректен риза болғандары есіне түсіп жымиды. Әсіресе, Шоқанның өз өнеріне берген бағасы ол үшін қымбат еді.

Күйші көңілі масайрап, көкейіне қуаныш ұялады. Мерейі үстем сәттері күй боп құйылардай домбыраға тағы да жалт қаратты. Тосын, салтанатты ырғақ шеру тартып, шет-шегі жоқ ерке әуен өмірде көрген қызығын марапаттайды, басынан қайта өткеріп жатқандай елестетеді.

Сырттан аяқ дыбысы білінді. Сықырлауық есік ашылып, Исатай кірді. Таяуда үйленген, жасы жиырмаға әлі ілікпеген жас жігіт бір көрмеге «қой аузынан шөп алмас» жуас, қыздай сызылып тұрады. Бірақ оның мінезінде екіленіп кетер екпін, теңіздің соқпа дауылы бар сияқты. Ала-құла мінезсіз, шынайы сезім-түйсіксіз жанның домбыра да тарта алмайтынын Тәттімбет жақсы біледі. Исатай жүректі де мықты болып өсіп келеді. Орта бойлы, кең жауырынды жігіт ресми палуандыққа түсіп көрмесе де, қатар құрбыларымен белдесуде есесін жіберген емес. Өткен күзде жылқыға тиген екі ұрыны жалғыз өзі айдап келгенде жұрт сүйінген. Қара суық соғып, жауын сіркіреп тұрған. Кешке қарай екі жылқышы жоқ қарап кетті де, сол күні қосқа келген Исатай жылқы қайырып қалды. Түн ауа бұршақ аралас жаңбыр сел боп құйып, найзадай қадалды. Ыққан жылқы таң сібірлей бере Шәйірғалының ар жағынан бір-ақ шықты. Әбден қалжыраған Исатай құранды ерге етпеттей сүйеніп қалғып келе жатыр еді, жылқының бір шеті дүр сілкінді. Қасқыр ма, не екен, ә, деп бұқпантайлап тақалғанда құрық, сойыл сүйреткен екі дәу шойқараны көзі шалды. Не де болса бұлар жылқы алмай кетпейді, қой қапылыста басайын деп түйген Исатай ұрының таяудағысын сойылмен тізеден қағып өтті. Өкірін құлаған серігінің даусына жалт қараған екінші ұры шамасы қорқақ болар, тұра кеп қашсын. «Қашқан жауға қатын ер» де-

гендей, ол жауырыннан тиген қатты соққыдан лезде-ақ серен етті. Әрине, жау түсіруі сондайлық ерлікке түспесе де, алпауыт екеуге жалғыз ұмтылуы жүректілік еді. Жас баладан қорыққандарына кейін екі сақа жігіт қатты ұялған.

— Көке, Мұса сізді асқа шақырып кел деп еді,— деді Исатай.

Ұлына сүйсіне қараған Тәттімбет басын көтеріп отырды.

— Қалқам, домбыраны әперші.

Күйші қара домбыраны алақанымен аялай сипады да, екпіндете қақты. Тосын ырғақ, жұмбақ сыр. Исатай Косбасардың тағы бір түрі ме деп қалды да, ол ойынан тез қайтты. Мағыналы, өзгеше дүние екендігіне көзі жетті. Тәттімбет шығармаларына үйлеспейтін өзгеше сарын, көкейдің құрышын қандыратын қағыс кілт үзілді.

— Қой, қой, дәмді қаратып қоюға болмайды, басым да шыңылдап кетті. Исатай, сен бір-екі қақшы, әлгі менің тартқанымды.— Біраз тындады да, басын шайқады.

— Жо-жоқ, келмейді, олай емес. Күйдің қандай ойдан туғанын білмейсің және бұрынғы күйлердей оңай тартыла бермейтін машақат-ау деймін.

Тәттімбеттің үлкен келіні «қарадан шығып хан болған» Қаржас Шорманның Мұсасының қызы Шәмші-Қамар. Қара торының сұлуы. Текті жердің адамын ауыл болып сыйлау әдетке айналып кеткен. Шәмшия сыйластықтың жөнін білетін, адамгершілігі мол ибалы жан екен. Шаралы тұнық қара көзіне, арнайы мүсінделген әдемі сымбатына, хор қызындай көз сүріндірген сипатына жұрт қарауға құмар болған Шәмші-Қамар жақсы келінге тән қылығымен сары алтындай жарқырай түсті. Әншейінде асты кіші абысындары пісіріп, жасап — тартады да, сыйлы қонаққа, Тәттімбетке асты Шәмшияның өзі жасап береді. Дастарқан шетінде бір қырын отырып дәм ішеді.

Тәттімбеттің ет жеуге зауқы соқпады. Сырлыаяқ сорпаны орталады да қойды. Тағы да ойға кетті. Осындай асыл ұлдарының, мынадай бекзат келіндерінің қызығын көрсетпейін деді ме тағдыр. Қасындағы Есімге көз салды. Ақ сұр әдемі келіншек жауқазындай жаңа пісіп, нұрлана түскен. Ақ жарқын күліп сөйлегені болмаса, жанарында мұң көлеңкесі жылт етеді. Апыр-ай, ә, бұл сорлының күні не болар екен деп ойлады.

— Домбыра тартшы, Мұсатай,— деді ол шай ішіліп, дастарқан жиналарда. Тәттімбет осы сүйікті жақындарын көргенде сергіп қалатын,— менің халім қазір жақсы.

Мұсатай бірнеше күй тартты. Тәттімбетке оның бір шалқуы жетпей жатқандай көрінеді, бірақ үндеген жоқ.

— Қосылып ән айтыңдар.

Мұсатай мен Шәмші-Қамардың әдемі қоңыр дауыстары қосылып шырқап кетті.

«Талдан таяқ жас бала-а таянбайды»,

— Есімжан, сен де қосыл,— деді Тәттімбет, Есім екі айттырған жоқ, ашық қоңыраудай үні сыңғырлап қосылып кетті.

«Бала бүркіт түлкіден аянбайды,

Угай-ай,

Ән салшы, бір бала,

Қос етек, бұраң бел,

Қуалай соғар қоңыр жел».

Жайрандап күлген жайдары жандардың бір-біріне деген ықыласы, ілтипаты қандай десеңізші. Не деген әуезді ән. Тәттімбет оларға қызыға қарады. Албырт жанып алып соққан тағдыр, шерменде көңіл бәрі де сап ұмтылды. Әлгінде елес берген асқақ күй бойын шымырлатып, ойын қайта тебіrentті.

1862 жылдың көктемі. Қыс қатты болып, ел қара жерге әупірімдеп әзер ілікті. Бай мен бектің жаны қысылып, күн кешті. Қыс қаһарынан құтылып, «аяқ-қолын бауырына алғаннан» кейін жұрт өлі-тірісін, алыс-жақынын ойлай бастады.

Әсіресе, көпшіліктің көңілінен кетпей жүрген бір түйткіл Тәттімбет жайы еді. Ауру аяқтан шалып, алқымынан алған ардагер күйшіге барып, көңілін көтеруге дайындалды.

Тәттімбет ауылы «тоғыз жолдың торабына» айналып, күйшінің көңілін сұрай келушілер көктемгі құстай қаптады.

Бүгін бұл ауылға жолдары түсіп Шорманның Мұса-сы да, Құнанбай да келе қапты. Екі көкжал бір-бірімен қаужандап амандасып, «тілеуіміз бір екен» десіп жатыр. «Құйрық-бауыр жесіскен» құдасы мен күйеу балаға Тәттімбет те қуанып, орнынан тұрды. Ел-жұртқа да сәлем беріп, ризалығын білдірді, көзіне жас үйірілді. Есік алдына жағалай салған киіз, кілемдерге отырып, бәрі әңгіме шертісті. Өткен-кеткенді тілге тиек етті. Келе-келе сөз күйшілер жайына ауысып еді.

— Мен,— деді Мұса,— Тәттімбеттей домбырашыны көрмедім, сонда да Наурызбайдың өнері де таңданарлықтай.

— Наурызбайды көріп пе едіңіз,— деп көпшілік қабаттаса сұрады.

— Е, неге көрмейін, әйтсе де соңғы жолы көргенім есімде ұмытылмастай болып қалыпты. Кенесарының Ұлытауға ту тігіп қылшылдап тұрған кезі. Жалаң қылыш жаналғыштары Арқаны онды-солды кезіп, торға түскен арыстандай бұлқынады. Ел кезіп, жер көрін жүрген кезім. Жанымда екі-үш адам бар Ортаудың етегінде бір үйге қонып шыққанбыз. Ертемен көзімізді ашпай

жатып, Наурызбай жасақтарымен сау ете түссін. Нағыз ханның тұқымын көргенім сол десем артық болмас. Кербездік, кеңдік, ерлік бойында жанып тұр. Соғысып жүрмін деген ойында жоқ, он шақты жігіт қосылып ән салады екен.

«Жігіттер, қызбен ойнап белестерде,
Жаумен де шайқаса біл егескенде...»

Наурызбай домбыра тартты. Қазір «Науанның күйі» деп жүр ғой. Соны өз орындауында естуім. Екі иығына қанат біткендей екпіндеп, саусақтары домбыра шанағында мың бұралып билейді екен. Уа, дариға, сөйлер сөзге жеткізбейтін, көзінің оты адамның жүрегін шайлықтыратын жігіттің сұлтанын көргенім сол. Ағыбай батыр да айтып жүр ғой, ғұмырымда Наурызбайдан асқан батырды көрмедім деп. Домбыра кеудесінен күмбірлеген күй шыққан бетте қылыштар шақ-шұқ етіп, жебелер суылдағандай болды. Кең далада желдей ескен жүйріктер, қарсы келіп қақтығысқан жасақтар, найзағай сатырлап, дүние тарсыл-гүрсілге толып кетті. Қасымдағы серігімнің бірі қорқақтау еді, түлкі бөркін маңдайына баса, тығылар тесік іздегендей еңсесі түсіп барады екен. Наурызбайдың да көзі шалып, мырс етіп күлді. Мен «кеп қалды» деп әлгіні желкесінен нұқып қалғанымда, сорлы бүк түсіп жата кеткені. Наурызбай да күліп жіберді. Аңғалдық, ақ көңілділік те мол-ау деймін бойында.

Есік алдына бірге шыққанымызда:

— Кімсің?— деп сұрады.

— Шорман бидің баласы Мұсамын,— деп едім.

— Болсаң боларсың,— деп атына бір-ақ қарғыды.

Қош айтысып қолын көтергендей болды.

Мұса сөзін аяқтай бере, ақ сақалы белуарына түскен қария:

— Оу, шырағым Мұса, өз еліне қасқырдай шапқан

ол ер емес еді ғой. Нағыз ер деп кешегі Исатай мен Махамбетті айт.

Қария қолындағы көне домбырасын сабалап жырлап кетті.

«Оу-у, Исатай мен Махамбет
Нарыннан шыққан ер еді,
Еліне асқар бел еді,
Егілгенді есіркеп,
Ес кеткенді жебеді,
Жанары кандай шоқ еді,
Жауына жебе — оқ еді,
Пайдасы тиер кімге де
Парасат, ақыл мол еді».

Отырғандар аңтарылып, құлақ түрісті. Біреулер «бұл Шернияз ақын» болар десті. Шынында, бұл «ел деп еңірегген ерлерін» жоқтаған көптің бірі-тін.

«Кешегі өткен Махамбет,
Көгіме шыққан күн еді,
Көгімде тұнған гүл еді,
Қайрауын білмей кетілді,
Шәйт болып есіл ерлерім,
Тартылып айдын көлдерім,
Сынымды сөйтіп кетірді».

Жыр аяқталғанда ел сәл мойып қалғандай болып еді. Әр тұстан әңгімелер туындап, ел қайта жандана бастады.

Әлгі қария Тәттімбетке қарап сөйледі.

— Тәттімбет, шырайыңды көріп қуандым. Ақ Жайыққа амандығыңды жеткізсем. Әттең, мұнда да керек Тәттімбет. Әйтпесе, алып кетіп, әлпештеп, ардақтар едік өзіміз.

Мұса мырс етіп күлді.

— Оныңыздың жөні бола қоймас, ақсақал.

— Ризамын елім, ризамын,— деді Тәттімбет,— Исатай, домбыраны әкелші.

«Жетісу, Баян мәрт елім,
Ақ Жайық саған да жетемін.
Сарыарқадан сәлем деп,
«Көкей кесті» күйімді
Баршаңа сый етемін».

Тәттімбет қолына домбырасын баппен алып күй шертті. Бұл ешқашан ұмытылмас, қайта оралмас сәт еді. Сағыныш та, қуаныш та тоғысқан асқақ күйде мағыналы өмір қызығы, базарлы балалық шақ, ойын-сауық, саят, сүйікті жанмен сұқбат, игі-жақсылармен мәжіліс тұлпардың тұяғы шерткендей нақпа-нақ берілуде.

Күйші өмірге деген өшпес махаббатын паш етті.

Меруерт жалды жүйрік жүйткіп келеді. Ауыл сыртында ақ қайың желмен тербеледі. Құндыздай көкорай шалғын, гүлді өңірге ақ сәуле төгіліп, мөлт-мөлт етеді. Дала қандай, ел қандай дарқан.

«Көкей кесті» күйі елдің елдігін, ердің ерлігін толған, болашаққа жарқын құлшыныспен, асқақ оймен аттануға үндейді.

Келушілер ардагер күйшінің есендігіне қуанып қайтқан еді.

Арада көп ұзамай-ақ бармағынан бал тамған, байтақ елінің базары болған Тәттімбеттің дүниеден өткені жайлы хабар жетті.

«Апыр-ай, ә. Сұңқар өлерінде соңғы рет самғап барып құлайды деуші еді. Тәттімбет шынында сұңқар екен-ау»,— десті «Көкей кесті» жайын естіген жұрт.

МАЗМҰНЫ

Исатай Кенжалиев

Құрманғазы	
Деректі талдау	3
Кіріспе	4
Құрманғазы өмірі мен творчествосы туралы мәліметтер жинау	17
Жол басы	45
Құрманғазы творчествосының кезеңдері туралы	66
Шарықтау	74
Құрманғазының еліне оралуы	111
Құрманғазы өмірінің соңғы жылдары	128

Хамит Дәрібаев

Тәттімбет	
Өмірбаяндық штрихтер	139
Бел-белесте	140
«Азына»	160
Қыран қиянаты	167
Жауын алдында	178
Сары қамыс	185
Шырғалаң	188
Қайран, дүние	194
Шыңғыс аулында	200
«Көкей кесті»	205

Д В Е С Т Р У Н Ы

И. Кенжалиев
КУРМАНГАЗЫ

Х. Дарибаев
ТАТТИМБЕТ

Редактор *Р. Алтынбекова*
Художник *О. Тимева*
Художественный редактор *Б. Нурмаганбетов*
Технический редактор *А. Токмурзина*
Қорректоры *К. Аймакина, Н. Сегізбаева*

ИБ № 712

Терімге 01.11.89 тапсырылды. Қол 24.07.90 қойылды. Форматы 70×108¹/₃₂. Шығыңқы тәсілмен басылған. Қаріп гарнитурасы «Әдеби». Шартты баспа табағы 9,45. Есептік баспа табағы 9,39. Шартты баспа түсті оттиск 9,625. Қағазы тип. № 1. Тиражы 40 000 дана. Бағасы 95 тиын, пленкалы мұқабамен 1 сом.

Қазақ ССР Баспасөз жөніндегі мемлекеттік комитетінің «Өнер» баспасы, 480124, Алматы қаласы, Абай проспектісі, 143-үй.

Қазақ ССР Баспасөз жөніндегі мемлекеттік комитеті «Қтап» полиграфиялық кәсіпорындары өндірістің бірлестігінің полиграфкомбинаты 480002 Алматы қаласы, Пастер көшесі, 41-үй.

Қ 67 Қос ішек /И. Кенжалиев. Құрманғазы. Х. Дәрібаев. Тәттімбет.— Алматы: Өнер, 1990.— 216 бет.

Қітапқа ғалым, тарихшы Исатай Кенжалиев жазған «Құрманғазы» атты деректі талдау мен журналист Хамит Дәрібаев қаламынан шыққан «Тәттімбет» өмірбаяндық штрихтар топтамасы енгізілген.

Олар қазақ халқының өнері мен жалпы мәдениетіндегі қайталанбас ұлы тұлғалар — Құрманғазы мен Тәттімбет жайында сыр шертеді. Авторлар бай тарихи, архивтік деректерге сүйене отырып, халық композиторларының қалыптасу, өсу кезендерін көркем суреттей білген. Шығармаларда Құрманғазы мен Тәттімбет жөніндегі бұрын белгісіз болып келген көптеген тың деректер пайдаланылған.

Басылым фольклоршылар мен музыка зерттеушілеріне, сондай-ақ өнер сүйер қалың оқырманға арналған.

Рецензент: Ғабиден Құлахметов

ҚҰРМЕТТІ ОҚЫРМАН!

Алдағы уақытта «Өнер» баспасынан мынандай кітаптар жарық көрмекші:

К. Жүнісов. КӨКСЕУ

С. Ләмбеков. ТӘТТІМБЕТ

Ш. Хұсайынов. ӨНЕР ӨРІМДЕРІ

85 r.